

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

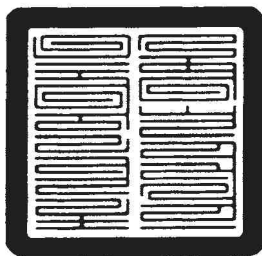
2023. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS ITTZÉS MÁTÉ

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, FODOR PÁL,
IVÁNYI TAMÁS, PÉRI BENEDEK ÉS SZOMBATHY ZOLTÁN

közreműködésével



BUDAPEST

A borítón:

Avalókitésvara. Tang-dinasztia, 9. század közepe, selyem.

Forrás: *Ezer Buddha nyomatok* (Cat. Stein LHAS Photo 44/6/015)

© MTA KIK Keleti Gyűjtemény

A Keleti Gyűjtemény szíves engedélyével.



A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kerényi Bálint</i> : Nyugat-Szibéria mint magyar őshaza	5
<i>Péri Benedek</i> : A török nyelvű gazel a 15–16. században	21
<i>Mátyás Anna Réka</i> : „Tartós béke és változatlan barátság”: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatairól <i>A Qing-dinasztia történeti vázlata (Qing shi gao) című történeti mű alapján</i>	57
<i>Kovács Máté Gergő</i> : Magyar építészek tervei a kora köztársaságkori Izmirben	95

MISCELLANEA

<i>Dávid Géza</i> : A Szerémi szandzsák bégjei a 16–17. században	113
<i>Duba Ernő–Fodor Gábor</i> : Egy karrier Vámbéry Ármin árnyékában: Elek Jónás, vagyis Ömer Ferídún kalandos élete	127
<i>Kelényi Béla</i> : A „lamaizmus” művészete két Csoma-centenárium között	145
<i>Fodor Pál</i> : A köztársasági eszme Törökországban és Magyarországon ...	163

SZEMLE

KÖNYVEK

Sirin mama nyugati hadjárata, avagy egy istennő születésének csodás története (<i>Magyar Zoltán</i>).....	169
---	-----

KRÓNIKA

In memoriam Cornell Hugh Fleischer (1950–2023) (<i>Dávid Géza</i>)	175
--	-----

Contents

STUDIES

<i>Bálint Kerényi</i> : Western Siberia as ancient homeland of the Hungarians..	5
<i>Benedek Péri</i> : The Turkic/Turkish gazel in the 15th–16th centuries.....	21
<i>Anna Réka Mátyás</i> : „Perpetual peace and eternal friendship”: On the diplomatic relations between China and the Austro–Hungarian Monarchy based on the historical work entitled <i>Draft History of Qing (Qing shi gao)</i>	57
<i>Gergő Máté Kovács</i> : Projects of Hungarian architects in early republican Izmir.....	95

MISCELLANEA

<i>Géza Dávid</i> : The <i>begs</i> of the <i>sancak</i> of Szerém (Syrmium) in the 16th and 17th centuries.....	113
<i>Ernő Duba–Gábor Fodor</i> : A career in the shadow of Ármin Vámbéry: The adventurous life of Elek Jónás, alias Ömer Feridun.....	127
<i>Béla Kelényi</i> : The art of “Lamaism” between two Csoma centenaries.....	145
<i>Pál Fodor</i> : The idea of republic in Turkey and Hungary.....	163

REVIEW

BOOKS

Sirin mama nyugati hadjárata, avagy egy istennő születésének csodás története (<i>Zoltán Magyar</i>).....	169
--	-----

CHRONICLE

In memoriam Cornell Hugh Fleischer (1950–2023) (<i>Géza Dávid</i>).....	175
---	-----

TANULMÁNYOK

Kerényi Bálint

Nyugat-Szibéria mint magyar őshaza

A nyugat-szibériai őshazaelmélet mint a feltételezett és valószínűsített magyar őshaza tétele már a modern kutatás kezdetétől jelen van őstörténetírásunkban olyannyira,¹ hogy legutóbb Türk Attila nyelvészeti és régészeti alapon bizonyított tényként kezelte.² Érdemes tehát áttekinteni a kérdés kutatástörténetét, hogy jobban megértsük, mit kell nyugat-szibériai magyar őshaza alatt érteni. Több kutatástörténeti összefoglalót olvashatunk a korai magyar történetre vonatkozólag az elmúlt évtizedekből, valójában ezek mind egyoldalúak abban a tekintetben, hogy szemlélete mindegyiknek az 1960-as, 1970-es évekkel kezdődő és napjainkig tartó új magyar akadémiai kutatás eredményein alapszik,³ amely pedig több alapvető kérdés megítélése tekintetében éles ellentétben áll az ezt megelőző korszak kutatásával. Az ellentét nem a lehetséges őshazák lokalizálásában jelentkezik, hiszen a mai kutatáson belül sincs egyetértés az ügyben, hogy a magyarok eredetileg az Uráltól keletre vagy attól nyugatra tartózkodtak-e, hanem abban, hogy mai kutatásunkban már nincs szó Nyugat-Szibériában vagy a Káma vidékén időszámításunk körül megtelepedő török népességről, így az a vándorláselmélet is kiszorult a kutatásból, amely szerint a magyarok 463 körül az (on)ogur törzsszövetség részeként érkeztek a kelet-európai steppére.⁴

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.5>

¹ Egyik első megfogalmazásában ld. *Reguly Antal hagyományai. I. A' vogul föld és nép.* Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864, 325–349.

² Türk Attila, A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: *Párhuzamos történetek.* Szerk. Klima László–Türk Attila. Budapest, 2021, 163–212.

³ Romsics Ignác, A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. *Magyar Tudomány* 174 (2014) 514–561; Vásáry István, A „megalkotott hagyomány”: szittyák és hunok. *Magyar Tudomány* 174 (2014) 566–571; Zimonyi István, *A korai magyar történet sarokpontjai.* Szeged, 2012, 21–50; Tóth Sándor László, *A magyar törzsszövetség politikai életrajza.* Szeged, 2014, 12–65.

⁴ Feltehetően azért, mert ebből a vándorláselméletből is az következne, hogy a magyar–török kapcsolatok nem egy-két századdal előzik meg a honfoglalást, amint azt manapság a hivatásos kutatók többsége vallja. Így az ősi (Urál-vidéki) török szókölesönzések kérdése is lekerült a napirendről. Vö. Denis Sinor, The Outlines of Hungarian Prehistory. *Journal of World History* 4 (1958/3) 513–540; András Róna-Tas, Turkic Influence on the Uralic Languages. In: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences.* Ed. by Denis Sinor. Leiden, 1988, 742–780; Róna-Tas András, Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997, 49–60.

Gondolhatnánk, hogy azért van ez így, mert a nemzetközi és a magyar kutatás az 1960-as, 1970-es évekre jutott el arra a szintre, amikortól kezdve interdiszciplináris megközelítéssel valóban sikerült a legmegbízhatóbb nyelvészeti, régészeti, antropológiai, történeti és egyéb eredményeket produkálni. Így egyrészt korábbi – téves – nézetek sora dőlt volna meg, másrészt olyan történeti narratívát vagy paradigmát sikerült volna felállítani, amely valóban a történeti igazsághoz legközelebb áll, vagy amin belül az kereshető. Valójában az ellenkezője történt, mert az igaz, hogy a hazai és nemzetközi kutatás már igen fejlett módszerekkel tudott dolgozni, és egyre közelebb került a korai magyar történelem főbb kérdéseinek a megválaszolásához, de ez nemhogy megcáfolta volna a régebbi, a múlt század első feléből származó nézeteket, hanem éppen igazolta azokat, amint az alább bemutatásra kerül.

Zimonyi István szerint a „szakmailag megalapozott munka gyümölcsei az 1970-es évekre értek be, ekkor az uralkodó politikai ideológia a szaktudományos kérdésekbe már nem szólt bele, illetve a marxizmus formális elfogadása árán a kutatást alapvetően nem befolyásolta. A sort a régész Fodor István nyitotta, aki egy széles közönség számára érthetően, de magas tudományos szinten foglalta össze a korai magyar történet eredményeit.”⁵ Fodor teljes egészében az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériába helyezte mind az ugor (Kr. e. 2000–1000/500), mind pedig a magyar őshazát, ahol e népségek többnyire ős- és óiráni kulturális és nyelvi hatás alatt álltak volna az andronovói kultúrkörön és a sargatkai kultúrán belül. Innen a magyarok a Kr. u. 6. század körül vándoroltak át az Urál túloldalára, a Volga–Káma vidékére.⁶ Fodor Hajdú Péter 1964-ben és azt követően megjelent eredményeire hivatkozott. Ezek értelmében az uráli és a finnugor őshazát a közös eredetű szókincs egyező faneveinek összevetése és a jelzett fafajták egykori elterjedésének térképre vetítése alapján lehet lokalizálni.⁷ A finnugor őshaza ennek megfelelően az Urál két oldala és Nyugat-Szibéria területén feküdt. A finnugor alapnyelvet beszélő népesség nyugati irányú szétvándorlása következtében az alapnyelv két főágra oszlott, a nyugati finn-permire és a keleti ugorra. Fodor ezenkívül még Csernyecovra és más orosz (szovjetunióbeli) régészekre hivatkozva állította, hogy az ugor és a magyar őshaza az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában volt.

Hogy Fodor a fentebb jelzett módon tudta rekonstruálni a magyarok vándorlását, ahhoz arra is szükség volt, hogy a korszak tekintélyes kutatója, Németh

⁵ Zimonyi, *A korai magyar történelem*, 6.

⁶ Fodor István, *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1975, 87–171.

⁷ Hajdú Péter, Hol volt az uráli őshaza? In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Szerk. Benkő Loránd. (Nyelvtudományi Értekezések, 40.) Budapest, 1964, 128–132. Ld. még Péter Hajdú, Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1964) 47–83.

Gyula, visszavonja addigi nézeteit, és egy régi elméletet elevenítsen fel.⁸ Holott Hajdú Péter 1964-es publikációi éppen Németh és mások klasszikus elképzelését igazolták, miszerint a magyarság valóban hosszabb ideig lakója volt – ha nem éppen őslakója – Nyugat-Szibériának. Mi végül is akkor a különbség Fodor újabb és Németh régebbi elképzelése között, ha egyébként mindketten ugyanoda lokalizálták a magyar őshazát? És míg Fodor elmélete máig meghatározó – hivatkozási alap – a kutatáson belül, addig a nyugat-szibériai őshaza klasszikus elméletét az 1970-es, 1980-as évek óta akadémiai kutató nemigen képviseli. A különbség tehát nem az őshaza lokalizációjában keresendő, hanem abban, hogy miképpen vázolták fel történetileg a nyugat-szibériai ősmagyarság fejlődését, illetve miképpen rekonstruálták a magyarság elvándorlását e területről. A klasszikus elképzelés szerint a Nyugat-Szibériában élő ugorok vagy ősmagyarok már igen korán kapcsolatba kerültek török – hun/hiungnu vagy ogur – eredetű népeiséggel, amelynek ősi – Kr. e. 3. század körüli – nyugat-szibériai jelenlétét többek között kínai források tanúsága és az ősmagyarba, az ős-obi-ugorba, illetve a szamojéd nyelvekbe került török eredetű jövevényszavak igazolják.⁹

Különböző kutatók különbözőképpen ítélték meg az ősi, Urálon túli török–magyar kapcsolatok mibenlétét. Többek részéről megfogalmazódott, hogy a magyarság tulajdonképpen az ősi ugor–török népkeveredésben alakult ki, így

⁸ Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930; Uő, Baskír törzsnevek a magyaroknál. *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 35–50. Vö. Pauler Gyula, *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. Pauler narratíváját Kristó Gyula is átvette, mondván, a korszak zseniális történésze volt, és a kutatásnak az ő nyomdokain kellett volna tovább haladnia. Ugyanakkor Pauler állításainak zöme a bolgárok és a kazárok finnugor eredetéről és őshazájáról nem volt abban a formában megalapozott, és az egyező törzsnevekből és a muszlim forrásokból kimutatható baskír–magyar kapcsolatok Pauler-féle értelmezése sem kizárólagos. A magyarságnak vagy annak egy részének Magna Hungariában/Baskíriában való szereplése ugyanis nem jelenti azt, hogy e terület évszázados, nemhogy évezredes hazája lett volna a népnek. Pauler műve nagy mértékben negligálja a nyelvészet és a turkológia eredményeit, de ez nyilván abból fakad, hogy akkoriban a modern turkológiai kutatások még csak alakulófélben voltak.

⁹ Marczali Henrik, A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története*. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895, 7–15; Thúry József, A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok* 30 (1896) 677–692, 778–803, 880–917; Zichy Jenő, A magyar faj vándorlása / La migration de la race Hongroise. In: *Zichy Jenő gróf kaukázusi és közép-ázsiai utazásai / Voyages au Caucase et en Asie Centrale*. I. Budapest, 1897, I–L; Gombocz Zoltán, A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv* 17 (1920) 19–30; Zichy István, *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923; Zsirai Miklós, *Jugria*. Budapest, 1930; Moravcsik Gyula, *Az onogurok történetéhez*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 27.) Budapest, 1930; Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, 111–126; Hóman Bálint, *Őstörténet, törzsszervezet, keresztény királyság*. In: *Magyar történet*. I. Szerk. Hóman Bálint–Szekfü Gyula. Budapest, 1935, 1–74; Deér József, A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: *Magyar művelődéstörténet*. I. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, 1939, 23–53; Ligeti Lajos, Az uráli magyar őshaza. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943, 36–70; Halasi-Kun Tibor, A magyarság kaukázusi története. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943, 71–99.

magyarázható a magyar nyelvben jelentkező mélyreható török hatás, a magyarok nomád, „törökös” kultúrája, a magyarokra alkalmazott, de töröknek tartott népnevek (hun, onogur, szabir, türk), a török eredetűnek tartott magyar törzsnevek, a középkori magyar hagyomány autentikus elemei,¹⁰ és végső soron az, hogy a 9–10. századi források a magyarokat török népnek tartották. Más kutatók egyszerűen korai török hatást feltételeztek, és azt, hogy a magyar törzsek a Nyugat-Szibériából a 4–5. század folyamán elvándorló (ogur-)török törzsszövetségek (hun, onogur) törzseiként érkeztek a kelet-európai steppére, az Alsó-Volga, a Kubán és a Don folyók, valamint a Kaukázus északi előterének vidékére.¹¹ Sőt, az 1950-es évekre egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a korábban finnugor, ugor vagy egyenesen magyar eredetűnek tartott ananyinói régészeti kultúra, amely a leletek elterjedését figyelembe véve az Urálon átnyúlva, az Urál két oldalát összekapcsolva a Volga–Káma-vidéktől az Irtis folyóig terült el, valójában nem egy kámai, finnugor eredetű népesség keleti irányú vándorlására és letelepülésére utal, hanem fordítva, nyugat-szibériai népességnek a Volga–Káma-vidéken való, nyugati irányú megtelepedésére. Így alakult ki az ősi török–magyar kapcsolatok értelmezésének egy másik lehetősége, amely szerint a Kr. e. 6–4. században jelentős számú, antropológiailag mongoloid típusú és feltehetően őstörök nyelvű népesség szállt meg az Urál nyugati oldalán,¹² amely terület az ugor alapnyelvű népesség őshazája volt, és ez okozta az ugor nyelv szétválását is egy északi ős-obi-ugor és egy déli ősmagyar nyelvre.

A fentebb elmondottak értelmében tehát a század második felére már majdhogynem másodlagossá vált a dilemma, amely addig a magyar kutatást megosztotta, vagyis hogy hol volt a magyar őshaza: Európában-e vagy Nyugat-Szibériában. Annak föltevésével ugyanis, hogy a törökség már jóval időszámításunk előtt megtelepedett Nyugat-Szibériában – a nyugat-szibériai magyar őshaza esetén –, és onnan kiindulva már igen korán megszállta, még ha csak időlegesen is, a Volga–Káma vidékét – a Volga–Káma-vidéki magyar őshaza

¹⁰ Györfly György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1949, 27–38.

¹¹ Az *ogur* népnévként önállóan is előfordul, de összefoglalóan is használjuk mindazon népek megnevezésére, melyek nevében megtalálható a *-gur* utótag: *saragur*; *onogur*; *kutrigur*. E népségek nyelve feltehetően lír- vagy ogur-török, csuvasos típusú nyelv volt, szemben a később feltűnő török népek (türk, besenyő, oguz, kimek) köztörök nyelvvel. A hunok az ogurokkal egy időben, részben azonos területen szerepeltek, sőt a hunok egyik törzsszövetségi neve szintén lír-török alakot mutat: *bulgar*. Ezért fordulhat elő, hogy több esetben a „hun/ogur-török” megnevezést használom: hun vagy ogur. E kérdéskörhöz kapcsolódóan ld. Bálint Kerényi, Huns and Bulgars. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (2021/3) 295–306.

¹² Zichy István, *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939; Györfly György, *Magyar őstörténet*. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1951; Bárczi Géza, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 2 (1952) 347–371; Sz. Kispál Magdolna, Ugor-török érintkezés. *Nyelvtudományi Közlemények* 53 (1952) 49–64. Vö. Hajdú Péter, Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 54 (1953) 264–269.

tétele esetén –, a magyar etnogenezis fő kérdése megválaszoltatott: a magyarság vagy Nyugat-Szibériában, vagy a Volga–Káma vidékén alakult ki a helyi ugor és a megtelepedő (hun/ogur-)török népesség kapcsolatából, illetőleg egyesüléséből hozzávetőlegesen az időszámításunk körüli századokban (Kr. e. 300–Kr. u. 300). Egy ilyen rekonstrukciót támogatna a középkori orosz forrásokban a magyarokkal nyelvokon obi-ugorokra alkalmazott (*Jugria* ország- és (*j*)ugor népnévnek a magyarokat jelölő *onogurral* való etimológiai rokonsága, amely nevek a török *ogurból* vagy *onogurból* eredeztethetők.¹³ Fodor István azonban nem beszél Nyugat-Szibériában megszálló török törzsekről, sőt egy helyütt úgy fogalmaz, hogy „az ugorság zöme az Irtis, Tobol és az Ob középső folyásának steppei és ligetes steppei vidékeit lakta, beleértve a barabai pusztaságot is. Ezeket a területeket igen hosszú ideig megtartották, csak a 13. században – a mongol hódítást követően – özönlötték el ezeket a vidékeket a török nyelvű népek, akik innen vagy kiszorították, vagy pedig asszimilálták az itt élő obi-ugorokat és a velük közeli szomszédságban élő szamojédokat.”¹⁴ Fodor dogmaként utal arra az elképzelésre, miszerint a magyarság vagy az ugorság egy része török hatás alatt vált volna nomáddá. Azonban ő is idegen hatással indokolja ezt. Véleménye szerint a magyarság „tanítómesterei” ő- és óírani nyelvet beszélő népek voltak. És valóban, legújabbkori kutatásunkban alig van olyan hivatásos kutató, aki szerint a magyaroknak érdemi köze lenne a 463 környékén Nyugat-Szibériából a Fekete-tenger keleti partvidékére érkező ogur (*onogur*, *saragur*) törzsekhez. A lehetséges kapcsolat hiányát rendszerint ugyanazon téves érveléssel szokták alátámasztani, miszerint az onogurok a Kazak-steppe déli területeiről indultak volt nyugatnak, így a Dél-Urál vidékén – akár attól keletre, akár attól nyugatra –

¹³ Munkácsi Bernát, Az „ugor” népnevezet eredete. *Ethnographia* 6 (1895) 349–387; Zsirai Miklós, *Jugria*. Budapest, 1930; Uő, *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1937, 142–150. Vásáry a nyelvészeti levezetések érvényessége ellenére, történeti okokra hivatkozva utasítja el a (*j*)ugor névnek az *onogur* vagy *ogur* névből való származtatását, ugyanis nem tud török nyelvű népek nyugat-szibériai megtelepedéséről. Ld. Vásáry István, A Jugria-kérdés. „Ceterum censeo Iugriam esse delendam”. In: *Magyar őshazák és magyar őstörténések*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 24.) Budapest, 2008, 73–87. Vö. Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, 440: „A rendelkezésre álló információk figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a csuvasos típusú [ogur/bolgár/lír-]török nyelv, nyelvjárásaival, a törökség legnyugatibb mezsgyéjén alakult ki; minden jel arra mutat, hogy az Urál vidékén, Délnyugat-Szibériában kell keresnünk bölcsőjét.”; 441: „... meg kívánjuk azonban említeni, hogy az újabb kutatások során egyre inkább előtérbe kerül az a gondolat, hogy a csuvas nem tartozik egyszerűen a török nyelvek közé, hanem azokhoz valahogy lazábban csatlakozik. Ezt a nézetet képviseli K. H. Menges ..., aki az altaji nyelvek általánosan elfogadott hármas tagozódása mellett negyediknek (gyakorlatilag elsőnek) említett hún nyelvágba sorolja a volgai bolgárral együtt: ősi szállásterületükül az Altajtól délre és délnyugatra nyúló területeket jelöli meg.”

¹⁴ Fodor, *Verecke híres útján*, 91, 113.

tanyázó magyarokkal nem kerülhettek kapcsolatba, a magyarok e népvándorlásban nem vehettek részt.¹⁵

De végül is mi bizonyítja azt, hogy az onogurok a Kazak-steppe déli területén éltek, és onnan indultak nyugati irányba? Erre vonatkozólag a kutatók egységesen arra hivatkoznak, hogy a görög Theophülaktosz Szimokattész (7. sz.) szerint az onoguroknak Európába vándorlásuk előtt volt egy Bakath nevű városuk, amelyet földrengés döntött romba (VII. 8, 13).¹⁶ A *Bakath* név a végződése (-*kath*) alapján szogd eredetű, így Közép-Ázsia délebbi, szogd nyelvterülete (Transzoxánia) felé mutat.¹⁷ Az onogurok akkor költöztek volna ide, miután a hunok a 370-es évek körül Európába vonultak. Az onogurok 370 körülől 460 körülíg tartózkodtak volna e területen. Minthogy az onogurok a Kazak-steppe északi területeit Transzoxániáig bezárólag azután vonták az ellenőrzésük alá, hogy a hunok onnan elvonultak, ez azt jelenti, hogy korábban máshol – vagyis a hunoktól északra, Nyugat-Szibériában – éltek, amint azt több forrás is megerősíti.¹⁸ Hogy az onogurok birtokoltak egy szogd eredetű névvel nevezett várost a Kazak-steppén száz évig – nyilván ott, ahol az iráni nyelvű szogdokkal kereskedtek –, abból viszont még nem következik, hogy a népcsoport eredeti lakóhelye, ahonnan a Kazak-steppére is kiterjesztette a hatalmát, eredetileg ne az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában lett volna. Tehát az onogurok Bakath nevű városára hivatkozni annak igazolásaként, hogy a magyar őshazától messze éltek, valójában tévedés, még inkább akkor, ha az ogurok és az ugorok vagy magyarok között az etnogenezis a korábbi századokban már lejajlott, ez esetben ugyanis már az sem lenne lehetséges, hogy az onogurokat és magyarokat a források alapján megkülönböztessük.¹⁹

¹⁵ Czeglédy Károly, Etimológia és filológia (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről). *Nyelvtudományi Értesítő* 89 (1976) 82–89: „A lényeges számunkra az, hogy az irtisi tilig-ogurok európai vándorlásuk előtt a Kazak-steppe déli részére vándoroltak, mégpedig száz évvel a Priskos-féle 463. évi vándorlás előtt, úgyhogy az avar-szavir-onogur vándorlás a magyarokat közvetlenül aligha érintette.” Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1993, 71, 81–82: „Nyugat-Szibériában és az Urál vidékén török nyelvű népről ez időben semmit sem tudunk, nem is valószínű, hogy lehettek ott. Az első biztosan török nyelvű nép Európában a 463-as években a Volgától nyugatra megjelenő ogur-bolgár törökség. E kor előtt tehát számottevő, egyáltalán kimutatható török nyelvi hatással nem nagyon számolhatunk a magyar nyelvben. ... Túl sok a megválaszolhatatlan kérdés, túl sok az ellentmondás, úgy hogy a nyugat-szibériai magyar őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel tézisént nyugodtan törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából.”

¹⁶ Theophülaktosz Szimokattész, *Világtörténelem*. Ford. Olajos Teréz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 26.) Budapest, 2012, 250.

¹⁷ Harmatta János, Bakath, az unogurok városa. *Antik Tanulmányok* 34 (1989/2) 163–165.

¹⁸ Czeglédy Károly, *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. (Kőrösi Csoma Kis-könyvtár, 8.) Budapest, 1969, 17–18, 40–41, 47–52, 92–98, 102–110.

¹⁹ Másrészt *Bakath* neve kifejezetten az onogurokkal kapcsolatban merül fel, a többi ogur eredetű nép vagy törzs szálláshelyéről nincs is szó a forrásban.

A kérdés továbbra is az, hogy miképpen rekonstruáljuk a török népek nyugat-szibériai megtelepedését, miként határozzuk meg az ananyinói kultúra (Kr. e. 6–2. század) etnikumát, miként lokalizáljuk és datáljuk a később Európába vonuló hun, ogur, szabir és avar törzsszövetségek közép-ázsiai szállásterületeit és vándorlásait (Kr. e. 1. – Kr. u. 5. század), és mikorra datáljuk a bolgár-török és a magyar törzseknek a Volga–Káma-vidéken való megjelenését. Fodor a magyarok 6. századi Káma menti megtelepedését azzal indokolta, hogy ekkortól tűnnek fel a területen a honfoglaló magyarok temetkezési szokására jellemző halotti maszkok és szemfedők.²⁰ Fodor e temetkezési szokást uráli eredetűnek tartja: „Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy az ezüst szemfedők használata az Urál-vidéki finnugor népeknél alakult ki, s nem külső hatás eredményezte e szokás elterjedését az egyes említett népcsoportoknál.” Ezzel szemben az újabb kutatások afelé mutatnak, hogy a halotti szemfedők használatának szokása közép-, illetve belső-ázsiai eredetű.²¹

Az 1970-es, 1980-as évektől kezdve mind az ősi nyugat-szibériai török–magyar kapcsolat, illetve etnogenezis, mind a 463-as onogur–magyar vándorlás tétele a hivatalos kutatásból kiszorult, helyüket pedig két, egymással látszólag ellentétes – bár egyazon paradigmából származó – tétel vette át. A paradigma, hogy török–magyar történeti, nyelvi kapcsolatok immár csak attól az időtől fogva tehetők fel, hogy török nyelvűnek tartott népek Európában megtelepedtek – elvileg a 4. századtól, bár korai hun–magyar történeti érintkezésről így sincs szó –, a török–magyar kapcsolatok jellege pedig kulturális kapcsolatra szűkült, vagyis a már nyelvíleg és etnikailag is kialakult magyarsághoz török népelemek csapódtak, legfeljebb, és persze a magyarok török nyelvű népek szomszédságában éltek.²²

Az egyik tétel a fentebb említett Fodor-féle elgondolás, miszerint a magyarság a 6. században vándorolt a Volga–Káma-vidékre, a másik a klasszikus finnugrista szemlélet, amely szerint a magyarság mindig is, még mint ugor ősnép

²⁰ Fodor, *Verecke híres útján*, 166–170; Uő, Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 159–175.

²¹ Benkő Mihály, Halotti maszk és sírobolus. A honfoglaló magyarok halotti álarcának eredetéről. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–88) 169–200; Uő, A halotti arctakaró történetéhez. *Antik Tanulmányok* 36 (1992) 106–108; Erdélyi István–Benkő Mihály, A szárgátkai kultúra és a hunok. *Eleink* 4 (2005/2) 5–18.

²² Agyagási Klára, A magyar–török nyelvi kapcsolatok. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs et al. Budapest, 2014, 199–204. Agyagási a magyar őshazát Róna-Tas után a Dél-Urál déli lejtőire helyezi Kr. e. 2000–Kr. u. 5. század időkerettel. A terület a (késő-)bronzkori és vaskori nagy steppei (kelet-európai gerendavázas és közép-ázsiai andronovói) rokon régészeti kultúrák közös határán feküdt, később pedig az elvileg iráni nyelvű szkíták és szarmaták területének a közepén. A Dél-Urál vidékére nagy mértékű délről jövő bevándorlás történt a Kr. e. első évezredben az ottani érclelőhelyek kihasználása végett. Nincs megokolva az onnan történő 5. századi elvándorlás sem, mert a hunok is részben e területen telepedtek meg, és innen jöttek át Európába legkésőbb a 4. században.

is, ezen a Káma menti területen tartózkodott,²³ és innen csak a 6–8. században vagy a 9. század elején vonult el déli–délnyugati irányba, a dél-orosz steppére. A magyar–török kapcsolatok datálása így annak függvényévé vált, hogy mikorra keltezzük bolgár–török népeknek a Volga–Káma vidékén (Magna Hungaria, Baskíria) való megtelepedését, vagy feltehető-e, hogy a magyarság nagy része már korán, tehát a 6–7. században elvonult a Káma vidékéről. Sem a nyelvészet, sem a régészet nem támasztja alá azt, hogy a bolgárok a 8–9. századnál korábban telepedtek volna meg a Volga–Káma vidékén,²⁴ ami azt jelenti, hogy nincs meg a történeti hátere annak a nyelvészetileg és régészetileg is igazoltan hosszan tartó török kulturális, nyelvi és etnikai hatásnak, ami a magyarságot a honfoglalás előtt érte – ami a honfoglaló magyarság kialakulását eredményezte. A másik lehetőség, miszerint a magyarság a 6–7. században vonult volna le a Volga–Káma vidékről a Don és a Kubán folyók vidékére, a Kazár Kaganátus területére, hogy ott jelentős lír–török és alán kölcsönszóanyagban részesüljön – tehát, hogy legyen valami történeti hátere a török hatásnak –, és hogy felvegye az onogur és szabir neveket, nos, ennek az elméletnek az anomáliája, hogy a 9. századi steppei megtelepedést valló Kristó Gyula és tanítványai által képviselt hiperkritikus történeti módszertan szerint a magyarság csak akkor

²³ Ez valójában Köppen azon 19. századi megállapításán alapszik, hogy a 'méh' és a 'méz' szavak a különböző finnugor nyelvű népeknél a finnugor nyelvesség korából származnak, márpedig Nyugat-Szibériában a méh nem volt őshonos. Hasonló módon szoktak hivatkozni a sün elterjedési területére is. Bárczi Géza az egykori permi–magyar nyelvi érintkezést is úgy értelmezte, hogy a magyaroknak a permiiek szomszédságában kellett élniük, mégpedig a Káma folyó vidékén. Bárczi Géza, *Magyar őstörténet. Magyar Nyelv* 39 (1943/4) 281–294; Hajdú Péter, *A magyarság kialakulásának előzményei.* (Nyelvtudományi Értekezések, 2.) Budapest, 1953, 16–23, 41–49. Ld. még Kiss Jenő, A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113 (2017/2) 137: „Nem korszakolási kérdés, de mert összefügg vele, tegyük föl: hol jött létre a magyar nyelv, s ami ezzel egy: hol született meg a magyar nyelvközösség? A válasz: a Dél-Urál hegységtől nyugatra fekvő területen, tehát Európában: »a magyarok kialakulását ... a Volga és az Ural közé kell tennünk« (Róna-Tas 1996: 246; térképes ábrázolására l. Róna-Tas–Berta 2011. 2: 1486 ...).” Vö. Róna-Tas András, *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, 1996, 243–250; Róna-Tas András–Berta Árpád, *West Old Turkic.* Wiesbaden, 2011, 1486.

²⁴ Czeglédy, Etimológia és filológia, 82–89: „... a volgai bolgár birodalom megalapítását ma nem az i. sz. 600 körüli évekre, hanem i. sz. 750-re tesszük. Az utóbbi dátum számos régészeti feltáráson és rétegvizsgálaton, érmeleleteken és relatív kronológián alapszik, és az egész szakirodalomban általánosan elfogadottnak számít. Ha azonban a 750-es dátum helyes, akkor i. sz. 800-ig csak legfeljebb ötven év marad a volgai–bolgár magyar érintkezésekre. Ez pedig túlságosan rövid időnek tűnik ahhoz az igen erős nyelvi és művelődési hatáshoz képest, amelyet a volgai bolgárok a magyar törzsekre gyakoroltak. ... Bizonyos nehézségek csak kronológiai téren mutatkoznak az új elméletben. Először is nehéz összhangot találni a volgai bolgár birodalom megalapításának ma általánosan elfogadott dátuma (i. sz. 750) és a magyarok feltett 750–800 táján történt déli vándorlása között.” László Gyula–Róna-Tas András, Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének bírálata. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 21–23. – 1978–1980. Nyíregyháza, 1988, 110–144; továbbá István Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars.* (Studia Uralo-Altaica, 32.) Szeged, 1990, 52–57.

jelenhetett meg a steppén, mikortól a magyar mint népnév a 9. század végén először feltűnik a muszlim forrásokban.²⁵ Másrészt igazolásra szorulna az is, hogy miért kellene a magyarság ősi lakóhelyét a Volga–Káma régióba helyezni Nyugat-Szibéria helyett, ahová a legújabb kutatások egyébként teszik,²⁶ és hogy miképpen kellene rekonstruálnunk a magyarok 6–7. századi déli megtelepedését a Káma irányából. Ez ugyanis csak egy olyan hipotetikus vándorlás, amelyet éppen azért találtak ki, hogy történeti háttérrel biztosítsanak a magyar nyelv török jövevényszavainak, más alapja azonban nincs. Figyelembe kell továbbá venni, hogy a Kazár Kaganátus fokozatos felbomlása során ugyanazok a népek jelennek meg a kelet-európai steppéről szóló forrásokban, mint amelyek a kaganátus megalakulása előtt is jelen voltak – mint a volgai és fekete bolgár, alán, kabar [szabir], onogur –, hiszen nagyobb népmozgás az adott időszokban nem zajlott le a területen, annak etnikai környezete azonos maradt.²⁷ Így a 9. században újból feltűnő onogur név esetében sincs okunk feltenni – ahogy a többi névvel kapcsolatban sem –, hogy ne ugyanazt a népséget jelölne, mint amelyet korábban jelzett, függetlenül attól, hogy a kortárs muszlim források e népcsoportot a magyar névvel is jelölik. Már ha valaki ezt kétségbe kívánna vonni, akkor módszertanilag elsősorban neki kellene igazolnia azt, hogy ugyanazon onogur név különböző népséget takar, hiszen a bizánci és a latin források névhasználata e területre vonatkozóan egyértelmű.

Végső soron megállapíthatjuk, hogy az 1970-es évekkel kezdődő kutatás azért rekedt meg, mert a szakemberek által képviselt nézetek önmagukban

²⁵ Kristó Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 14–19: „Ha tehát a magyarok a 830-as évek előtt is ott éltek volna, ahol a 830-as éveket követően, vagyis fejlett írásbeliséggel rendelkező kultúrák érdeklődési körében, és ha emlékeztetere méltó tettekkel hívták volna fel magukra az írástudók figyelmét, bizonyára nem maradt volna el ezeknek az eseményeknek akár visszatekintő (retrospektív), akár kortárs megörökítése.” Tóth Sándor László, *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században)*. Akadémiai doktori disszertáció. Szeged, 2014, 12–64. Vö. Ligeti, Az uráli magyar őshaza, 37: „E nevezetes török államszervezeti jelenséget fel nem ismerő avatatlanok gyermekes hitetlenséggel rázzák a fejüket: mit, vagy legalább is mily jogon beszélünk mi, mondjuk, VI. századi magyarságról, mikor az írásos emlékek csak a IX. századtól kezdve írják le a magyar nevet. Ezek talán még a *Hungarus, Hongrois, Ungar* néven rólunk szóló feljegyzésekben is kételkednének, ha lehetne. A dilettánsok másik, az előbbinél nagyobb számú és hangosabb csoportja szintén megakad a magyar név IX. századi első előfordulásán.”; Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, 8–31.

²⁶ A nyugat-szibériai őshazaelmélettel szemben ld. János Makkay, The Secondary Homeland of the Proto-Hungarians in Western Siberia. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review*. Ed. by Balázs Mende–Csanád Bálint. (Varia Archaeologica Hungarica, 18.) Budapest, 2005, 369–391.

²⁷ Mindamellet, hogy a 730-as évektől, a muszlimok kazáriai hadjáratait követően a népség északra tolódása tehető fel; ekkor telepednek meg a kaukázusi alánok a Don-vidéken – a későbbi szaltovó-majaki régészeti kultúra létrehozói –, ebben az időben indul meg a későbbi volgai bolgárok északra vonulása, és ekkor helyeződik át a kazár kagáni székhely – a források szerint – az Alsó-Volga mentére. Ez az időszak és eseménysor a magyar vándorlástörténet vonatkozásában is igen jelentős.

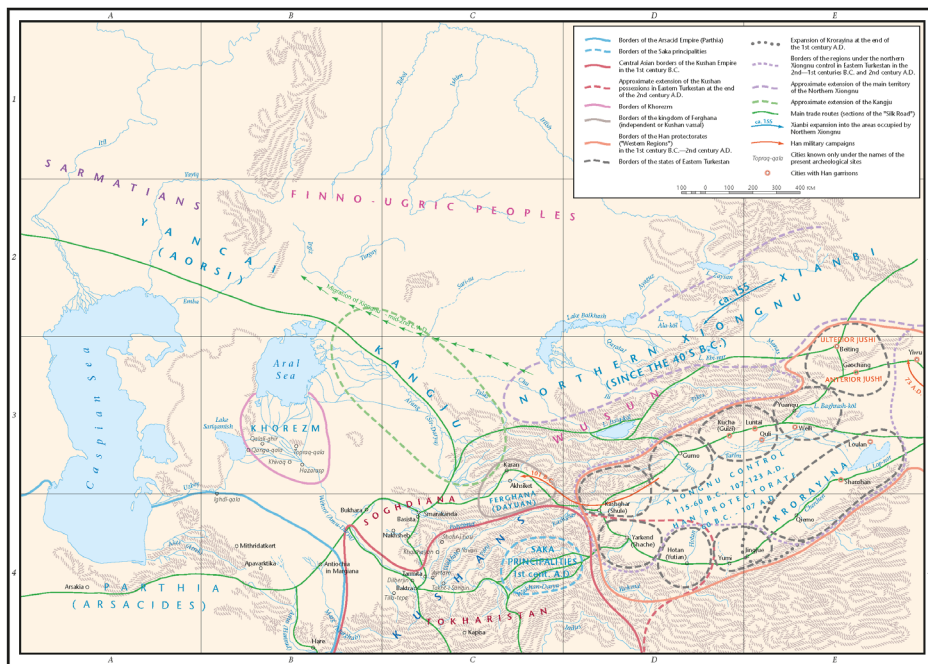
hiányosak voltak, és a magyarság eredetének és korai történetének a felvázolásához túlságosan is szűkösen bizonyultak. Az egyik nézet történeti, a másik nyelvészeti alapon lett cáfolható, egyeztetésük pedig lehetetlenné vált. Ezért is születtek az elmúlt évtizedben olyan új elméletek, amelyek a turkológia eredményeit régészeti alapon kívánták megkérdőjelezni.²⁸ Legújabban Türk Attila vetette fel, hogy az ősmagyarok, akik már az ugor kortól Nyugat-Szibériában éltek, a Kr. u. 6–7. században ott megjelenő törököktől vettek át kölcsönszavakat, és innen vonultak a 9. század elején nyugati irányba,²⁹ Juhász Péter pedig a doktori disszertációjában amellelt érvelt, hogy a korábban honfoglalás előttinek tartott török és alán jövevényszóréteg nem is a honfoglalás előtt került a magyar nyelvbe, hanem utána, a 10. században.³⁰ Láthatólag tehát minden azon fordul meg, hogy tudunk-e török, őstörök népesség nyugat-szibériai megtelepedéséről, mert ha igen, akkor adva van egy olyan őshazaelmélet és az őshaza területének egy olyan etnikai-nyelvi-történeti háttere, amely biztosítja, hogy a honfoglalás előtti magyarokra vonatkozó minden – nyelvészeti, történeti, régészeti, antropológiai és néprajzi – adat koherens módon elrendeződjön.³¹

²⁸ Türk Attila, *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori értekezés (SZTE BTK). Szeged, 2011. Vö. Erdélyi István, *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest, 2008.

²⁹ Türk, A korai magyar történelem, 163–212; Uő, Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal. *Magyar Nyelv* 119 (2023/4) 385–402.

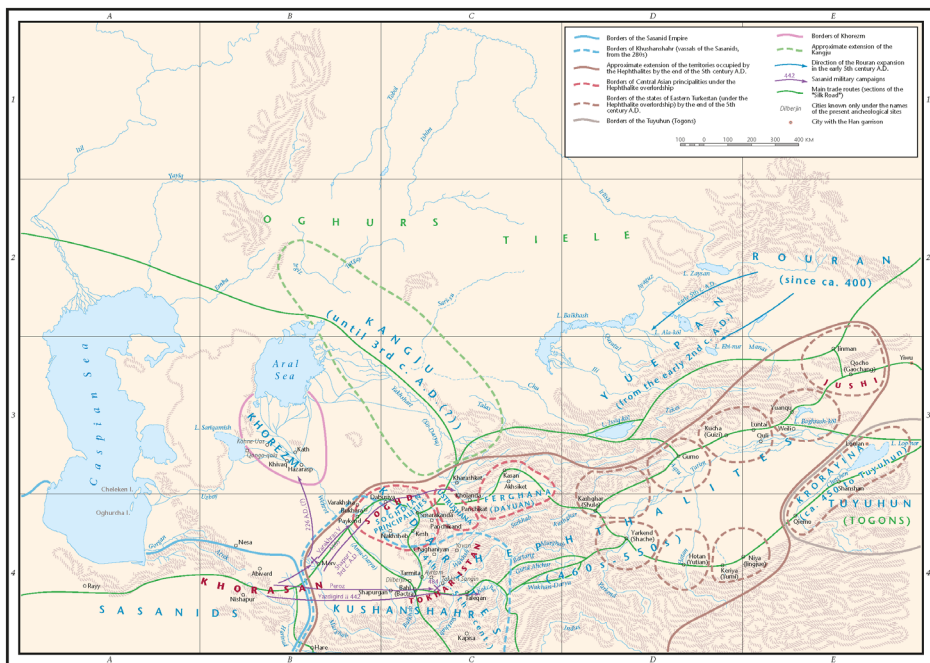
³⁰ Juhász Péter, *A steppe tengeréről a Kárpátok szigetére. Lehetett-e szerepe a steppei török törzsszövetségeknek a magyar népalakulásban?* Doktori értekezés (SZTE BTK). Budapest, 2020.

³¹ A régészet módszertana szerint etnikai meghatározásra elsősorban a temetkezési szokások és az egyéb rituálékra utaló leletek alkalmasak, amelyek függetlenek a gyorsan változó divattól vagy a felszínes kulturális hatásoktól. Erre vonatkozóan ld. Fodor István, Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal–Czeplédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977, 79–115; Olekszij Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei / Isztorija i arheologija drevnyih magyjar v epohu migracii*. (Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, 5.) Budapest, 2018, 89: „Az 5–7. századi ... kelet-európai nomádokra jellemző az a szokás, hogy a lóbört a halott felé fordított lókoponyával együtt teszik sírba. ... Ugyanebben az időszakban az Urál vidékének ugor temetkezéseiben ez a szokás nincs jelen, ezért ezt a szertartási elemet az ugorok helyett az oguroktól kell eredeztetnünk, amelyet később a magyarok a volgai bolgár törzsekkel kapcsolatba lépve vettek át.” Nemeskéri János–Éry Kinga–Kralovánszky Alán, A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthropologiai Közlemények* 4 (1960) 28: „Végezetül felmerül annak a kérdése, hogy a magyarországi jelképes trepanációt elszigetelt jelenségnek, azaz csak a honfoglaló magyarsághoz kötöttnek tekinthetjük-e, vagy sem. E szempontból különösen jelentősnek látszanak azok a jelképes trepanációk, amelyeket legutóbb Boev publikált Bulgáriából. Az i. u. VII–X. századi pliszkai és lovecsi koponyaleteken meghatározott jelképes trepanációk elhelyezése, alakja, technikai kivitele nagyjából azonosnak tekinthető a magyarországi hasonló leletekkel.” Éry Kinga, Újabb jelképes trepanációk a Volga-vidékről. *Anthropologiai Közlemények* 31 (1987–1988) 115–120; Fóti Erzsébet–Marsik Antónia–Svetlana Efimova, Szimbolikus trepanáció a volgai bolgároknál. *Anthropologiai Közlemények* 42 (2001) 45–52; Érdy Miklós, *A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal*. Kaposvár, 2001, 89–90.



5. 1ST CENTURY B.C.—2ND CENTURY A.D.: PARTHIA, THE KUSHANS, THE HAN, AND THE XIONGNU

1. kép. Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden–Boston, 2003, 10–11.



6. 3RD-6TH CENTURIES A.D.: THE SASANIDS, KIDARITES, AND HEPTHALITES

2. kép. Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden–Boston, 2003, 12–13.

A térképek Közép-Ázsiát és Nyugat-Szibériát ábrázolják. Az első térkép a területet a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 2. századig mutatja, a második térkép a 3. századtól a 6. századig. Az első térképen finnugor népek alatt csak magyarokat és obi-ugorokat érthetünk, vagy egyszerűen ugorokat. A nyelvészeti kutatások szerint ugyanis Kr. e. 2000-re a finnugor nyelvcsalád egysége már felbomlott a finn-permi és az ugor ágra, az ugor nyelvi korszak pedig körülbelül Kr. e. 500-ig tarthatott.³² Az ugor ágból alakult ki az ősmagyar és az ősi-obi-ugor ág. Ezeket figyelembe véve a térkép által jelölt időszakban (Kr. e. 100 – Kr. u. 200) magyarok és obi-ugorok, vagy ugorok, ha a nyelvi elkülönülés később történt,³³ éltek Nyugat-Szibériában.³⁴

A térkép továbbá ábrázolja az Altaj-hegységtől délre és délnyugatra élő északi hiungnok nyugati irányú vándorlását és megtelepedését Közép-Ázsiában, valamint megadja annak idejét is (Kr. u. 150). A hiungnok, azaz hunok e csoportja a Kazak-steppe északi részén telepedett meg, az Urál-hegység és a Balkas-tó között, Transzoxániától északra.³⁵ Ez az északi hunok tömeges vándorlását jelenti, jóllehet már korábban is számolhatunk hun néprészek itteni megtelepedésével, éspedig a Kr. e. 1. században Kangcsü területén. E tekintetben a második térkép kizárólagos Kangju (Kangcsü) jelölése a Szir-Darja mentén nem teljesen adekvát. Kangcsütől északra ugyanis a hunok közép-ázsiai területeit is jelölni kellene 150–350/370 közötti időkerettel.³⁶

³² Makkay, *The Secondary Homeland of the Proto-Hungarians*, 377/49. jegyzet.

³³ Zsirai, *Finnugor rokonságunk*, 150.

³⁴ Valeriy N. Chernetsov–Wanda Moszynska, *Prehistory of Western Siberia*. Montreal–London, 1974, 113–137. Az ugoroknak és a magyaroknak az uszty-poluji és andronovói kultúrákkal való kapcsolatáról ír kéziratban maradt szövegében Róna-Tas András, *A magyarság őstörténete*. Kézirat. Budapest, 1979, 46–54.

³⁵ Egyébként a Közép-Ázsiát ábrázoló térképeken jól látható, hogy az Altaj déli területeiről nyugat felé vonuló nomádok egyenesen Nyugat-Szibériába jutottak. Nyugat-Szibéria déli, ligetes steppei területei egybeolvadnak a Kazak-steppe északi, füves steppei területeivel, vagyis a nomádok számára a tényleges földrajzi határokat északon a nyugat-szibériai tajga sávja, délen pedig a Kizil-Kum sivatag jelenti. E területen belül az északi, ligetes, folyókkal szabdaltsúvú területet pedig a nyári legeltetésre. Ilyen értelemben a Kazak-steppe–Nyugat-Szibéria földrajzi felosztás másodlagos. A Kr. e. első évezredben mind az Urál, mind az Altaj vidéke fémfeldolgozó központ volt. Ld. Ludmila Koryakova–Andrej V. Epimakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge, 2007, 57–68, 194–200.

³⁶ Y. A. Zadneprovsky, *The Nomads of Northern Central Asia after the Invasion of Alexander*. In: *History of Civilizations of Central Asia*. II. Ed. by János Harmatta. Paris, 1994, 457–472: „... K’ang-chü continued to pursue an independent policy. It maintained its independence up to the end of the third century A.D. ... In the course of the first century B.C./first century A.D. the Hsiung-nu gradually became masters of the steppe regions north of the Syr Darya. Unlike the Southern Hsiung-nu, who became subjects of the Han emperors, the Northern Hsiung-nu remained independent and grew so powerful that eventually, under Prince Hu-yen (A.D. 123–35), they could establish a vast domain of their own.” Harmatta János, Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: *Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Budapest, 1940 (reprint 1986), III–XI.

A keleti és nyugati népnevek azonosításánál figyelembe kell venni néhány körülményt. Általánosságban elfogadható a *hun* és a *hiungnu* népnevek azonosítása, és ebből következőleg az eredeti hiungnu népesség továbbélése és Európába vándorlása,³⁷ ugyanakkor az is igaz, hogy az Altaj irányából induló és Nyugat-Szibériában, illetve a Kazak-steppe északi részén évszázadokra meglepedő nomádok kiegészültek a helyi népességgel. Amennyiben ezt etnogenetikai folyamatnak tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a később Európában megjelenő, a latin és görög nyelvű forrásokban hunnak nevezett népesség az Urál és a Kazak-steppe vidékén alakult ki az 1. és 4. század között. Nevük mégis joggal feleltethető meg az iráni és indiai forrásokban szereplő fehér hunokéval, kiváltképp ha azok az északi hunok egy ágát alkották.

Ugyanígy a kínai forrásokban szereplő tielők, akiket korábbi szövegek *tingling* névvel illetnek, és teljesebb elnevezésük *tielō kao-kü*, vagyis 'magas kocsijú tielō' volt, szintén csak részben feleltethetők meg az Európában megjelenő oguroknak/onoguroknak. Az onogur törzsnév egyébként később a zsuanszuan törzsnevek között is feltűnik. További kérdés a hiungnuk és a tielők közötti nyelvi-etnikai kapcsolat. Ha a hunok bittugur és bolgár törzsneve ugyanúgy csuvasos típusú nyelvre utal, ahogyan az ogur törzsnevek (onogur, saragur, kutrigur), akkor feltételezhetünk valamilyen korábbi történeti, nyelvi és etnikai kapcsolatot.³⁸ A forrásokban fennmaradt neveknél nem mindig világos, hogy nép-, törzs- vagy törzsszövetségi névről van-e szó. Theophülaktosz Szimokattész ezt a 6. századra vonatkozóan így írta le (VII. 7, 13–14):³⁹

„A [türk] kagán további vállalkozásra is indult, és az összes ogórokat hatalma alá hajtotta. Pedig ez a nép a legerősebbek egyike egyfelől nagy létszáma miatt, másfelől azért, mert a háborúra készülve gyakorolja magát a fegyverforgatásban. Ezek keleten laktak, ahol a Tíl halad át, amelyet a türkök Feketének szoktak nevezni. E nép legrégebb vezetőinek neve Uar és Khunni volt. Róluk nyerték elnevezésüket egyes fajtájukbeli népek, amelyeket a uar és khunni névvel illetnek.”

A második térképen az *ogur* és a *tielō* nevek elvileg ugyanazon északi nomád népesség nyugati (bizánci) és keleti (kínai) forrásokban előforduló elnevezései. Nyugat-szibériai meglepedésük történetének felvázolása és datálása, ha maguk épp nem onnan erednek, a korai magyar történelem kutatásának és a turkológiának egyik fő feladata kellene, hogy legyen. A két térkép összehasonlítása

³⁷ Etienne de la Vaissière, *The Steppe World and the Rise of the Huns*. In: *The Cambridge Companion to the Age of Attila*. Ed. by Michael Maas. Cambridge, 2015, 175–92.

³⁸ Ld. a 13. jegyzetet.

³⁹ Theophülaktosz Szimokattész, *Világtörténelem*, 245–246.

alapján éppenséggel még az is feltehető volna, hogy az ogur törzsek és törzsszövetségek a helyi ugor és a megtelepedő hiungnu népességből alakultak ki.⁴⁰ A tielő vagy tingling (azaz ogur) nép az időszámításunk előtti századokról szóló kínai forrásokban tűnik fel.⁴¹ A tielőknek három nagy águk volt. A népesség egy része az eredeti hiungnu területektől északra, Észak-Mongóliában élt, egy másik ezektől elválva déli irányban a kínai határ vidékén telepedett meg, egy harmadik nagyobb néprész pedig az Altajtól nyugatra helyezkedett el. A kutatáson belül felmerült, hogy eredetileg nem is török nyelvűek voltak. Minthogy a tielők és az ugorok területei részben fedték egymást, joggal lehetett feltételezni, hogy a tielők eltörökösödött ugor nyelvű népességet alkottak.⁴² Az ogurok északi, ligetes steppei vadászó-nomád életmódját kínai és bizánci források is említik. Azon feltételezésnek, hogy a tielők már a hunok legelső (Kr. e. 1. századbeli) közép-ázsiai vándorlásakor is Nyugat-Szibériában tartózkodhattak, az adja az alapját, hogy a hunok Kangcsüben való megtelepedésük során a környező népeket is hódoltatták, többek között a tielőket is, akik következésképpen Kangcsütől csak északra, Nyugat-Szibériában élhettek.⁴³

⁴⁰ Vö. Irina P. Zaseckaja–Nikolaj A. Bokovenko, *The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe*. In: *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies*. Ed. by Bruno Genito. Napoli, 1994, 701–724. Hasonlóan, az európai hunok etnogenezisével kapcsolatban ezt írják (701–702): „He (ti. Bernstam) believed that Huns from East-Europe were the descendants of the Xiognu from Central Asia and conjectured the formation of the Hun people as a complex and long-lasting process. He supposed that part of the Xiognu, which in the 1st Century BC had migrated into Middle Asia, were assimilated with the local non-Mongol population, and later changed its racial type and culture. Then, in the 4th Century AD, this mixed type of the “Xiognu” moved to the West, absorbing on the way the Ural, Volga and even Kama peoples, which deepened the changes in their culture and appearance (Bernstam 1951). Thus appeared a new hypothesis on the origin of Huns in East-Europe. Gumilev considered them as a mixture of two tribes, Xiognu and Ugrs. Artamonov (1962, p. 42) subscribes to the same view.” A szerzők által (701/1. jegyzet) hivatkozott Gumilev (1960, p. 242) így érvel: „The Ural Ugrs were the people, who sheltered the refugees (Xiognu) and enabled them to regain force. It was from the Ugrain territories that Huns started their new campaign against the West... Both peoples mixed and merged into a new one – the Huns.” (Gumilev műve oroszul látott napvilágot, a szerzők angol fordításban idézik.) Ld. még Miklós Érdy, *An Overview of the Xiognu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media, with Historical Observations*. In: *The Archaeology of the Steppes*, 379–438.

⁴¹ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden, 1992, 94–95; Leonid R. Kyzlasov, *Northern Nomads*. In: *History of Civilizations of Central Asia*. III. Ed. by Boris A. Litvinsky. Paris, 1996, 315–325; Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 333–336; Czeglédy, *Nomád népek vándorlása*, 17–18, 40–41, 47–52, 92–98, 102–110.

⁴² Golden, *An Introduction*, 94 (további hivatkozásokkal).

⁴³ Czeglédy, *Nomád népek vándorlása*, 47–52, 106: „Arra pedig, hogy a tielőknek a Kazaksteppén élő ága valaha is a zsuanszuanok fennhatósága alá került volna, semmi bizonyítékunk nincsen. A tielőknek, illetőleg a tinglingeknek a Délnyugat-Szibériában és a Kazaksteppén élő törzsei korábban, a hiungnu időkben is többnyire meg tudták őrizni önállóságukat.” 109: „a tielők, illetőleg tinglingek nyugati ága az előbbiektől értelmében már az i. e. III. században nagy távolságra a mongóliai tingling csoporttól, az Artis vidékén élt.”

Az előadottak alapján feltehetjük, hogy Nyugat-Szibéria ugor népességét időszámításunk kezdete körül jelentős őstörök nyelvi és etnikai hatás érte, amit belső-ázsiai nomád népességnek (hiungnu, tielő?) nyugatra vonulásával és megtelepedésével magyarázhatunk. Ezt a török hatást nyelvi szempontból interpretálhatjuk úgy, mint török szupersztrátumot az ugor nyelv(ek)ben, amely a tulajdonképpeni ősmagyar nyelv kialakulásához is vezetett. Már csak azért is, mert ha a magyar etnikum kialakulásában egy ilyen jellegű etnogenetikus folyamat meghatározó volt, akkor a kialakuló nép nyelvének őstörök eredetű elemeit a továbbiakban már nem jövevényszavaknak, hanem e nép ősi örökségének kellene tartanunk.⁴⁴

A fenti kérdések és feltevések további vizsgálatot igényelnek. Ezenkívül a hiungnukra, hunokra és bolgárookra, valamint a tielőkre és ogurokra/onogurokra vonatkozó keleti és nyugati forrásanyagot is közzé kellene tenni magyar fordításban, hiszen e források a korai magyar történelem vizsgálatában kiemelkedő jelentőséggel bírnak.⁴⁵

Ezek a történeti és nyelvészeti vonatkozásai az időszámításunk körüli nyugat-szibériai magyar őshaza és etnogenezis tételének. Másik vonatkozása a témának a finnugor alapnyelvből kiváló ugor nyelv beszélőinek vándorlása és megtelepedése Nyugat-Szibériában, nyelvi, kulturális és etnikai kapcsolataik az irániakkal, valamint az iráni–ugor és a kaukázusi–ugor (vagy –finnugor) nyelvi és történeti érintkezések. Az ugor és ősmagyar nyelvű közösségek kialakulásában és történetében mind Fodor István, mind Veres Péter erős és hosszan tartó iráni hatást feltételezett – kezdetben az andronovói kultúrán belül, később szkíta–szarmata (gyarmat?) etnokulturális környezetben, majd a szargatka-kultúra ugorokkal/magyarokkal való azonosítása révén –,⁴⁶ jóllehet ha összehasonlítjuk a különböző finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak a számát, nem találunk annyi ős- és óiráni jövevényszót a magyarban, mint amennyit az iráni–magyar érintkezések feltételezett mélysége alapján várhatnánk.⁴⁷ Ez mindenképpen magyarázatot érdemel, hiszen ha feltesszük, hogy a kialakuló ősmagyar népesség több mint kétezer éven át iráni kulturális, nyelvi és etnikai hatás

⁴⁴ Lehetséges analógiaként ld. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 434: „Ez utóbbi [ti. a köztörök] legnyugatibb töredéke szupersztrátumként rátelepedett egy idegen – z-t és š-t nem ismerő – nyelvre; ebből keletkezett a precusvas, amelyben a rotacizmus folyamata teljes egészében végbement, a lambdacizmus azonban félúton megrekedt.” Ld. még Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1991², 133; Ligeti Lajos, *Török jövevényszavaink rétegei*. Akadémiai székfoglaló értekezés. Budapest, 1937.

⁴⁵ Szádeczky-Kardoss Samu, *A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt*. Kézirat. Szeged, 1979–1980.

⁴⁶ Fodor, *Verecke híres útján*, 87–95, 102–103, 113–134; Veres Péter, A magyar nép etnikai történetének vázlatja. *Valóság* 5 (1972) 1–12; Uő, A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. *Ethnographia* 92 (1981) 120–141.

⁴⁷ Harmatta János, Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977, 167–182.

alatt állt, és az iráni nyelvi hatás – az alánok révén – egészen a honfoglalásig tartott, amennyiben a bronz- és vaskori iráni steppei népesség volt az, amely északi irányba az ugor, majd ősmagyar területek felé a komplex földművelő és állattartó gazdálkodás, a lótarás és a nomadizmus, valamint a fémfeldolgozás kultúráját közvetítette, akkor legalább annyi, ha nem sokkal több iráni eredetű átvételt kellene találnunk a magyar nyelvben, mint amennyi török eredetűt.

Ahogy a klasszikus finnugor eredetelmélet tartja, a finnugor alapnyelvet beszélő közösségek az Urál-hegység körül éltek az időszámításunk előtti 3–4. évezredben, ahonnan a nyugati (finn-permi) ág Skandináviáig, a keleti (ugor) ág pedig Nyugat-Szibériáig ért el – már ha a terület nem volt eleve része a finnugor őshazának. A modern kutatáson belül azonban már igen korán megjelentek ettől eltérő elképzelések, főleg a finnugor alapnyelv és az ősmagyar nyelv kaukázusi és ós-, illetve óiráni eredetű elemeiből kiindulva,⁴⁸ amelyeket érdemes lenne újra átvizsgálni a minél pontosabb lokalizálás és kronológia felállítására végett.⁴⁹

Western Siberia as ancient homeland of the Hungarians

Bálint KERÉNYI

The article deals with the question of the localization and dating of the ancestral homeland of the Hungarian speaking tribes before the age of the Migration Period. Although some recent articles state it as a fact that the ancient homeland was in Western Siberia, in linguistic research it is still valid to maintain that Ugric- and Hungarian-speaking populations never lived east of the Ural mountain, which means that the archaic Hungarian language must have been formed in Europe. The main difference between the research of the first half and the second half of the 20th century is basically not in the dilemma of the localization of the original homeland, but rather in the reconstruction of the ethnic environment of Western Siberia and the migration routes of the nomad Hungarians from that region.

⁴⁸ Munkácsi Bernát, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest, 1901; Uő, *A magyar őshaza kérdése*. *Ethnographia* 16 (1905) 65–87; Nagy Géza, *A skythák*. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1909; Moór Elemér, *A magyar őstörténet főproblémái*. Szeged, 1943, 64–82; Bartha Antal, *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 1988, 91–107.

⁴⁹ Fodor István, *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből*. Budapest, 1973, 16–30 (különösen 106., 110. és 135. jegyzet).

Péri Benedek

A török nyelvű gazel a 15–16. században

A gazel¹ mint versforma és műfaj a klasszikus perzsa költészeti hagyományban alakult ki, ahol a 15. századra, a klasszikus török irodalmak kialakulásának korára a klasszikus rendszer legfontosabb versformájává emelkedett.² A gazelformát viszonylag szigorú technikai követelmények jellemzik.

Ritmusát a perzsa klasszikus hagyományban kialakult időmértékes verselés adja. Bár a metrikai rendszerben rendelkezésre álló lehetőségek közül a költők szabadon válogathatnak, s elméletileg csak rajtuk múlik, milyen versmértékre építik fel versüket, a gyakorlat azt mutatja, hogy míg egyes versmértékek nagyon népszerűek, mások szinte alig használatosak. Gazelekhez a szerzők általában hosszabb, a soronként négy ütemből, ütemenként három vagy négy szótagot tartalmazó metrumokból álló versmértékeket alkalmazzák szívesebben, mert így több hely áll rendelkezésre a költői mondanivaló kifejtésére. Apró módosításoktól, bizonyos költői licenciák használatától eltekintve a török nyelven író költők ugyanazt a rendszert használják, mint perzsául alkotó kollégáik, ennek ellenére a versmértékek kiválasztásában mégis megfigyelhetők az adott költészeti hagyományra jellemző sajátosságok.

A klasszikus török gazel formai és tartalmi jellemzői

A török nyelvű gazelköltészetben leggyakrabban választott versmérték a *remel-i müsemmen-i mahzūf* (- . - - | - . - - | - . - - | - . - -), mely a különböző török nyelveken a legkönnyebben használható. A Haluk İpekten által metrikai szempontból vizsgált gazelek több mint harminc százaléka erre a versmértékre támaszkodott.³

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.21>

¹ A különböző török nyelvű szövegek átírásához a török nyelvű irodalomtörténet-írásban használt rendszert alkalmaztam, s a csagatáj és az *adzsemi* török szövegeket is török kiejtés szerint írtam át. Perzsa idézetek esetében is ezt a rendszer használtam. A magyarban ismerősen hangzó szakkifejezéseket (pl. *gazel*, *kaszída*, *bejt*) magyaros átírásban használom.

² ‘Abd er-Rahmān Cāmī, *Bahāristān ve resā’il-i Cāmī*. Ba-muqaddime ve tašhīḥ-i ‘Alāḥān Afšahzād. Tehran, 1379/2001, 123. A klasszikus perzsa gazelről a legfrissebb nagy összefoglalást és a korábbi szakirodalmat ld. J. T. P. de Bruijn, *The Ghazal in Medieval Persian Poetry*. In: *Persian Lyric Poetry in the Classical Era, 800–1500: Ghazals, Panegyrics and Quatrains*. Ed. by Ehsan Yarshater. London–New York–Oxford–New Delhi–Sidney, 2019, 315–487.

³ Haluk İpekten, *Eski türk edebiyatı nazım şekilleri ve aruz*. İstanbul, 2002, 281.

A gazel mint versforma, vagyis a technikai gazel két félsor (*mišrā'*) alkotta párversekből (*bejt*) álló, kötött rímképletre épülő rövid költemény. A klasszikus gazelek túlnyomó többségükben 5–11 *bejt*ből épülnek fel, és abban a formában, ahogy a török irodalmak átvették, páratlan számú párverset tartalmaznak.

A klasszikus gazelek nyitó párverse (*maṭla'*) páros rímmel zárul, és a rím minden párvers második félsorának végén visszatér. A technikai gazel rímképlete tehát *aa, ba, ca, da...* A rímelő sorvégeken a rímet követheti egy refrénszerűen visszatérő elem, a *redif*, mely lehet egy toldalék, egy szó vagy szélsőséges esetben akár egy több ütemet elfoglaló félmondat is. Míg az oszmán Zātī (megh. 1547) alábbi gazeljében a *redif* a locativus ragja (*-dA*), addig a csagatáj költészet jelesei közé számító Luṭfi költeményében egy teljes kijelentés (*h^vāḥī inan, h^vāḥī inanma* „akár hiszed, akár nem”).

Şanma 'uşşāk şafā kesb etdi 'işk-i yārda

*Derd alup cān şatdilar ey h^vāce bu bāzārda*⁴

„Ne hidd, hogy a szerelmesek vidámságra tettek szert a kedves iránti szerelmükben,

Fájdalmat vettek, és a lelküket adták [érte] ebben a vásárban.”

Sensen severim h^vāḥī inan, h^vāḥī inanma

*Ḳandur cigerim h^vāḥī inan, h^vāḥī inanma*⁵

„Te vagy a kedvesem, akár hiszed, akár nem,

A bensöm vérben ázik, akár hiszed, akár nem.”

A technikai gazel fontos jellegzetessége, hogy az utolsó, a záró párversben (*maḳta*) a költemény szerzője megnevezi magát, és megadja költői álnevét (*maḥlaş, taḥalluş*), amely többnyire egy arab vagy perzsa szónak egy perzsa toldalékkal, a valamihez tartozás *-ī*-jével⁶ ellátott alakja.⁷ A záró párversben a költő gyakran saját versét dicséri, és teljesítményét a nagy klasszikusokéhoz hasonlítja.

⁴ Edirneli Nazmî, *Mecma 'u'n-nezā 'ir*. Haz. Mehmet Fatih Köksal. Ankara, 2012, 2183; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195954/mecmaun-nezair-edirneli-nazmi.html> (2023. szeptember 28.).

⁵ Luṭfi, *Devon*. Nashrga tayyorlovchi Sodir Erkinov. Toshkent, 2012, 36.

⁶ Perzsa *yā-yi nisbat*.

⁷ Némely költők több *maḥlaşt* is használtak. A klasszikus csagatáj irodalmi hagyomány megteremtője, Mîr 'Alî-şîr Nevāyî (megh. 1501; *navā* 'melódia') perzsa gazeljeiben a Fānî ('mülandó') nevet használta. Egyesek életük során lecserélték, megváltoztatták költői álnevüket. Az Oszmán Birodalomban népszerű, Timurida-kori perzsa költő, Yaḥyā Sîbak a perzsa ragadványnevére (*sîbak* 'almás') utaló Teffāḥî (arab *teffāḥ* 'alma') *maḥlaşt* később Fettāḥîra (*fettāḥ* 'gyözedelmes') változtatta. Boros versparódiáit Ḥumārî (*humār* 'másnapos'), a fűveseket Esrārî (*asrār* 'kannabisz') néven írta. A *maḥlaş*ukat karrierjük során megváltoztató és egynél több nevet használó török költőkről ld. Orhan Kurtoḡlu, *Divan şiirinde mahlas deḡiştiren ve birden fazla mahlas kullanan şairler*. *Bilig* 38 (2006) 71–91.

A klasszikus gazelek eredetileg egy-egy reménytelen és beteljesületlen szerelemről készült pillanatsfelvételek, melyekben a költő a hiábavaló sóvárgás kínjait írja le. Perzsa nyelvű prozódiai kézikönyvek, melyek a klasszikus gazelt nem formai, hanem tartalmi kritériumok alapján határozzák meg, a gazelt egyértelműen nők szépségét dicsérő, nők szerelme iránti vágyat kifejező szerelmes versként írják le. Şems ed-Dīn Muḥammed bin Ḳays er-Rāzī 13. századi prozódiai kézikönyvében így adja meg a *gazel* szó jelentését: „nők története, a velük való szerelmi játék (*‘iṣṣk-bāzī*) leírása és rohanás a velük való barátság felé”.⁸ A késő Timurida-kor egyik legnagyobb hatású prózaírója, Ḥüseyñ Vā‘iz Kāşifī (megh. 1505) a gazelt szintén a nők iránti szerelem (*‘iṣṣk-bāzī*) verses dokumentumaként definiálja, majd *Bedāyi‘ el-efkār fī şanāyi‘ el-eş‘ār* (*Kivételtes gondolatok a költészetben használt retorikai alakzatokról*) című költészeti kézikönyvében a meghatározáshoz hozzáteszi, hogy „az irodalomértők nyelvén gazelnak azt [a költeményt] mondják, mely leírja a kedves alakját és erényeit, részletezi a szerelmes szenvedését, és elmeséli állapotát”.⁹ A perzsa irodalom egyik legelismertebb, 16. századi oszmán szakértője, számos perzsa műhöz készült török kommentár szerzője, Muşliḥ ad-Dīn Muştafā Sürürī (megh. 1562) *Baḥr el-ma‘ārif* (*A gnosztikus tudás tengere*) című költészetelméleti munkájában a gazelre a következő meghatározást adja: *Ġazel: beş beyte, yedi beyte, toḳuz beyte derler ki anda maḥbūb vaşfi ola* „Gazel: öt párversből, hét párversből, kilenc párversből [álló költeményre] mondják, amely a szeretett lényt írja le.”¹⁰

A *gazel redifte* írt költemények is egyértelművé teszik, hogy a gazelek eredetileg szerelmes versek, amelyek arra szolgálnak, hogy a költő-szerelmes kapcsolatot teremthessen szerelme tárgyával:

N’ola şunarsam eger yār-i dil-sitāna gazel
*Olur beyān-ı gam-ı ‘iṣṣkuma bahāne gazel*¹¹
 „Milyen az, ha a szívragló kedvesnek gazelt írok?
 Űrűgy az arra, hogy elsírjam szerelmi bánatomat.”

A 15–16. századi perzsa és török nyelvű klasszikus gazelekben a kedves ábrázolása meglehetősen sematikus. A költő szerelmének tárgyáról a hagyományos gazelekből szinte semmi közelebbit nem lehet megtudni. Annak ellenére, hogy a perzsa költészetelméleti kézikönyvek nők iránti szerelemről írnak a gazelekkel

⁸ Şems ed-Dīn Muḥammed b. Ḳays er-Rāzī, *El-mu‘cem fī me‘āyiri eş‘āri‘ l-‘Acem*. Ba-taşḥīḥ-i Muḥammad ‘Abd el-Vahhāb Qazvīnī. Tehrān, 1314/1935, 306.

⁹ Ḥüseyñ Vā‘iz Kāşifī, *Bedāyi‘ el-efkār fī şanāyi‘ el-eş‘ār*. Ba-taşḥīḥ-i Mīr Celāl ed-Dīn Kazzāzī. Tehrān 1369/1991, 71.

¹⁰ Ld. Yakup Şafak, *Sürürī’nin Bahrü’l-ma‘ārif’i ve Entüsü’l-uşşak ile mukayesesi*. Doktora tezi (Atatürk Üniversitesi). Erzurum, 1991, 7.

¹¹ Emine Yeniterzi, *Divan şiirinde gazel redifli gazeller*. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (2005) 4.

kapcsolatosan, pusztán egy-egy vers szövege alapján még az sem dönthető el, hogy a gazel egy teremtett lény iránti vonzalomról (‘*ıřk-i mecāzī*’ átvitt értelmű szerelem’) vagy az Isten iránti odaadásról (‘*ıřk-i ĥakīkī*’ valódi szerelem’) szólnak-e. Gyakran az sem derül ki, hogy ha a költő kedvese valóságos ember, milyen nemű, hiszen a fentebb idézett meghatározásoknak ellentmondva, a klasszikus költészet a kedvest hagyományosan maszkulin tulajdonságokkal ruházta fel.¹² Esetenként még az is elképzelhető, hogy a költőnek nincs is kedvese, nem is szerelmes, s a gazel csak ujjgyakorlat, mellyel a szerző mesterségbeli jártasságának bizonyosságát adja.

A kedves szépségét magasztaló sorok általában igen szemérmesek, és csupán a szeretett lény arcára fókuszálnak: szemét, szemöldöke ívét, haját, száját, ajkát, orcáját, az arcán növő pihéket dicsérik költői toposzok sorával. A Ĥalīlī (megh. 1485?) párversében is olvasható közhely szerint a kedves orcája könyv, melyből a teremtés titkai olvashatók ki. A költő mindezt úgy fogalmazta meg az alábbi példában, hogy minél több szót használjon fel a ’levél’ szemantikai mezőjéből, ezzel is erősítve a *bejt* alkotó elemei közötti kapcsolatot:

Ĥüsnden bir nāme yazmıř yüzüñi řun ‘-ı ilāĥ
Ĥattuñi tārīĥ ĥılmıř ĥařuñi ‘unvān aña¹³
 „Arcodat a szépség leveleként írta meg az isteni teremtés,
 Arcod pihéi a dátum, szemöldököd a díszes címzés.”

Ĥasbī párversében a kedves testrészeit egy kert növényeihez, a kedvest magát a szépség kertjéhez hasonlítja:

Serv ĥaddüñ ĥül yüzüñ nergis gözüñ reyhān saĥuñ
Zīnet ise ĥülřen-i ĥüsne bular zībā yiter¹⁴
 „A termeted ciprus, az arcod rózsa, a szemed nárcisz, a hajad
 bazsalikom.
 Ez [mind] ékesség, a szépség kertjében ennyi szépség elég.”

A kedvest a legválasztékosabb szavakkal és a legötletesebb költői képekkel szépek ábrázoló klasszikus gazelek gyakori alaphelyzete, hogy a költő-szerelmes kedvese után epekedik, az elválás kínjait panaszolja, és az együttlétre vágyakozik. Így tesz a 16. századi oszmán költő řafāyī is, akinek alábbi párversében a

¹² A téma összefoglalását és a további szakirodalmat ld. Péri Benedek, *The Gender of the Beloved in One of Bayrām Ĥan’s Ĥaghatay Gazels*. In: *Expressions of Gender in the Altaic World. Proceedings of the 56th Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Kocaeli, Turkey, July 7–12, 2013*. Ed. by Münevver Tekcan–Oliver Corff. Berlin–Boston, 2021, 147–151.

¹³ Edirneli Nazmī, *Mecma ‘u ‘n-nezā ‘ir*, 154.

¹⁴ Edirneli Nazmī, *Mecma ‘u ‘n-nezā ‘ir*, 785.

vaşl 'együttlét' és a *hicr* 'elválás' közötti szembenállást még jobban felerősíti a velük kapcsolatosan használt *cennet* 'mennyország' – *düzeh* 'pokol' ellentétpár:

Cennet-i vaslında çün dîdâra vâşilsuñ bugün
*Yarın ey dil düzeh-i hicrinde ne korku saña*¹⁵
 „Ha az együttlét mennyországában ma szeme elé kerülhetsz,
 Ó, szív, mi félnivalód van holnap az elválás poklától?”

A gazelek ábrázolta szerelmi viszonyban a költőt a lángoló érzelmek és a hűség, a kedvest a kacér kegyetlenség és a csalfaság jellemzi.

Gāh nāz u gāh şīve gāh zulm u gāh cevr
*‘Aşık-i bî-çāreye müşkil velî āsān aña*¹⁶
 „Hol kacérság, hol bájolgás, hol kínzás, hol kegyetlenség;
 A nyomorult szerelmesnek nehéz, de neki könnyű.”

Men kaçan dedim vefā kılğıl maña zulm eylediñ
*Sen kaçan dediñ fidā bolğıl maña boldum saña*¹⁷
 „Amikor azt kértem, légy hűséges hozzám, megkínóztál.
 Amikor te azt kérted, legyenek áldozat érted, az lettem.”

Bár a költő-szerelmes szenved a szerelemtől, hangosan sóhajtozik, jajveszékel, és álmatlanság gyötri, a reménytelenség okozta kín koránt sincs ellenére.

Urmazam şihhat için merhem okuñ yarasına
*İsterim çıkmaya zevk-ı elem-i peykānuñ*¹⁸
 „Az egészség[em] miatt nem teszek tapaszt a nyilad ütötte sebre,
 Nem akarom, hogy elhagyja testemet a nyílhegy okozta szenvedés
 élvezete.”

Története során a klasszikus gazelköltészet jelkészlete, *mundus significansa* számos új témával, hangulati elemmel gazdagodott. A 15–16. századi perzsa és török nyelvű gazelekben például sokszor fordulnak elő az iszlámban tiltott itálnak számító bor élvezetét dicsérő sorok, vagy jelennek meg a bort a spiri-

¹⁵ Edimeli Nazmî, *Mecma ‘u ‘n-nezâ ‘ir*, 177.

¹⁶ Edimeli Nazmî, *Mecma ‘u ‘n-nezâ ‘ir*, 149.

¹⁷ Alisher Navoiy, *G‘aroyib us-sig‘ar, Mukammal asarlar to‘plami, Yigirma to‘mlik*. III. Nashrga tayyorlovchi Hamid Sulaymon. Toshkent, 1988, 35.

¹⁸ Abdulhakim Kılınc, *Fuzûlî'nin Türkçe divanı. Edisyon kritik ve konularına göre Fuzûlî Divanı*. Doktora tezi (İstanbul Üniversitesi). İstanbul, 2017, 949. A párvers részletes elemzését ld. Péri Benedek, Muḥammad Fuzûlî (1483–1556) 166. gazelje és első magyar fordítása I. *Keletkutatás* 2018. tavasz, 131–135.

tuális világ kapuját megnyitó enteogénként használó korhelyek, *rindek*,¹⁹ akik az iszlám ortodoxia szent helyeitől távol, a kocsmában keresik a személyes istenélményt, a megváltást az evilági szenvedéstől:

Dem-be-dem def‘-i gama andan bulurlar feth-i bāb

*Anuñ içün rindler bekler der-i mey-hāneyi*²⁰

„A szenvedés megszüntetésére mindig ott nyílik meg a [spirituális világ] kapu[ja],

A *rindek* ezért vigyázzák a kocsmá bejáratát.”

A 15–16. századi klasszikus gazelek egyik gyakorta visszatérő motívuma a kiüresedett hagyományos vallásosságot képviselő, többnyire képmutató karakterek, a prédikátor (*vā‘iz*), a szúfi (*şūfī*), a sejk (*şeyh*) és az aszkéta (*zāhid*), illetve az istenkeresés nem megszokott útját járó borissza *rindek* vagy a szerelmen keresztül Isten létét megtapasztalni vágyó ‘*āşīk*ok szembenállása.

Zülfiñ gamı göñlümi belüñ fikrine şaldı

Gör kim ne hayāle birağupdur anı sevdā

Zāhid ne bilür aşlını imān ile küfrüñ

*Akdan karayı fark edemez dāde-i a‘mā*²¹

„A copfod okozta bánat szívemnek a derekadat juttatta eszébe.

Nézd, milyen [hiú] ábrándba hajszolta a vágy.

Honnan is ismerhetné az aszkéta a hit és az istentagadás lényegét?

A vak szeme sem tud különbséget tenni a fehér és a fekete között.”

Şūfī sevdā-yi ‘ibādetde vü biz t̄alib-i ‘ışķ

*Bu cihān böyle durur her kişi bir kāra heves*²²

„A szúfi a vallásosságra vágyik, mi a szerelmet keressük.

Ilyen ez a világ, mindenki másra vágyik.”

A szerelmet a középpontba állító gazeleket a 16. században az ‘*āşīkāne* jelzővel illették, ahogy az Ilāhīnak a szintén *gazel redifre* írt költeményében is megfigyelhető:

¹⁹ Csagatáj, oszmán-török, perzsa, *adzsemi* török *rind*.

²⁰ Edirneli Nazmî, *Mecma‘u‘n-nezā‘ir*, 2648.

²¹ Edirneli Nazmî, *Mecma‘u‘n-nezā‘ir*, 243.

²² Latîfî, *Tezkiretû‘ş-şu‘arâ ve tabsiratû‘n-nuzamâ*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara, 2018, 160; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-216998/latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzama.html> (2023. szeptember 28.).

*Cemâl-ı yâra dedüm 'ışk ü 'âşıkâne gazel
Hem ehl-i bezme dedüm 'ışk ü 'âşıkâne gazel*²³

„A kedves szépségét látva a szerelemről beszéltem, és elszavaltam egy szerelmes gazelt.

A lakomán jelenlévőknek a szerelemről beszéltem, és elszavaltam egy szerelmes gazelt.”

Az idők során a szerelem mellett egy sor más téma is megjelent a gazel-költészetben, s annak megfelelően, hogy szövegében a szerző milyen témát helyez a középpontba, változik a stílusának (*tarz, edā*) az elnevezése. A korabeli szövegek a misztikus tartalmú gazeleket a *şūfiyâne* vagy *taşavvufâne*,²⁴ a filozofikus hangvételűeket az *'arīfâne* jelzővel illették.²⁵ A bort és a borivást dicsőítő költemények hangvételét, amilyeneket Bezmī is írt, aki az irodalomkritikus Laţīfī (megh. 1582) szerint borospohárral a kezében, egy kocsmában lehelte ki lelkét, *rindānē*nek nevezték.²⁶

A költők szabadon választhatták meg verseik témáját. Egyesek szerelmes gazeljeikkel, mások, például Revānī (megh. 1523), I. Szelim (uralk. 1512–1520) korának ismert költője, a boros verseikkel szereztek maguknak hírnevet. Revānī még a szerelmes verseit is borissza motívumokkal fűszerezte, s költőtársainak is ezt tanácsolta:

*Her bir güzelün hâl u haţtın ögmede ey dil
Her şî'ri Revānī gibi rindâne desünler*²⁷

„Ó, szív, ha egy szépség szépségpöttyét vagy arcának pihéit dicsérnék,

Minden verset, akárcsak Revānī, »borissza« stílusban írjanak meg.”

A gazelek többsége nem tisztán egy hangvételben született meg. Nem volt ritka jelenség, hogy egy gazelben akár több téma is megjelent, és a sorok stílusa akár *bejtről bejtre* változott. Egy versen belül keveredhettek például a szerelmes és a borissza hangvételben írt párversek, ahogy ez megfigyelhető Revānīnak egy hétköznapi élmény, a tél hidege inspirálta gazeljében, melyet nagy valószínűség szerint egy létező, hús-vér kedveshez írt:

²³ Yeniterzi, *Divan şiiirinde gazel redifli gazeller*, 5.

²⁴ Ld. pl. Laţīfī, *Tezkiretü 'ş-su 'arâ*, 452.

²⁵ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i şu 'arâ*. Haz. Süleyman Solmaz. Ankara, 2018, 115; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-201251/ahdi-gulsen-i-suara.html> (2023. szeptember 28.).

²⁶ Laţīfī, *Tezkiretü 'ş-su 'arâ*, 145–146.

²⁷ Revānī, *Revānī dīvānı*. Haz. Ziya Avşar. Ankara, 2017, 210.

*Zehri şitānuñ eylemedin cismüñüz ħarāb
Elden komañ şarābı ki tiryākdür şarāb
Şovukdan ol şanem nola her dem görünmese
Kıř günlerinde az görünür çünki āftāb
Lutf eyle yāri key şakın üşütme ey Şabā
Raħm eyle kılma cānına ‘āşıkıların ‘azāb
Zāhid bu dem şarāba nice tevbe eyleyem
Şovukda eylemez kişi āteşden içtināb
Şarsa Revānī her gece pehlūsına seni
Sermādan aña gelmez idi hıç iztirāb²⁸*

„Nehogy a tél mérge romba döntse testedet!
Ne add ki kezedből a bort, mert a bor ellenszer!
Nem csoda, ha az a szépség a hideg miatt nem mutatkozik,
Hisz téli napokon csak keveset látni a napot.
Ó, Szabá! Vigyázz a kedvesemre, meg ne hűtsd!
Könyörülj [meg rajtunk], ne okozz gyötrelmet a szerelmesek
szívének!
Aszkéta, már hogy is mondhatnék le most a borról!
Hidegben senki nem húzódik el a tüztől.
Ha Revānī magához ölelhetne minden éjjel,
A hideg miatt nem érezne gyötrelmet.”

A párversek stílusának és fókuszának változása miatt a *bejtek* gyakran lazán kapcsolódnak egymáshoz. A fenti költeményben is nehéz bármiféle szoros összefüggést felfedezni az egymást követő párversek között.²⁹ A feszes logikai kapcsolat hiánya gyakran hatással van a kéziratos szöveghagyományra, és nem ritka, hogy egy-egy gazel párverseinek sorrendje többféleképp is megjelenik a különböző kéziratokban, ami jelentősen megnehezíti a kritikai kiadások készítőinek dolgát.

Az elegáns gazel titka: a jó vers összetevői

A gazel a klasszikus török irodalomban tehát szinte a kezdetektől fogva jelen volt, s a 15–16. században már minden kétséget kizáróan a csagatáj, az oszmán- és az *adzsemi* török klasszikus hagyomány legfontosabb versformájaként

²⁸ Revānī, *Revānī dīvānı*, 186.

²⁹ A szakértők között hosszú vita folyt arról, hogy a klasszikus gazelekben felfedezhető-e egyáltalán bármiféle szervező erő, mely a költemény párverseit egységbe fogja. A kérdés összefoglalását ld. Frances W. Pritchett, *Orient Pearls Unstrung: The Quest for Unity in the Ghazal. Edebiyat*. New Series 4 (1993) 119–135.

a költői rátermettség próbakövének számított, ahogy az teljesen egyértelműen kiviláglik a korabeli irodalomkritikusok által az első jelentős gazelköltőnek tartott Necāfīnának a versgyűjteményéhez írt bevezetőjéből: *ekşer-i zuraḫā ve aḡleb-i būlegā āzmāyiş-i tab ‘-i selīm ve ārāyiş-i zihh-i müstaḫīm tarz-i gazel* „Az ékesen szólók többsége, a választékosan beszélők nagy része úgy tartja, hogy a valódi költői tehetség próbája, a csillogó elme díszje a gazel.”³⁰

A 16. századi oszmán- és *adzsemi* török költészet egyik legkiemelkedőbb alkotójának tartott Muḫammad Fuẓūlī (megh. 1556) versgyűjteménye előszavában bővebben is kifejti mindazt, amit a gazelről gondol:

*Ġazeldür şafā-baḫş-ı ehl-i nazār
Ġazeldür gül-i būstān-ı hüner
Ġazāl-ı gazel şaydi āsān degül
Gazel münkiri ehl-i ‘irfān degül
Gazel bildürür şā ‘irüñ kudretin
Gazel arturur nāzimuñ şöhretin
Göñül gerçi eş ‘āra çok resm var
Ġazel resmin et cümleden ihtiyār
Ki her maḫfilüñ zinetidür gazel
Ĥiredmendler şan ‘atıdur gazel
Ġazel de ki meşhūr-ı devrān ola
Oḫumaḫda yazmaḫda āsān ola*³¹

„Gazeltől leszen víg az ember, ha bölcs,
S gazel lesz a verskertben édes gyümölcs.
Gazelt mint gazellát vadásznád. Nehéz!
Tudós nincs, ki ily verset utál s lenéz.
Gazelből a költő kitűnik, milyen,
Poéták között vajh hol áll, mily helyen.
A vers közt, tudod, fajta sokféle van,
Te csak írd gazelt, és szavald hangosan!
A gyűlés magasztos gazeltől leszen,
Gazelt írni csak bölcs s okos tud hiszen.
Gazelt írd, ha hírt vágysz, sikert s jó nevet,
Mit olvasni és írni könnyen lehet.”

Úgy látszik tehát, a korban a műkritikusok és a költészetet aktívan művelők egyetértettek abban, hogy a jól megírt, elegáns gazel bizonyítja szerzője tehetségét, a költészetben való jártasságát, és így hozzájárul hírnevének növekedéséhez. A fenti szövegek azonban csak rögzítik ezt a tény, ám arra nézvést már

³⁰ Tahir Üzgör, *Türkçe divān dibâçeleri*. Ankara, 1990, 102.

³¹ Kılınc, *Fuzûlî'nin Türkçe divanı*, 596.

nem adnak egyértelmű útmutatást, hogy mi kell ahhoz, hogy egy klasszikus gazel kiváltsa a befogadóközeg elismerését.

Er-Rāzī a már idézett munkájában a következőket írja a jó gazel összetevőiről: „Mivel a gazel célja az, hogy megnyugtassa az elmét, és ellazítsa a lelket, épületét tetszetős versmértékre, könnyen felfűzhető szavakra, eredeti és letisztult költői gondolat[ok]ra kell felhúzni.”³²

Bár a mongol kort követő évszázadokban az irodalmi közízlés folyamatos változásokon ment át, a jó gazellel szemben a 15–16. századi török nyelvű irodalomkritika is nagyon hasonló elvárásokat fogalmazott meg.

A jó gazel ismérveinek legkorábbi török nyelvű megfogalmazása nem sok kézzelfogható adatot tartalmaz. Şeyh Ahmed Tarāzī ugyanis a 15. század első felében összeállított prozódiai kézikönyve, a *Funūn el-belāga* (*A retorika tudomány*) előszavában egy perzsa párversbe csomagolt metaforával írja le, szerinte milyen a jó vers:

Nazm t̄ā'ūsī-st der bāg-i belāgat cilveger
*Ki-z kemāl-i cilve-yi ū 'aql-i kul şeydā şeved*³³
 „A vers egy páva, mely a retorika kertjében kelletti magát,
 Csillogó tökéletessége minden elmét az örületbe kerget.”

Talán nem helytelen a fenti idézetet úgy értelmezni, hogy Tarāzī szerint a gazel nem is annyira az érzelmekre, inkább a képzeletre és az értelemre kíván hatni, s akár a színes farktollait kiterjesztő páva, látványával nyűgözi le a befogadót, akinek a költemény értelmezéséhez az eszét is használnia kell. A poéta tehát költői képek használatával a versben látványos világot teremt, melynek megértéséhez és megfejtéséhez az olvasónak az elméjére is szüksége van.

Tarāzī rejtélyes megfogalmazásával szemben az irodalomkritikusok legfőbb fórumának számító életrajzi antológiák kézzelfoghatóbb leírásokat is tartalmaznak. A *tezkirék* szerzői ugyanis az arra érdemesnek tartott költők életrajzához gyakran az adott szerző munkásságát minősítő kritikai észrevételeket is társítottak. Ezekből a megjegyzésekből többé-kevésbé világosan leszűrhető, hogy a korabeli versértő közönség mit tartott fontosnak egy költeményben.

Az első török nyelvű antológia, a *Mecālis en-nefā'is* (*A kifinomultak összefüvetelei*) előszavában Nevāyī mintha er-Rāzī elvárásai szerint jellemezné kora herati költőit, amikor ezt írja róluk:

Şi 'rning köprek uslūbıda be-tahşış gazel tavrıda barçadın dilāsārağ
va nişātafzārağdur tarkīb-i selāset va le'āfatın burunğılarğa

³² Er-Rāzī, *Al-mu'cem*, 306.

³³ Şeyh Ahmed Tarāzī, *Funūn el-belāga*. Oxford, Bodleian Library, Ms. Elliott 127, f. 2b.

*yetküredürler va ma ‘nā nezāketin va garābetin olça şartı bar be-cā
keltürädürlär*³⁴

„A költészet különböző műfajaiban, különösen a gazelköltészetben, minden eddigénél jobban megnyugtatóják a szívet, és fokozzák a vidámságot. A kompozíció eleganciája és kimunkáltsága tekintetében nem maradnak el az elődöktől, ami pedig a költői gondolat kifinomultságát és egyediségét illeti, teljesítik az elvárásokat.”

‘Āşık Çelebi (megh. 1572), az egyik legbővebb oszmán életrajzi antológia szerzője egy versben sorolja fel, hogy szerinte milyen a jó szerelmes gazel. Mivel a költemény hosszú, elég itt a verssel kapcsolatos legfontosabb sorokat idézni:

*Göñüldür tūfī vü hüsn añā mir ‘āt
Şekerdür şı ‘r eder güyā-yı ebyāt
Dile zahm urmasa bir nāvek-eşgen
Açılmaz ‘ālem-i ma ‘nāya revzen
Komaz ‘uşşāka şı ‘r imkān-ı nāmūs
Ki olmaz perde nūr-ı şem ‘e fānūs
‘Aceb mi şı ‘re desem genc-i Kārūn
Yire geçmişdi vü olmuşdi medfūn
Meger kim cāhdur kalb-i suhan-dān
Ya Yūsufdur suhan kalb añā zindān
Çıkarsun Yūsufāsā çāhdan şāh
Desünler cümle ‘ālem bārek-Allāh
Çıkarmağ için ol Yūsuf-cemāli
Vezin delv ü hayāl anuñ hıbālī*

„A szív papagáj,³⁵ a szépség tükör a számára,
A vers cukor, belőle jönnek a bejtek.
Ha egy kelevézt vető nem sebzí meg a szívet,³⁶
Nem nyílik ablak a költői gondolat világára.
Nem hagy a vers a szerelmeseknek (ti. a költő-szerelmeseknek)
lehetőséget a szégyenlősségre,
Hisz a csillár sem takarja el a [benne égő] mécses fényét.
Furcsa-e, ha a versről azt mondom, Káron³⁷ kincse,
Mely a földbe került, melyet elástak?

³⁴ Alisher Navoiy, *Majolis un-nafois. Alisher Navoiy mukammal asarlar to ‘plami, Yigirma to ‘mlik*. XIII. Nashrga tayyorlovchi Suyima G‘anieva. Toshkent, 1997, 3.

³⁵ A klasszikus költészetben a cukrot ropogtató papagáj az ékesen szólás szimbóluma.

³⁶ Klasszikus gazelekben gyakran ábrázolják a kedvest lovát ugrató, nyilazó, kelevézt hajító vitézként.

³⁷ A gazdagságáról elhíresült lüdiai király, Krózus neve az iszlám világában.

Talán mély kút a szöveghez értő szíve?
 Vagy esetleg a szöveg József, és a szív a börtöne?
 Józsefhez hasonlóan jusson ki a kútból a sah,
 Mondja az egész világ: Allah áldása legyen rajta!
 Hogy kisegítse onnan azt a Józsefhez hasonló szépséget,
 A versmérték a vödör, a költői képzelet a kötele.”

Yaḥud söz şāhid-i ra'nāya beñzer
Ki nazm olmuş aña bir cāme-i zer
İki ebrūdur aña iki mışrā‘
Başında maḥla‘ iklīl-i muraşşa‘
 „A szó egy ifjú kedveshez hasonlít,
 És a vers az aranyból szőtt ruha rajta.
 A két szemöldöke két felsor,
 A kezdő párvers olyan, mint ékes korona.”

Revī sāk olmuş aña redf ḥalḥāl
Kaşında vesme medd ü noḡtalar ḥāl
Taḥalluş maḡta‘i evcinde keyvār
Ayaġına yüz urmuş ‘āşık-ı zār
Ḥayāl-i ḥāş ile rengīn-edālar
İçine taşına olmuş ḡabālar
 „A rímбетű a lábszár, a redif a bokapánt rajta,
 A madda az indigó a szemöldökén, a pontok a szépségpöttyök.³⁸
 A záró párvers csúcán a költői név, akár egy király,
 Leborult előtte a szenvedő szerelmes.
 A különleges költői gondolatok és a színes megfogalmazások
 Kívül-belül felöltöztették.”

Ġazel olmuş yaḥud bir beyt-i ma‘mūr
İçinde ma‘nā Keyşerdür edā ḥūr
 „Gazel lett-e belőle, vagy egy jól felépített párvers?
 Benne a költői gondolat a paradicsomi folyó, a megfogalmazás egy
 húri.”

Olup her beyti bir ḥalvetgeh-i rāz
Ḥayāl anuñ içinde ḡacle-i nāz

³⁸ A szerző a második felsorban az arab írás néhány mellékjelére, a szókezdő hosszú [ā] fölött vízszintesen elfekvő hullámos vonalra és a betűket egymástól megkülönböztető diakritikus pontokra utal.

„Minden egyes párverse a titok lakosztálya,
Benne a költői képzelet a kellem szobája.”³⁹

Az elsősorban történetírói munkásságáról ismert oszmán értelmiségi, Muştafâ ‘Âlî (megh. 1600) *Künh el-ahbâr* (*A hírek csúcsa*) című krónikájának kora költőit ismertető részében pontosan megmondja, mi kell a versbe: *şi’re evvel-i mertebede lâzım olan bıkır-i ma’nâ ba’d ez ân libâs-ı edâ andan şoñra tevriye ve isti’âre ve thâm muhassenâti* „a [jól] vershez először is a költői gondolat szűzére, aztán a megfogalmazás köntösére, végül a többértelműség, a metaforák és a szójátékok ékszerére van szükség”.⁴⁰

Korabeli forrásokból számos hasonló leírást lehetne idézni. A közös ezekben a szövegekben, hogy három fogalom minőségének a fontosságát hangsúlyozzák. Ezek a költői gondolat vagy költői mondanivaló (*ma’nâ*), a tőle nehezen elválasztható költői képzelet (*hayâl*), és végül a megszővegezés, megfogalmazás (*edâ, elfâz*).

Elgondolkodtató, hogy a török nyelvű irodalomkritikai szövegek a versek egyik legfontosabb eleméről, a ritmusról csak elvétve tesznek említést. Talán azért van ez így, mert a jó vers egyik magától értetődő alapkövetelményének számított, hogy a költő precízen betartja az időmértékes verselés szabályait, és a szöveg pontosan követi a kiválasztott versmérték ritmusát. Ami a versmérték kiválasztását illeti, az er-Râzītól korábban idézett gondolat mintha arra utalna, hogy különböző hangulatú versekhez különböző versmértékek illettek, de a török költészetelméleti írók ezzel kapcsolatosan végképp nem említenek semmit.

A költői gondolat és a költői képzelet: ma’nâ és hayâl

A három szakszó közül a *ma’nâ* terminus jelentését Nevâyî egy Mevlânâ Lutfîhoz fűződő történet elmesélése közben, egy példán keresztül mutatja be.

*Mîr Hüsrev – ‘alayhi rahme – hindüça eş’ârıda bir ‘acîb garîb
ma’nâ ayıtpdur va ol budur kim mahbûb bahâr eyyâmıda bir yan
baradurmuş bolğay ve yağın cihetidin yer balçık bolmuş bolğay
va anung ayağı balçıkđın tayıp yıkılır çağıda gâyet nâzüklüğidin
yağın riştesin mededi bile tutup çopmuş bolğay.*

„Emîr Hüsrev – Allah kegyelme legyen vele – hindi verseiben
egy kivételesen különleges költői gondolatot fogalmazott meg. Ez

³⁹ Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’s-şu’arâ*. Haz. Filiz Kılıç. Ankara, 2018, 65–67; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-210485/asik-celebi-mesairus-suara.html> (2024. február 22.).

⁴⁰ Mustafa İsen, *Künhü’l-ahbâr’in tezkire kısmı*. Ankara, 1994, 36.

pedig a következő: a kedves egy tavaszi napon sétálni ment, de az eső mindent sártengerré változtatott. Amikor lába megcsúszott, és megrogyott a sárban, finoman megfogta az eső[cseppek] fonalát, és annak segítségével szabadította meg magát.”⁴¹

A történet folytatásában Nevāyī – érdekes módon – a fenti költői gondolatra már a *ḥayāl* terminussal utal, ami azt sugallja, hogy a két szakszó vagy ugyanazt jelentette, vagy a jelentésük nagyon közel állt egymáshoz.

Bir kün hem mezkür bolğan takrīb bile Sulṭān šāhib-kirān ‘ālī meclisleride bende bu sözni ‘arż kıldım kim bir kün Mevlānā Luṭfī Mīr Ḥüsrevdin bu nev‘garīb ma‘nā naql kıldı dep. Ḥayālmda bu kim ol ḥazretniñ hem laṭīf ṭab‘larıǵa ḥuṣ kelip ta‘rīfde mubālaǵa kılǵusıldur. Bende köp ṣa‘af bile aytқан üçün fı‘l-cümle tebossım kılıp inbisāt izhār kıldılar. Ammā köp iltifāt vāki‘ bolmadı. Songǵı kün andaқ ma‘lüm boldı kim ol ḥazretniñ mübārek ṭab‘larıǵa Mīr Ḥüsrevniñ bu ḥayālmda i‘tirāz yüzlengen ermiş bolǵay yana ḥayret dest berdi kim Mīr Ḥüsrevniñ bu ḥayālǵa cāmi‘ ṭab‘ ehli ta‘rīf va taḥsīndin özge hıç nime zāhir kılmadılar ayā ol ḥazret ne i‘tirāz kılıp erkinler.

„A fent említett megközelítéssel kapcsolatosan a szerencsés csillagzatú szultán magasztos összejövételén azt mondtam, hogy Mevlānā Luṭfītól hallottam Mīr Ḥüsrevnek ezt a különleges költői ideáját. Azt hittem, Ófelsége kifinomult költői tehetségének tetszeni fog, és alaposan megdicséri majd. Mivel elragadtatással beszéltem róla, elmosolyodott, és vidámságot színlelt. Amúgy nemigen foglalkozott vele. Másnap kiderült, hogy Ófelsége áldott költői tehetségének nem volt ínyére Mīr Ḥüsrevnek ez a költői képe, de legnagyobb meglepetésére az összes költő csak elismerőleg említette és dicsérte Mīr Ḥüsrev költői képét. Így Ófelsége is letett róla, hogy ellene szóljon.”⁴²

A perzsa irodalomértők gyakorlatát követve a török kritikusok elismerőleg nyilatkoznak a költői ideáról, ha az különleges, és csak az adott költőre jellemző (*ḥāṣṣa*).⁴³ Sehī beg, az első oszmán *tezkire* szerzője több költőt is ezért dicsér.

⁴¹ Navoiy, *Majolis un-nafois*, 202.

⁴² Navoiy, *Majolis un-nafois*, 202.

⁴³ Cāmī Selmān Sāvecī költészetét többek között azért méltatja, mert „számos különleges költői idea” köthető hozzá (*vey-rā ma‘nā-yi ḥāṣṣa bisyār est*). Ld. Cāmī, *Bahāristān*, 146. Kātībīt (megh. 1434) szinte szóról szóra ugyanígy dicséri (*vey-rā ma‘nā-yi ḥāṣṣ bisyār est*). Ld. Cāmī, *Bahāristān*, 151.

Szulejmán szultán kedvencéről, Ḥayālīról (megh. 1557) például azt írja, hogy „gazeljeiben sok különleges költői idea kapott helyet” (*dedügi gazeliyyātda niçe ḥāşşa ma'nālar bulup*).⁴⁴ ‘Āşık Çelebi Mişālī çebebit nagyon hasonló szavakkal jellemzi, amikor azt írja, hogy „képes a különleges költői ideákra” (*niçe ma'nā-yı ḥāşşa kādir*).⁴⁵ ‘Ahdī (megh. 1594), a későbbi III. Meḥmed (1595–1603) tanítója, Nevālī çebebi (megh. 1595) költészetéről többek között a következőket tartotta fontosnak megjegyezni: *iki zebān ile nazma kādir ve her birinde sözleri nādir zīrā ki ma'nā-yı ğarīb ve elfāz-ı 'acīb bulmada māhir geçinür* „két nyelven tud verset írni, és szövegei mindkettőn kivételesek, mert van érzéke hozzá, hogy kivételes költői ideákat és különleges szavakat találjon”.⁴⁶

A költői ideával kapcsolatos újdonság, eredetiség fogalmát a kritikusok gyakran a *bikr-i ma'nā* 'a költői gondolat szüze' szókapcsolattal fejezik ki, mint azt a fenti idézetben Muşafā 'Ālī is teszi. Időnként maguk a versek szerzői is büszkélkednek különlegesnek tartott költői ideáikkal. Ḥadīdī egy gazeljének utolsó párversében nem kevesebbet állít, mint hogy más költők az ő versében rejlő *ma'nā* kivételességét, túlszárnyalhatatlanságát megértve felhagynak a versírással:

Şi 'rūñi ehl-i ma'nā gūş eyleyüp Ḥadīdī

*Bī-iḥtiyār eder şı're nihāyet ancaḳ*⁴⁷

„Ḥadīdī! Amikor versedet a költői ideák népe meghallja,

Nem tehetnek más, véget vetnek a versírásnak.”

A túlzásba vitt eredetiségre törekvés azonban élvezhetetlenné tehetné a verseket, ahogy ez Laṭīfī szerint Mesīhī gazeljeivel is előfordult: a túlságosan különleges költői ideák használata miatt sem az átlagos versolvasók, sem a költészet mesterségében jártas költők nem találtak bennük élvezetet.

Ammā taḥayyül-i ṭab'ı ğāyetde daḳıḳ olup ṭarḥ-ı ṭarz-ı kelāmu ḥavāşşa menāṭ u maḥşuş olmağın nazm-ı belāğat-nizāmından ṭibā'-ı 'avām an-nās belki degme bir şā'ir-i şı'r-şinās çendān zevḳ u telezzüz edemez.

„Ám mivel a költői képekkel teli tehetsége oly mértékig kifinomult volt, hogy szövegei megfogalmazásának stílusát a különlegesség és az egyediség jellemezte, sem az átlagemberek intellektusa,

⁴⁴ Seḥī Beg, *Heşt bihişt*. Haz. Haluk İpekten–Günay Kut. Ankara, 2017, 164; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-191370/sehi-beg-hest-bihist.html> (2023. szeptember 28.).

⁴⁵ Āşık Çelebi, *Meşâ'irü's-şu'arâ*, 332.

⁴⁶ Bağdatlı Ahdī, *Gülşen-i şu'arâ*. Haz. Süleyman Solmaz. Ankara, 2018, 81; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-201251/ahdi-gulsen-i-suara.html> (2023. szeptember 28.).

⁴⁷ Edirmeli Nazmî, *Mecma'u'n-nezâ'ir*, 1329.

sem a költészetben jártas költők számára nem nyújtott örömet és élvezetet.⁴⁸

Laṭīfī értékelése több szempontból is nagyon lényeges. Egyrészt azt mutatja, hogy a klasszikus költészet szövegei nem az érzelmekre, hanem az értelemre kívánnak hatni, hiszen az élvezetükhöz agymunkára van szükség, másrészt azt is sugallja, hogy a befogadónak a klasszikus költészetben való jártasságától függően egy-egy szöveget több szinten is lehetséges interpretálnia. Ami pedig a különleges költői ideákat és költői képeket illeti, arra utal, hogy az egyediség fogalma a korabeli irodalomkritikában meglehetősen korlátozott volt, a túlságosan egyéni megoldások az értelmezhetetlen kategóriába tartoztak. A költőknek tehát a költői hagyomány rendszerének keretein belül, ahhoz igazodva kellett újat alkotniuk.

A költői ideát azonban nemcsak kitalálni, elvenni is lehetett. Erre jó példát hoz ‘Āşīq Çelebi Zātīval kapcsolatban, akit személyesen is ismert. Zātī a maga korában nemcsak az egyik legtermékenyebb gazelköltőnek, hanem a költészet terén a legelismertebb tanítómesternek is számított. Isztambuli boltja, ahol homokjós-lással foglalkozott, a költészet iránt érdeklődők és a költészet mester-ségét tanulni vágyók találkozóhelye volt. Számos fiatal költő vitte be hozzá a versét, és nem egyszer előfordult, hogy Zātī meglehetősen szégyentelen módon, arra hivatkozva, hogy az ifjú még nem érett költő, hiszen dívánja sincsen, s így egy kellemesen hangzó költői ideakezdemény (*ma ‘nāciq*) nála kárba vesznék, míg az ő verseiben fennmaradna és népszerűvé válna, a kezdő jó ötleteit egyszerűen eltulajdonította, és gazeljeiben felhasználta.⁴⁹

A jó versekkel kapcsolatos elvárásokról szólva érdemes itt felhívni a figyelmet Laṭīfī antológiájából az Aḥmed paşa költészetével kapcsolatban lejegyzett sorokra, melyeket a *tezkire* összeállítója egy perzsa párverssel illusztrált. A költői ideát a Cāmī *Bahāristān*-jából (*A tavasz országa*) vett idézet egy szép kedveshez (*şāhid*) hasonlítja,⁵⁰ akit a költő újabb és újabb, szavakból szőtt ruhába öltöztet. Laṭīfī Cāmī hasonlatát átvéve Aḥmed pasát olyan költőként mutatja be, aki „a költői idea perzsa köntöst viselő szépségét rúmi (oszmán) kifejezésekből szőtt csillogó külsőbe csomagolva újabb és szebb ruhába öltöztette”.⁵¹

Kınalızāde Ḥasan Çelebi költői antológiájában is felbukkan a szépség mint a költői idea metaforája, amelyet a költők a szöveg bársonyába burkolnak, és a szavak ékszereivel díszítenek fel:

⁴⁸ Laṭīfī, *Tezkiretū ‘ş-su ‘arā*, 483.

⁴⁹ Āşīq Çelebi, *Meşā ‘irū ‘ş-su ‘arā*, 668.

⁵⁰ Cāmī, *Bahāristān*, 146.

⁵¹ Laṭīfī, *Tezkiretū ‘ş-su ‘arā*, 112.

*Cevāhir-i zevāhir-i kelam ve dībā-yı sūhan-ı feṣāhat-nizāmdur ki ṣāhid-i zībā-yı ma'nānuñ kāmēt ü serine hil'at u eṣfer andan kılunur ve 'urūsān-ı ṣebistān-ı kemālūñ gerden ü gūṣına zer ü zīver anuñla olunur.*⁵²

„A szavak díszjeinek ékkövei és az ékesen szóló szavak bársonya az, amiből a költői gondolat szépségének testére díszköntös és fejére diadém, a tökéletesség éji hona⁵³ aráinak nyakába arany, fülébe ékítmény kerül.”

A megszövegezés és a retorikai eszköztár használata

A 16. századi irodalomkritikusok szerint tehát a különleges költői gondolat mellett a gondosan megválogatott szavak is elengedhetetlen kellékei voltak a hatásos versnek. A megszövegezés fogalmát jelölő *edā* és *elfāz* terminusok gyakran szerepelnek az életrajzi antológiákban az adott szerzőnek a költői szövegekről alkotott véleményében.

Tezkiréjének a Hüseyn Baykara költői életművét részletesen bemutató fejezetében olvasható gondos elemzéseiben Nevāyī gyakran elmagyarázza, hogy egy-egy költői gondolat szavakba öntése szerinte hogyan sikerült. Az alábbi példában könnyen érthetően le is írja, miért gondolja, hogy a kérdéses párvers megfogalmazása hatásos (*mu'aṣṣir*) lett.

*Furkatdın köñül kaṭre kaṭre kan erkenin burunğı miṣrā'da aytıp soñgi miṣrā'da ötken muḳarrer lafz muḳābelesida Allāh-Allāh lafzı hem muḳarrer ve asru mu'aṣṣir edā tapıpdur kim:
Furkatıngdın hasta könglüm kaṭre-kaṭre kan erür
Allāh-Allāh bu ne hicr-i bī-ḫad u pāyān erür*⁵⁴

„Az első félsorban arról ír, hogy a kedves távolléte miatt a szívből »csepp-csepp cseppen a vér«. A második félsorban ezzel a szóismétléssel párhuzamosan használt »Allah, Allah« kifejezés is szóismétlés, mely a megfogalmazást igen hatásossá teszi.

Távolléte miatt beteg szívemből csepp-csepp cseppen a vér, Allah, Allah, milyen mérhetetlen és végtelen elválás ez?”

⁵² Kınalızāde, *Tezkiretü'ş-şu'arā*, 92.

⁵³ Utalás Fettaḫī Nişāpūrīnak az oszmán irodalmi életben a klasszikus irodalom egyik retorikai csúcsteljesítményének tartott *Ṣebistān-i ḫayāl* (*A költői képzelet éji hona*) című munkájára. A műnek oszmán szerzőkre gyakorolt hatásáról ld. Abdulkadir Erkal, *Divan şirinde Ṣebistān-i ḫayāl tarzı üzerine. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 16 (2009) 35–45.

⁵⁴ Navoiy, *Majolis un-nafois*, 172–173.

Nevāyī az *edā* szakkifejezés tulajdonságainak leírására egy sor jelzót használ, mely a ’nagyon jó’-tól (*be-gāyet hūb*)⁵⁵ a ’hevülettel teli’-n (*sūznāk*)⁵⁶ át a ’szívet magával ragadó’-ig (*dil-rubāyende*)⁵⁷ terjed.

Az oszmán irodalomkritikusok értékelésében szintén nagy hangsúlyt kap a megszövegezés minősége, mely fontosságát tekintve a költői gondolattal egyenértékű. ‘Åşik Çelebi Emīrről például a következő jellemzést adja:

Ṭalib-i ‘ilm-i nefīs ve hūb-ḥaṭṭ u ta ‘līk-nūvīs ‘ulemā vü eṣrāf ile hemcelīs ṣā ‘ir-i bādir laṭīf ma ‘nālar bulmaḳda māhir ve eyü edālar ile edāya kādir elfāzı rengīn ve ebyātı selīsdür.

„A kifinomult tudást keresi. A kézírása szép, ért a *ta ‘līk* írástípushoz. Tudósok és tekintélyes emberek társaságába jár. Élettel teli költő, aki képes az elegáns költői gondolatokra és a jó megszövegezésre. Szavai színesek, párversei könnyen érthetőek.”⁵⁸

A megfogalmazás milyenségét az oszmán kritikusok viszonylag szűk keretek között jellemzik, többnyire pozitív kontextusban. A leggyakrabban előforduló jelzők a ’jó’ (*hūb*),⁵⁹ a ’kellemes’ (*hoṣ*),⁶⁰ a ’színes’ (*rengīn*)⁶¹ és a ’kifinomult’ (*nāzūk*).⁶² Jóval kevesebb az olyan megjegyzés, amely a megszövegezés hiányosságait, gyatra mivoltát teszi szóvá, de erre is akad példa. Laṭīfī például Ferruḥīnak (megh. 1537) azt rója fel, hogy verseinek megfogalmazása köznyelvi (*‘ümmyāne*),⁶³ Aḥmed-i Rızvānt (megh. 1528–1538 között) pedig azért kritizálja, mert „verseinek szövegében egyáltalán nincs édesség, megfogalmazásaiból és megszövegezéseiből pedig hiányzik a szépség” (*elfāz-ı nazmiyyesinde aṣlā ḥalāvet ve ta ‘bīr u edasında hergiz melāḥat yoḳdur*).⁶⁴ Kınalızāde Ḥasan Çelebi a perzsa származású Ḥāfız-i ‘Acemről a költő verseit erős kritikával illetve azt írja, hogy „költeményei és párversei ... a legtöbb versében [a bennük lévő] költői gondolatok furcsasága és a megfogalmazás zavarossága miatt olyanok, mint a démonok beszéde: összefüggéstelenek és visszataszítók” (*ebyāt u*

⁵⁵ Navoiy, *Majolis un-nafois*, 181.

⁵⁶ Navoiy, *Majolis un-nafois*, 183.

⁵⁷ Navoiy, *Majolis un-nafois*, 181.

⁵⁸ Åşik Çelebi, *Meṣā ‘irü ‘ş-şu ‘arā*, 162.

⁵⁹ Ld. pl. Laṭīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 117; Kınalızāde, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 327; Baġdatlı Ahdī, *Gülşen-i şu ‘arā*, 111.

⁶⁰ Ld. pl. Åşik Çelebi, *Meṣā ‘irü ‘ş-şu ‘arā*, 335, 339; Baġdatlı Ahdī, *Gülşen-i şu ‘arā*, 147.

⁶¹ Ld. pl. Seḥī Beg, *Heṣt bihişt*, 74, 107, 181; Laṭīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 80, 346, 422; Baġdatlı Ahdī, *Gülşen-i şu ‘arā*, 283.

⁶² Ld. pl. Laṭīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 109, 237.

⁶³ Laṭīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 408.

⁶⁴ Laṭīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 126.

*eş 'ārı dahı ... ekşer-i eş 'ārınuñ ma 'nāsı garābet ve edāsı rekāket üzre kelimāt-ı gūl gibi nā-merbūt [ve] nā-makbūldur).*⁶⁵

A jó vers összetevőit részletező, korábban már idézett felsorolásában Muştafā 'Ālī a költői gondolat és a megfogalmazás mellett még egy dolgot említ a jó gazel elengedhetetlen kellékeként: a retorikai sokszínűséget. A szövegében szereplő három kifejezés (*tevriye, isti 'āre, ihām*) mind egy-egy retorikai eszköz (*şan 'at*) neve. A *tevriye* és az *ihām* egymástól nehezen megkülönböztethető, többértelműsége építő retorikai alakzatok,⁶⁶ az *isti 'āre* a metaforát jelölő szakszó.

A klasszikus retorikai eszköztár kínálta lehetőségek kihasználásának fontosságát illetően más kritikusok is osztották 'Ālī véleményét. 'Aşık Çelebi például az oszmán költői szövegekben egyre hangsúlyosabban megjelenő különleges költői gondolatok és kifinomult megfogalmazások mellett a retorikai alakzatok használatában megfigyelhető pozitív irányú változásokkal támasztotta alá azt a véleményét, hogy az oszmán költészet története során jelentős fejlődésen ment keresztül:

Şā 'irlerümüz garīb ma 'nālar ve laţif edālar, selīs 'ibāretler, tevriye vü istihdām ve tecnīs ü ihām tarīkinde nefīs zarāfetler etmekle gıtdükçe terakķide ve lāhiķi sābıkından tekaddüm kaşdına himmet-i 'ālīde olmuşdur.

„Költőink különleges költői gondolataikkal, kifinomult kifejezés-világukkal, a szavak gördülékeny használatával, a *tevriye*, az *istihdām*,⁶⁷ a *tecnīs*,⁶⁸ és az *ihām* alkalmazásával elegáns stílust hoztak létre, s tiszteletre méltó módon a fejlődésre és a korábbiak meghaladására törekedtek.”⁶⁹

Laţifī Zāfī tehetségét és képességét a retorikai eszközök használatára úgy jellemzi, hogy közte és kora költői között ebben a tekintetben akkora a különbség, mint „a tenger és egy csepp tengervíz, a nap és egy fénymorzsa között” (*irād-ı şanāyi '-i bedī 'ıyyede anuñ bir tab '-ı dānişi vardı ki şu 'arā-i zamān ile anuñ beyninde baħr ile kıatre ve mihr ile zerre kıadar tefāvüt-i fāhişi var idi*).⁷⁰ Később még hozzáteszi:

⁶⁵ Kınalızāde, *Tezkiretü 'ş-şu 'arā*, 282.

⁶⁶ Az *ihām*nál a szó különböző értelmei az adott párversben azonos súllyal esnek a latba, míg a *tevriye* esetében az egyik erősebben érvényesül.

⁶⁷ A kétértelműség egyik fajtája. A szó egyik jelentését magával a szóval, a másikat egy név-más használatával fejezik ki.

⁶⁸ Szójáték, mely eltérő jelentésű, de hasonló hangzású szavakra épül.

⁶⁹ 'Aşık Çelebi, *Meşā 'irü 'ş-şu 'arā*, 666.

⁷⁰ Laţifī, *Tezkiretü 'ş-şua 'arā*, 229.

*Şanāyi ‘-i ſi ‘riyyeden ne ſan ‘at u ſīve ol ki anı etmemiſ ola ve hayālāt u ma ‘ānādan ne bīkr-i fīkr ola ki anuñ tab ‘-i pāk-i derrāki aña yetmemiſ ola.*⁷¹

„A retorikai eszköztárban nem volt olyan alakzat, olyan játék, melyet ne használt volna fel, a költői képzeletek, a költői ideák között a gondolatnak nem volt olyan szüze, melyhez tiszta és mindenre kiterjedő tehetsége nem jutott volna el.”

A többségükben költőként is aktív kritikusok leírásaiból egyértelműnek tűnik, hogy a 16. századi költészetben a jó verssel szemben támasztott legfontosabb elvárások között szerepelt a retorikai eszközök találékony és könnyed használata. Mesīhī egyik párverse arról árulkodik, hogy nemcsak a kritikusok, hanem a szélesebb értelemben vett befogadó közeg, vagyis a kor versfogyasztó közönsége is igényelte, hogy a költő minél több retorikai alakzatot zsúfoljon a versébe.

*Ger ſanā ‘ī ſatmazam ſi ‘r iĉre olmazdum diri
Lā-cerem ſan ‘at gerekdür kılmaĝa kesb-i ma ‘āſ*⁷²

„Ha nem árultam volna retorikát verseimben, nem maradtam volna életben.

Nincs vita. Ahhoz, hogy fizetséget kapjál, retorikai eszközök⁷³ kellenek.”

Általánosan elfogadott vélemény, hogy az oszmánok számára kulturális min-tául szolgáló Timurida-korban a költői teljesítmény értékelésében jelentős változások figyelhetők meg, és a hangsúly az új költői ideák keresése helyett a technikai kidolgozottságra helyeződött át.⁷⁴ A retorikai szempontból egyszerűbb korábbi stílussal szemben sok költő arra törekedett, hogy mesterségbeli tudását a minél több és minél bonyolultabb költészettechnikai eszköz, retorikai alakzat használatával bizonyítsa.⁷⁵ Nevāyīnak az alábbi kezdő párverse, amely először a *Bedāyi ‘ el-bidāya (A kezdet csodái)* című, 1470 és 1476 között összeállított

⁷¹ Latīfī, *Tezkiretü ‘ş-şu ‘arā*, 233.

⁷² Mesīhī, *Mesīhī divāni*. Haz. Mine Mengi. Ankara, 1995, 186.

⁷³ Mesīhī itt a *şan ‘at* főnév kétértelműségével játszik. A szó jelentése ugyanis nemcsak ’retorikai alakzat’, de ’mesterség’ is lehet, így a felsor fordítható úgy is, hogy „a megélhetéshez mesterségre van szükség”.

⁷⁴ A modern kori irodalomtörténészek véleményét ld. Maria Eva Subtelny, *A Taste for the Intricate: The Persian Poetry of the Late Timurid Period*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 136 (1986/1) 56–60.

⁷⁵ A késői Timurida-kor költészetéről írt tanulmányában Maria Eva Subtelny felidéz egy történetet Vāsīfī (megh. 1551 és 1556 között) *Bedāyi ‘ el-veĝāyi ‘ (Kivételes események)* című emlékirataiból, amelyben a szerző azzal dicsekszik, hogy egy összejövetelen elhangzott kihívásra válaszul öt olyan gazelt is papírra vetett, melyek mindegyik párversében szerepelt a ’vīz’ jelentésű *āb* és a ’kard’ jelentésű *tīg* szó. Subtelny, *A Taste for the Intricate*, 70.

gyűjteményében szerepelt, látszólag két egyszerű és talán kicsit ostobának is hangzó félsorból áll:

Cism-i vaşlın kıldım ol zulf-i semensādin t̄ama‘

*Ol kişi yañlık ki kılğay s̄im sevdādin t̄ama*⁷⁶

„Attól a jácinthoz hasonló hajfonatútól a vele való együttlét testét vágytam,

Hasonlóan ahhoz az emberhez, aki a kereskedésből ezüstre vágyik.”

Bár a *bejtet* meghatározó két hasonlat első pillantásra könnyen érthetőnek tűnik, valójában mégsem az. Az átlagos befogadó számára ugyanis nem teljesen világos, hogy a kedves hajfonatát miért hasonlítja a költő jácinthoz, és a költő-szerelmes vágyakozása miért idézi az üzleti tranzakciók révén ezüsthöz jutni vágyó kereskedő sóvárgását. A magyarázat a klasszikus költészet hagyományos eszközkészletében keresendő. Toposznak számít, hogy a költőben a kedves fonott copfja – talán az alaki hasonlóság miatt – a jácint virágát idézi fel. Bár a nyereség után sóvárgó kereskedő alakja nyilvánvalóan a szerelmes költő vágyakozásának erejét és hevességét hivatott érzékeltetni, az már magyarázatra szorul, hogy a kalmár miért éppen ezüstben szeretné a hasznát megkapni. A megfejtést szintén a klasszikus költészet eszközzrendszerében találjuk meg. A gazelnépszerűségben a kedves a szépségideált testesíti meg: a bőre világos, a haja fekete. A Nevāyī-párvers háttérében ez a költői ideál bújik meg. A *cism* ’test’ szó felidézi a kedves bőrét, és ezzel együtt a fehér színt, a ’fehérség’ fogalmán keresztül pedig kapcsolódik a második félsorban szereplő *s̄im* ’ezüst’ szóhoz. A két elem együtt egy *tenās̄ib* (’szemantikai összefüggés’) nevű alakzatot alkot. Hasonló párt formál a *zulf* ’copf’ és a *sevdā* ’kereskedés’ szó is, mert a haj színe a fekete, az arab eredetű *sevdā* pedig etimológiailag összefügg az arab *esved* ’fekete’ színnévvel. Az első és a második félsor összefüggő kulcsszavai (*cism-s̄im*; *zulf-sevdā*) ugyanabban a sorrendben fordulnak elő, és egy *leff ū neşr-i müretteb* (’rendezett összehajtás és kiterítés’) nevű retorikai alakzatot alkotnak. Nevāyī egyszerűnek tűnő *bejtjében* tehát retorikai eszközök egész sora adja a párvers sava-borsát, ám a sorok rejtett szépségeit csak megfelelő előképzettséggel lehet felismerni. A fenti *bejt* jól példázza, hogy egy-egy párversnek több értelmezési rétege létezhet, ám teljes mélységét csak az a befogadó ismerheti fel, aki jártas a klasszikus költészetben.

A 16. századi oszmán költészetben egyes költők még a beavatottak számára is nehezen megfejtendő, az érthetőség rovására menő, már-már rejtvényként is felfogható párversekkel gondolták megmutatni mesterségbeli tudásukat, ami nem feltétlenül váltotta ki az irodalomkritikusok lelkesedését. Laṭīfī Emrīről

⁷⁶ Alisher Navoiy, *Badoyi’ al-bidoya. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma to’mlik*. I. Nashrga tayyorlovchi Aziz Qayyumov. Toshkent, 1987, 255.

szólva azt írja, hogy az elvárt heves érzelmek (*sūz u güdāz* 'égés és olvadás')⁷⁷ helyét verseiben a rejtvénytűszerűség veszi át. Az idézett példák között szerepel az alábbi párvers:

Gösterürsüñ eyle şol çeşm ü kad ü rā kaşuñi

‘Āşıka ‘arż-ı cemāl eylemege ‘ār eylersüñ⁷⁸

„Megmutatod szemed, termeted és *rā* betűhöz hasonló szem-öldököd,

Ám szégyelled a szerelmes előtt felfedni [teljes] szépségedet.”

A párvers első olvasásra is értelmes, könnyen befogadható. Emrī azonban a *bejt*-ben egy feladványt rejtett el, és ennek észrevétele, megfejtése nélkül nem teljesül a párvers célja, nem nyújt igazi szellemi élvezetet. A rejtvény megoldásához vezető út nagyon emlékeztet egy sajátos és nagyon nehéz költői műfaj, a verses rejtvény vagy verses betűrejtvény, a *mu‘ammā* esetében gyakran látott gondolatmenetre.

Az első felsor a kedves három jellemzőjét emeli ki, melyek mind összetevői a szépségének: a szeme, a termete és a szemöldöke. Ez az utolsó tétel adja meg a rejtvény nyitját. A költő a kedves szemöldökét egy költői toposszal élve a *rā* betűhöz (ر) hasonlítja, s ezzel sejteti, hogy a megoldáshoz a befogadónak a megfejtést adó betűket kell keresnie. Mivel a felsorban három kulcsszó szerepel, a betűk ezekben vannak elrejtve. A 'szem' jelölésére a költő a perzsa *çeşm* szót használja, melynek arab szinonimája az '*ayn*, s a szó leírásakor a legelső arab írásjel is ez: '*ayn* (ع).

Mivel a klasszikus szépségideál szerint a sudár, magas, ciprushoz hasonlító termet a szép, a költészetben gyakran hasonlítják a kedves termetét az arab ábécé első betűjéhez, az *alif*-hoz (ا). A szépségjegyekhez tartozó betűk előfordulásuk sorrendjében összeolvasva az '*ār* (ع ا ر) 'szégyen' szót adják ki, azt a kulcsszót, amely fontos eleme a második felsornak és egyben a párvers mondanivalójának.

A klasszikus gazelköltészet szövegei tehát egy bizonyos minőség fölött nemcsak a szerzőtől, hanem a befogadótól is megkövetelik a klasszikus költészet rendszerének és működésének alapos ismeretét. Ennek hiányában ugyanis a szövegek nem érthetők meg teljes mélységükben, s így nem érhetik el céljukat, vagyis azt, hogy a befogadónak szellemi kalandot jelentsenek, és a részletek felfedezésének örömein keresztül intellektuális élvezetet szerezzenek. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a klasszikus gazelköltészet abban a formában, amilyenné a 15. század második felére fejlődött, egy viszonylag szűk városi

⁷⁷ A *sūz u güdāz* kifejezéshez ld. Edith Gülçin Ambros, Emotivity as a Stylistic Marker in Ottoman Lyric Poetry of the 15th and 16th Centuries. In: *An Iridescent Device: Premodern Ottoman Poetry*. Ed. by Christiane Czygan–Stephan Connermann. Göttingen, 2018, 33–48.

⁷⁸ Latîfî, *Tezkiretü's-su'arâ*, 136–137.

irodalmi elit sajátja volt, melynek tagjai elég műveltséggel rendelkeztek ahhoz, hogy létrehozzák és/vagy befogadják a klasszikus irodalmi szövegeket, köztük ezeket a sajátos műfaji szabályokat követő költeményeket.

A klasszikus gazelköltészet azzal, hogy a mesterségbeli tudás és a tehetség fitogtatásának eszközévé, egyfajta retorikai tűzijátékká lényegült, teljesen eltávolodott a valóságtól. A szerelem sematikus, költői toposzokból építkező ábrázolásának lehetősége azt hozta magával, hogy valójában szerelmesnek sem kellett lenni ahhoz, hogy valaki szerelmes gazelt tudjon írni. Tehetséges költők a klasszikus költészet *mundus significans*ában meglévő eszközkészlet felhasználásával, a hagyományos elemek találékony összerendezésével eredeti szövegeket alkothattak, melyekből sok esetben még a kritikusok által az *‘ašīkāne* gazelek egyik fontos elemeként emlegetett perzselő szenvedély sem hiányzott.

Új stílus a 15–16. századi gazelköltészetben

A műkritika hangsúlyának eltolódása a tartalomtól a megfogalmazás felé s ezzel együtt a retorikai képességek fitogtatásának előtérbe helyeződése azt eredményezte, hogy a 15. század végére a klasszikus gazelköltészet termékei sok esetben teljesen eltávolodtak a valóságtól. A szövegek olyan mesterséges konstrukciókká váltak, melyek révén ugyan a költők bemutathatták mesterségbeli jártasságukat, a befogadók pedig szellemi élvezethez jutottak, ám így, amint arról már esett szó, ez a fajta magas irodalom, melynek műveléséhez is és befogadásához is előzetes ismeretek kellettek, csak egy szűk kör, a szellemi elit „társasjátéka” maradt. Bár egyes kutatók szerint a gazel, szemben a *kaszídával*, eredetileg is városi műfaj volt,⁷⁹ valódi beágyazódása a városok kulturális életébe csak a Timurida-korra tehető.⁸⁰ Az bizonyosnak látszik, hogy az igény a könnyebben befogadható, egyszerűbb nyelven íródott és túlbujánzó retorikai alakzatoktól mentes költői szövegekre a 15. század második felének városi közegében teremtődött meg, és nagy valószínűség szerint összefüggésben van a költészet „demokratizálódásával”. A 16. század első feléből, közepéről származó oszmán költői antológiák adataiból összeálló kép ugyanis azt mutatja, hogy a klasszikus irodalom művelésére és termékeinek befogadására fogékony városi irodalomfogyasztók tábora meglehetősen heterogén közeget jelentett, melyben az egyszerű mesteremberek éppúgy megjelentek, mint a csúcsértelmiségiek.

A jelenség a Szafavida Iránban is érzékelhető volt, amit jól mutat, hogy Sām Mīrzā költői antológiájának hetedik fejezetét a közemberekből lett költők bemu-

⁷⁹ Jan Rypka, *History of Iranian Literature*. Dordrecht, 1968, 95.

⁸⁰ Julie Scott Meisami, *Genres of Court Literature*. In: *General Introduction to Persian Literature*. Ed. by J. T. P. de Bruijn. London–New York, 2009, 245.

tatásának szentelte.⁸¹ Minden jel arra mutat, hogy az irodalom társadalmiasulásának, ösztársadalmi társasjátékká válásának a folyamata már a Timuridák és a türkmén dinasztiák (Kara koyunluk, Ak koyunluk) uralkodása alatt, a 15. század második felében megkezdődött.⁸² Elég itt csak arra utalni, hogy az irodalomtörténészek által az egyik új gazelköltészeti irányzat, a *mekteb-i vuķū* ‘vagy más néven *vuķū* ‘-*gūyī* (‘incidentalizmus’) elindítójának tartott Baba Fiġānī (megh. 1519) is egyszerű családból származott, egy késkészítő fia volt, és maga is dolgozott a családi üzletben.⁸³

Az új irányzatok kialakulását a társadalmi folyamatok mellett az is segíthette, hogy a klasszikus költészetben a rögtönzés révén, mely a jó költők egyik fontos képességének számított, mindig is jelen volt az aktualitásokra építő alkotófolyamat, mely egy-egy pillanatra reagált, és a rögtönzés természetéből fakadóan nem hozott létre aprólékosan kimunkált, retorikai bravúrokat bemutató szövegeket.

A *vuķū* ‘-*gūyī* irányzat versei közelebb állnak a rögtönzött versekhez, mint a Timurida-kor retorikailag kimunkált, bonyolult szövegeihez, hiszen a költőt többnyire hétköznapi események (*vuķū* ‘) ihletik verse megírására. Az irányzat követőinek hitvallását Shafī‘ī Kadkanī a következőképp foglalta össze: „A költészetet újra közelebb kell hoznunk a hétköznapi életben szerzett tapasztalatokhoz. Szakítanunk kell az univerzális szerelemmel, az univerzális kedvessel, és mindennel, ami abszolút.”⁸⁴

A *vuķū* ‘-*gūyī* stílusában írt szerelmes gazelek ennek megfelelően szorosan kötődnek a valósághoz, szereplői hús-vér emberek. A versekben megjelenített szerelem továbbra is inkább reménytelen epekedés a kedves után, ám érzelmeit vagy szépséges kedvesét a költő könnyen érthető nyelven, egyszerű retorikai eszközökkel ábrázolja, mint például Baba Fiġānī is teszi abban a reménytelen szerelem okozta szenvedélyt leíró gazeljében, mely az alábbi párverssel kezdődik, s melynek kiindulópontját és keretét egy valós esemény jelenti: eljött a böjt megtörésének ünnepe (*‘īd al-fiṭr*):

‘Īd ṣud her kes meh-i nev-rā mubārek-bād kerd
*Her giriftārī bi-ṭāḡ-i ebrūyī dil ṣād kerd*⁸⁵

⁸¹ Sām Mīrzā, *Tuḥfe-yi Sāmī*. Be-taṣḥīḥ-i Vaḥīd Destgirdī. Tehrān, é. n., 188–191.

⁸² Paul E. Losensky, *Welcoming Fiġhānī. Imitation and Poetic Individuality in the Safavid–Mughal Ghazal*. Costa Mesa, 1998, 137.

⁸³ Losensky, *Welcoming Fiġhānī*, 20.

⁸⁴ Shafī‘ī Kadkanī, *Persian Literature (Belles-Lettres) from the Time of Jāmī to the Present Day*. In: *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day*. Ed. by George Morrison. Leiden, 1981, 146.

⁸⁵ Bābā Fiġānī Šīrāzī, *Dīvān-i eṣ‘ār*. Be-taṣḥīḥ-i Aḥmed Süheylī Ḥ‘ānsārī. Tehrān, 1340/1960, 232.

„Eljött az ünnep, és mindenki az újhódat köszöntötte,
Minden rabul ejtett [szerelmes] szíve felvidult egy szemöldök
boltívétől.”

Az oszmán irodalmi életet látszólag teljesen hidegen hagyták az Oszmán Birodalommal ellenséges viszonyban álló Szafavida Iránban bekövetkezett változások. A 16. század elejének költői és irodalomkritikusai, mintha mi sem történt volna, változatlanul a klasszikus korszak perzsa költőinek munkáit tekintették igazodási pontnak. A korabeli irodalomkritika egyik fő fórumának számító életrajzi antológiák szerzői továbbra is a klasszikus perzsa szerzők munkásságát tartották követendő példának, s verseik alapján úgy tűnik, a kor oszmán költői is leginkább neves perzsa elődeiket, Emīr Hüsrevet (megh. 1325), Hāfizt (megh. 1390), Kemāl Hucendīt (megh. 1400) és Cāmīt kívánták legyőzni a képzeletbeli költői versenyben.⁸⁶

Az életrajzi antológiák azonban számos olyan apró adatot is tartalmaznak, amelyek mintha arra utalnának, hogy egyes oszmán szerzők figyelmét korántsem kerülte el az Iránban zajló trendváltás, és a *vuķū* ‘-*gūyī* irányzat igenis hatással volt számos költőre. Ez voltaképpen természetes is volna, hiszen a 15. század második felében és a 16. század elején jó pár iráni költő telepedett le Isztambulban, köztük olyanok is, mint például Hāmīdī Işfahānī, akit az irodalomtörténet az incidentalista stílus egyik előfutárának tekint.⁸⁷

Mivel a hétköznapi nyelv használata az incidentalista stílus egyik jellegzetessége, nem elképzelhetetlen, hogy a századfordulón egyes oszmán szerzők verseiben megjelenő közmondások és szólások már a *vuķū* ‘-*gūyī* hatását jelzik,⁸⁸ s talán merészen hangzik, de nem lehetetlen, hogy a költői nyelvben a nehezebben értelmezhető arab és perzsa kifejezések helyett csak egyszerű török szavakat használni igyekvő, kérészerűtlen gazelirányzat, a *türkī-i başıť*, az „egyszerű török” alapötletét is az incidentalista stílus adta.⁸⁹

Itt érdemes egy pillanatra megállni és néhány szót szólni a *türkī-i başıť* irányzatról, mely elsősorban az elbeszélő költeményeiről ismert Tatablali

⁸⁶ A témához ld. Péri Benedek, „O Mohebbi! You’ve Lit Your Lamp with Khosrow’s Burning Passion”. *Persian Poetry as Perceived by Sixteenth-Century Ottoman Authors*. In: *Safavid Persia in the Age of Empires*. (The Idea of Iran, 10.) Ed by Charles Melville. London–New York–Oxford–New Delhi–Sidney, 2021, 241–261.

⁸⁷ Hāmīdīről ld. Işsān Ra’īsī, Hāmīdī Işfahānī, ez şā’irān-i pīşgām-i mekteb-i vuķū’ der şadda-yi nuhum. *Pajūhaş-i zebān ve edebiyāt-i Fārsī* 45 (1396 [2017]/Tābīstān) 91–115.

⁸⁸ Az oszmán költészetben megjelenő szólásokról és közmondásokról ld. Bayram Ali Kaya, Atasözlerin ve deyimlerin dīvān şiiirinde kullanımı ile dīvānların bu söz varlıklarımızın önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6 (2011) 11–54.

⁸⁹ A *türkī-i başıť* mozgalomhoz ld. Hatice Aynur, Rethinking the *Türkī-i Basıt* Movement in Turkish Literature. *Archivum Ottomanicum* 25 (2008) 79–97.

Mahremîhez (megh. 1535) és a lírai költeményeivel, valamint parafrázisgyűjteményével hírnevet szerzett Edirneli Nazmîhoz (megh. 1585?) kötődik.

A szóban forgó szerzők irodalmi kísérletének az volt a lényege, hogy verseikben igyekeztek mellőzni az arab és perzsa jövevényszavak használatát. A hagyományos és megszokott klasszikus stílussal ellentétben a *türkî-i başîť* gazelekben többségben vannak a török szavak, ahogy azt Nazmî egyik gazeljének néhány sora is mutatja:

Efendümsin kulam ben saña Ahmed
*Ƙuluñ gibi baƙ imdi baña Ahmed*⁹⁰
 „Az uram vagy, én a szolgád, Ahmed,
 Úgy nézz rám, mint szolgádra, Ahmed.”

Seni görđi gözüm uş sevdı cānum
Bu gönñlüm düşđi cāndan saña Ahmed
 „A szemem meglátott, a lelkem megszeretett,
 A szívem őszintén beléd esett, Ahmed.”

A fenti sorok sokban hasonlítanak az incidentalista stílusban íródott perzsa versekhez: hús-vér kedvesekhez szólnak, nyelvezetük egyszerű, a sorok könnyen érthetők és retorikailag nem túl bonyolultak.

Mahremî és Nazmî kísérlete nem volt sikeres, minden bizonnyal azért nem, amiért idegen nyelvre, így magyarra is nehéz a jó és elegáns klasszikus gazeleket lefordítani. A klasszikus költészet *mundus significans*ának hagyományos elemeiből építkező versek ugyanis folyamatos diskurzusban állnak a klasszikus irodalmi hagyománnyal, és az így létrejövő asszociációs háló teszi lehetővé azt, hogy a költő az alkotói folyamat során felhasznált, az arctalan hagyományra vagy esetenként konkrét szövegekre reflektáló intertextuális utalások felsorakoztatásával olyan szöveget teremtsen, amely a befogadónak szellemi élvezetet nyújt. A török eredetű szavak azonban, kevés kivételtől eltekintve, nem részei a klasszikus költészet jelkészletének. Az olyan török szavak, mint az *ayruluk* ’elválás’ vagy *sevgü* ’szerelem’, bár jelentésüket tekintve megfelelnek a klasszikus költészetben gyakran használt *hicr*, *hicrān*, illetve *ıřk* főneveknek, mégis jóval kevesebb poétikai potenciállal bírnak, és képtelenek létrehozni a kívánt hatás kifejtéséhez elengedhetetlen asszociációs hálót. Az olyan párversek, mint az alábbi, Nazmî egyik *türkî-i başîť* gazeljéből származó *bejt*, hiába szerepelnek bennük hagyományos retorikai alakzatok, mégis laposnak és üresnek tűnnek.⁹¹

⁹⁰ Sibel Üst, *Edirneli Nazmî divanı*. Ankara, 2018, 802; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284/edirneli-nazmi-divani.html> (2023. szeptember 28.).

⁹¹ A *ķaranluk* ’sötétség’ és az *ot* ’tűz’ ellentétei (*tezat*) egymásnak. A *ķaranluk* és a *gece* ’éjszaka’ azonos szemantikai mezőbe tartozik (*tenāsüb*), ahogy az *ot* és a *ķerāğ* ’lámpás’ is. A két

Ayrılık karanlığında sevgü odiyla yürek
*Şöyle yanar Nazmî kim san gece yaqarlar çerāg*⁹²
 „Az elválás sötétjében a szerelem tüze a szíve[me]t,
 Ó, Nazmî, úgy lobbantja lángra, ahogy este [az emberek] a
 lámpást.”

A korabeli források, versgyűjtemények, életrajzi és irodalmi antológiák számos olyan, nem *türkî-i başî* stílusban írt verset is megőriztek, amelyekben ténylegesen felfedezhetők a *vukû*-'*güyî* gazelek főbb vonásai. Ezek egy részét olyan hétköznapi események inspirálták, mint egy látogatás a fürdőben vagy a borbélynál. A bennük szereplő kedves teljesen átlagos ember; a versek egyszerű, sallangoktól mentes nyelven íródtak, és nyoma sincs bennük a mesterkéeltségnek (*tekellîf*), ahogy azt egy Rāzî nevű költőnek a 16. század elején keletkezett párverse is példázza:

Bugün bir nev-terāş āfet güzel gördüm sanavber-kađ
*Dedüm bir 'aşıka adı nedür dedi ki Pîr Ahmed*⁹³
 „Ma láttam egy frissen borotvált, fenyő termetű, bajt hozó szépséget.
 Megkérdeztem egy szerelmem: – Mi a neve? – Pír Ahmed – felelte.”

A hétköznapi kedvesekhez írt gazelek egyik, szinte minden *tezkiré*ben szereplő mestere Nihālî (megh. 1542) volt, aki elsősorban mesterember kedvesekről, ifjú szabókról, szakácsokról, ezüstfonál-készítőkről szóló költeményeivel szerzett hírnevet magának. Bár saját versgyűjteménye, *dívánja* eleddig nem bukkant fel, 'Āşık Çelebi életrajzi antológiája és Pervâne beg versgyűjteménye, *medzsmuája* megőrizte néhány gazeljét.⁹⁴

A 16. század első feléből származó *dívánok*, *medzsmuák* és *tezkirék* más költőktől is szép számmal tartalmazzák a Nihālîéhoz hasonló stílusban írt, hétköznapi mesterember kedvesek dicséretét zengő költeményeket, ami azt jelzi, hogy ez a típusú gazel meglehetősen népszerűsége tett szert az oszmán városokban, elsősorban a fővárosban, Isztambulban. A „mesterembergazelek” között külön csoportot alkotnak azok a költemények, amelyek egy tipikusan oszmán foglalkozás művelőit, a *ma* 'cūncikat állítják középpontba, akik különféle bódító vagy élénkítő hatású paszták (*ma* 'cūn) előállításával és forgalmazásával keresik

pár kulcs szavai azonos sorrendben fordulnak elő, és egy újabb retorikai alakzatot alkotnak (*leff ü neşr-i müretteb*).

⁹² Üst, *Edirneli Nazmî dívanı*, 244.

⁹³ Edirneli Nazmî, *Mecma'u'n-nezâ'ir*, 332.

⁹⁴ Āşık Çelebi, *Meşâ'irü's-su'arâ*, 392–396; Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey mecmuası*. Haz. Kamil Ali Gıynaş. Ankara, 2017, 241, 1435–1436; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194492/pervane-bey-mecmuasi.html> (2023. szeptember 28.).

kenyerüket,⁹⁵ de ugyanez elmondható a borbély foglalkozású kedvesekhez írt versekről is.⁹⁶

Ezeknek a gazeleknek közös jellemzője, hogy szoros kapcsolatban állnak a korabeli oszmán hétköznapiak valóságával, egyrészt mert hús-vér kedvesekhez szólnak, másrészt mert a versek a kor embere számára ismerős élethelyzeteket írnak le oly módon, hogy a klasszikus költői hagyomány eszközeit nagyon ötletesen, szellemét tiszteletben tartva, a korra és az adott helyzetre jellemző fogalmakkal, kifejezésekkel és szavakkal vegyítik, amitől a vers egyszerre lesz aktuális és humoros. A módszer jó példája egy Şadrî nevű, 16. századi költő gazelje, melyet egy fürdőben dolgozó borbély ihletett.⁹⁷

Tîgi o ser-terāşuñ egdürdi ħalka başı
Ĥancer çeküip dem-â-dem kan eylemekde kaşı
 „Annak a borbélynak a pengéje főhajtásra kényszerítette a népet,
 Kivonta törét, s folyamatosan vért ontana a szemöldöke.”

Az első félsor retorikailag két kulcselem kétértelműségére épít. A *tîg* szó ugyanis egyaránt jelenti a harcban használt kardot és a borbély borotváját, így használatával a költő egy *teviriyét* épít a sorba. A *baş egdürmek* 'fejet hajt' kifejezés érthető szó szerint, s használható átvitt értelemben (*kināye*), 'hódoltat' jelentésben. Şadrî tehát a borbélyt egyszerre ábrázolja a kuncsaftjai haját lenyíró mesteremberként és – a sorban elrejtve – hódítóként, aki előtt a kardjától rettegő nép hódolata jeléül fejet hajt.

A párvers második félsorában két klasszikus költői toposz kombinációja jelenik meg. A klasszikus költészet hagyományos képi világában a kedves pillantását vagy szempilláit gyakran hasonlítják valamilyen éles vagy hegyes fegyverhez, nyílhoz, kelevészhez vagy törhöz. A szerelmes költő szerelmének tárgya pedig sokszor jelenik meg a belé szerelmesek vérére szomjazó ifjúként. Şadrînál az éles fegyver a *handzsár*, egyfajta tör, mely ívelt pengéje miatt hasonlít a kedves szemöldökére. A két félsort összetartó erőt a 'tör' és a 'kard' szavak alkotta *tenāsüb* mellett a borbélyt hódítóként és vérszomjas ifjúként ábrázoló két költői kép összefüggése biztosítja.

⁹⁵ Péri Benedek, Titkokkal teli helyek a 16. századi Isztambulban: a mádzsúndzsik boltjai. *Keletkutatás* 2021. ősz, 145–161; Uő, Places Full of Secrets in 16th Century Istanbul: The Shops of the *Ma'cūncıs*. In: *Ottomans – Crimea – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Ed. by István Zimonyi. Szeged, 2020, 257–270.

⁹⁶ Benedek Péri, 'He Drew His Blade to Shave the World'. Ghazals Addressed to Barber Beloveds in 16th Century Istanbul. In: *Klasik Türk edebiyatında yerlilik*. Ed. by M. Fatih Köksal–Emre Berkan Yeni. İstanbul, 2022, 293–303.

⁹⁷ *Mecmû'atü'l-letâif ve sandukatü'l-ma'ârif*. Haz. İncinur Atik Gürbüz. Ankara, 2018, 783; <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57123,mecmuatul-letaif-ve-sandukatul-maarifpdf.pdf?0> (2023. szeptember 28.).

Ağyār-ı nā-terāşı aldı ele terāşa

Çeşmüm siñili mānend aķıtmasun mı yaşı

„Borotvátlan idegeneket vett kézbe borotválás végett,
Hát a szemem miért ne hullasson könnyet, akár a víztartálya.”

A klasszikus szerelmes gazelek egyik alaphelyzete, hogy míg a kedves tudomást sem vesz a szenvedéstől zokogó költő-szerelmesről, addig az idegent (*ağyār*) figyelmével tünteti ki. Şadrī második párverse ezt a költői toposzt adaptálja a 16. századi oszmán hétköznapiakra: a borbély kedves idegen kuncaftokat szolgál ki, a költő szeméből pedig úgy záporoznak a könnyek, ahogy a víz a borbély víztartályából folyik.

Farrāş āh-ı ‘āşık müjgān-ı dīde cā-rüb

Ķo şulasun dükānuñ bu çeşm-i eşk-pāşı

„A szerelmes sóhaja a szőnyegszolga, a szempillák a seprű.
Hagyd, hogy ezek a vizet szóró szemek felmossák a boltodat!”

A klasszikus szerelmes gazelekben a kedves után hiába vágyakozó szerelmes bánatában nemcsak zokog, sóhajtozik is. A harmadik párversben ennek a költői toposznak a hagyomány szellemében aktualizált, költői eszközökkel nagyon szellemesen a helyzethez igazított változata jelenik meg. A szerelmes sóhajtozását és sírását leíró metaforák a bánat nagyságát és súlyosságát fejezik ki. A sóhaj szőnyeget terít a boltban, a szomorúságtól földre sújtott költő szempillái a földet söprik, bőven záporozó könnyei legendöek a borbélyüzlet padlójának felmosásához.

Kīse gibi sürinsem meyzer gibi şarılsam

Ķammāma girse görsem ol hūb ser-terāşı

„Ha fürdőkesztyűként hajtanak is ide-oda, ha törölközőként csavarnak is össze,

[Legalább] látom, amikor belép a fürdőbe az a szép borbély.”

A szerelmes gazelekben vissza-visszatérő motívum, hogy a költő életét, lelkét adná azért, hogy legalább megpillanthassa kedvesét. Az áldozat, melyet ezért a célért Şadrī meghozna, illik a témához, hiszen a dörzskesztyű, a törölköző a fürdőt idézi, ahol a kedves borbélyként dolgozik.

Az utolsó párversben, ahogy az a 16. századi oszmán gazelekben gyakran megfigyelhető, a költő saját versét dicséri. *Bī-nażır*-nak, azaz ’páratlan’-nak mondja, vagyis olyannak, amelyet még senki sem látott. A *nażır* szó etimológiailag az arab *nżr* gyökből származik, ugyanabból a gyökből, mint a *nażire*, a költői válasz, az imitáció jelölésére használt oszmán szó. Záró párversében Şadrī tehát

nemcsak azt sugallja, hogy verséhez hasonló költői szöveg korábban nem született, hanem azt is, hogy a jövőben sem lesz költő, aki ezt a gazelt utánozni tudná.

Bu ſi 'r-i bī-nazīrūñ gōrdūm geçindi 'aynūn

Dirsem 'aceb mi ſadrī 'ayn-ı 'adūya nāſī

„Láttam, ettől az utánozhatatlan versedtől elkerekedett a szeme.

ſadrī, furcsa-e, ha azt mondom, az ellenség szemmel ver érte?”⁹⁸

A 16. századi csagatáj gazelirodalomban nem figyelhető meg ez a trend, ami talán azzal magyarázható, hogy egyrészt Nevāyī költészete talán túlságosan is kijelölte az utat a későbbi költőgenerációk számára, másrészt jelen ismereteink szerint a Sejbaniáktól a török irodalom nem kapta meg azt a figyelmet és támogatást, amelyet a Timuridák alatt élvezett, s így akkoriban jóval kevesebb török nyelvű költői szöveg keletkezett. Bár a Sejbaniák alatt Szamarkand és elsősorban a főváros, Buhara, a kulturális központként jelentőségét veszítő Herat szerepét átvéve, az irodalom és a könyvművesség fontos regionális központjává emelkedett,⁹⁹ s két uralkodó, Muḥammad Œeybānī (megh. 1510) és 'Ubeydullāh (megh. 1540) kán mennyiségileg is jelentősnek mondható török nyelvű életművet hagyott maga után,¹⁰⁰ a 16. században a két városban zajló irodalmi élet fontos forrását jelentő két költői antológia, a buharai származású NiŒārī *Mūzekkir-i eḥbāb* (*A kedvesek emlékezete*) és a Szamarkandban született Muṭribī *Tezkiret el-Œu 'arā* című munkája a perzsául verselő költők mellett alig említ olyanokat, akik török nyelvű gazelek írásával próbálkoztak volna.¹⁰¹ A kevesek egyike, akinek főleg gazelekből álló versgyűjteménye elő is került, a Œānī ('Második') költői

⁹⁸ A nehezen értelmezhető párvers fordításához kapott ötletekért köszönet illeti Prof. M. Fatih Köksalt és Damla Saygılıt.

⁹⁹ Jirí Bečka, *Tajik Literature from the 16th Century to the Present*. In: Jan Rypka, *History of Iranian Literature*. Written in collaboration with Otakar Klíma et al. Ed. by Karl Jahn. Dordrecht, 1968, 494. A buharai könyvművességhez ld. Ebadollah Bahari, *The Sixteenth Century School of Bukhara Painting and the Arts of the Book*. In: *Society and Culture in the Early Modern Middle East. Studies on Iran in the Safavid Period*. Ed. by Andrew J. Newman. Leiden–Boston, 2003, 252–264; Yves Porter, *Remarques sur la peinture à Boukhara au XVI^e siècle*. In: *Boukhara-la-Noble*. Éd. par Maria Szuppe. (Cahiers d'Asie centrale, 5–6.) Edisud, 1998, 147–167.

¹⁰⁰ Yakup Karasoy, *Œiban han divanı*. Ankara, 1998. 'Ubaydallāh kán műveinek eddig csak egy töredékét adták ki. Qul Ubaydiy, *Vafo qilsang, Turkiy Devondan namunalar*. Nashrga tayyorlovchi A. Hayitmetov. Toshkent, 1994; János Eckmann, *Ubeydullah Han'ın eserlerinden parçalar*. In: János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine arařtırmalar*. Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara, 1996, 407–438; Talip Yıldırım–Ahmet Büyükakkaş, *Ubeydu'llāh Hān'ın iki eseri Œabr-nāme ve Œevk-nāme*. *Modern Türklük Arařtırmaları Dergisi* 4 (2007/1) 87–101.

¹⁰¹ Behā ed-Dīn NiŒārī Buḥārī, *Mūzekkir-i eḥbāb*. Be-taŒhīḥ-i Seyyid Muḥammed Fażlullāh. Hyderabad, 1969; Muṭribī Samarḳandī, *Tezkiret el-Œu 'arā*. Be-taŒhīḥ-i 'Alī Rafī'ī 'AlāmarvdaŒtı. Tehrān, 1382/2003.

nevet használó Mevlānā Efserī, aki Nişārī szerint azért választotta ezt a *taḥallušt*, mert úgy gondolta, a török nyelvű költészet terén csak Nevāyī előzi meg őt.¹⁰²

Egy jellegzetesen török gazeltípus

A 16. század török nyelvű gazelirodalmában a klasszikus stílustól eltérő jelenségek között mindenképpen meg kell említeni egy sajátos gazeltípust, amelynek a klasszikus perzsa költészetben nem látszanak párhuzamai. A *merdāne* ('vitézi') hangvételben íródott gazelek jellemzően török uralkodók művei között bukkanak fel.¹⁰³ Ezek az egyszerű nyelven, sokszor egyes szám első személyben írt, retorikai bravúroktól mentes költemények harcról, háborúról s a szerző vitézségéről szólnak, s szemmel láthatóan a költői eszközökkel megfogalmazott politikai propaganda részét képezték. A *merdāne* terminus Sehī Beg *tezkiréjéből* származik, aki I. Szelimről írta, hogy „tehetségének valamennyi szüleménye lírai vagy vitézi”, majd később a szultántól egy, a „bátorságához és vitézségéhez” illő gazelt idéz, melyet a Szafavidák elleni hadjárat ihletett, s mely az alábbi párverssel kezdődik.¹⁰⁴

Leşker ez taht-i Sitanbul süy-i Īrān tāḥtem
*Surḥ-ser-rā ġarḡa-yi ḥūn-i melāmet sāḥtem*¹⁰⁵
 „Isztambul trónjától hadsereget vezettem Iránba,
 A vörös fejűeket a megrovás vérebe fojtottam.”

Szelim perzsa nyelvű, de a klasszikus perzsa irodalomban szokatlan hangvételű gazelje jól illik azoknak a hasonló stílusban, de török nyelven született költeményeknek a sorába, melyek szerzői között olyan uralkodókat találunk, mint II. Bajezid (megh. 1512), Muḥammad Şeybānī (megh. 1510), Şāh Ismā‘īl (megh. 1524), a krími tatár kán, Gāzī Girey (megh. 1604) vagy I. Ahmed (megh. 1617). A *merdāne* gazelek jellegzetes példája Muḥammad Şeybānī alábbi verse:

Uşbu yaz faşlında ‘azm-i Astarābād eyledük
‘Adl u dād ile bu ilni asru ābād eyledük

¹⁰² Nişārī Buḥārī, *Müzekkiri-i eḥbāb*, 300. Şānī dívánjának kiadását ld. Üzeyir Aslan, Ubeydullah han (ö. 1539) şairi Sāni ve Türkçe *divanı*. Konya, 2007.

¹⁰³ A *merdāne* gazelekről részletesen ld. Benedek Péri, “Merdāne” Ghazals and Rhetoric in 16th-Century Turkish Classical Poetry. In: *Osmanlı edebî metinlerinde teoriden pratiğe belâgat*. Haz. Hatice Aynur et al. (Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları, 15.) İstanbul, 2021, 348–381.

¹⁰⁴ Sehī Beg, *Heşt Biḥişt*, 21.

¹⁰⁵ Sehī Beg *tezkiréjében* egy romlott változat olvasható. A kritikai kiadás szövegét ld. Benedek Péri, *The Persian Dīvān of Yavuz Sultān Selīm. A Critical Edition*. Budapest, 2021, 205.

„Most a nyáron Astarābādba mentünk,
Joggal és igazsággal a népet felvirágoztattuk.”

*Bu Temür oğlanları tağayyur kıldı mezhebin
Kim kızıl börk dīnige kirdise ber-bād eyledük*
„Timur leszármazottai lecserélték a vallásukat,
Azt, aki áttért a vörös sapkások (ti. kizilbasok) hitére, szétszórtuk
a szélben.”

*Asru bī-insāflardın kayğulu erdi bu il
Merhamet birle bu ilning köñlini şād eyledük*
„Az [elszenvedett] igazságtalanságok miatt nagyon nyomorult volt
a nép,
Könyörületességünk megvidámította a nép szívét.”

*Hak te ‘ālāning yolida ol kadar kim berdi dest
Çapıban islām tıgın ilni irşād eyledük*
„A Magasságos [és] Végső Igazság útján [járva], amennyire csak
tellett tőlünk,
Forgattuk az iszlám kardját, és a népnek utat mutattunk.”

*Çün şerī‘at yolida koyduğ kadem ihlās ile
Barça ‘ālemni şerī‘at birle münkād eyledük*
„Őszinte elkötelezettséggel jártunk a vallásjog útján,
Az egész világot a sariával engedelmességre készítettük.”

*Gunbad-i Kābūs ile yaylap uşol Gürgān suyn
Kim kızıl börk cihetidin biz ‘azm-i Bağdād eyledük*
„A nyarat Gunbad-i Kābūsban, a Gurgán folyónál töltöttük,
Amikor a kizilbasok miatt Bagdadba indultunk.”

*Bu Şibānī bu tavāyif beglerini kavlaban
Zulm ü cevrin köteriben ilge köp dād eyledük¹⁰⁶*
„Ez a Şeybānī elkergette ezeknek a törzseknek az urait,
Megszüntettük a zsarnokságot és az önkényt, és a népnek igazságot
szolgáltattunk.”

Muhammad Şeybānī gazelje magán viseli a *merdāne* gazelek minden jellegzetességét. A költő a törökül talán legkönnyebben hajlítható klasszikus metrumot választotta. A vers egyszerű, könnyen érthető nyelven, retorikai bravúroktól

¹⁰⁶ Karasoy, *Şiban han divānı*, 164–165.

mentes stílusban íródott, a harc, a háború motívuma központi helyet foglal el a szövegben. Şeybānī többes számot használ, más uralkodók egyes szám első személyben fogalmaztak. A vers életrajzi elemeket tartalmaz, s az uralkodót, a szerzőt vitéz harcosként ábrázolja, aki vallása védelmében ránt kardot. Şeybānī versének politikai üzenete is egyértelmű, hiszen megjelennek benne az özbegek uralkodó fő ellenségei, Timur leszármazottai és a kizilbasok, akiket a gazel igazságtalan zsarnokként, hitehagyóként vagy vallási eltévelyedőként mutat be.

Ezek a 15. század végén, a 16. század első felében csak a török gazel-költészetben megfigyelhető versek nagyon emlékeztetnek az oguz törökségnél és az özbegeknél ismert proszimetrikus hőseposzokban fontos szerepet betöltő versbetétekre, melyekben egy-egy szereplő szólal meg, mint ahogy azt a következő versben a címadó főhős, Go‘ro‘g‘li fia is teszi a *Köroğlu/Go‘ro‘g‘li* eposzciklus özbegek változatában.

*Qani endi bunda man-man deganlar,
Go‘ro‘g‘lining choyu tuzin yeganlar,
Ot ko‘tarib satta shavvoz bo‘lganlar,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz.*
„Hol vannak a kivagyiskodók,
Azok, akik Go‘ro‘g‘li teáját itták és sóját ették?
Ti, akik hozzátok a lovakat, és sólyomként vitéztek,
Szálljatok lóra, Xunxor ellen megyünk!”

*Haydang endi qizilbosh elatiga,
Xunxorday zolimning mamlakatiga,
Borliq dushmanlarning viloyatiga,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz.*
„Vágtassatok a kizilbasok földjére,
A zsarnok Xunxor országába,
Ádáz ellenség tartományába,
Szálljatok lóra, Xunxor ellen megyünk!”

*Haydang, do‘stlar g‘alcha yovning yurtiga,
Qizilbosh chidarmi yurak o‘tiga,
Tog‘dan oshib ular muzofotiga,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz.*
„Barátaim, vágtassatok az ostoba ellenség hazájába!
Vajon ellenáll-e a kizilbas a szív tüzének?
Keljünk át a hegyen az országukba,
Szálljatok lóra, Xunxor ellen megyünk!”

*G'ayratman mininglar bedov beliga,
Talab solib bundan Avaz uliga,
Qasd bilan o'tamiz yovning eliga,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz.*
„Eltökélten szálljatok jó lovatokra,
Vágtassatok az Avaz nevű fiúhoz,
Bosszút állni megyünk az ellenség földjére,
Szálljatok lóra, Xunxor ellen megyünk!”

*Qizilboshning tomi cho'pkor, qalama,
Mard yigit dushmandan o'chin olama,
So'zlagan so'zlarim uyqash-ulama,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz.*¹⁰⁷
„A kizilbasok teteje szalma, vajon megmarad-e?
A férfi, a vitéz az ellenségen vajon bosszút áll-e?
Szavaim egymást vajon követik-e?
Szálljatok lóra, Xunxor ellen megyünk!”

Go'ro'g'li fiának, Hasanaxonnak a hadjárat előtt a kocsmában negyven vitézéhez intézett szavai sokban hasonlítanak a *merdāne* gazelekre. Szerkezetileg és nyelvileg egyszerű, könnyen áttekinthető és értelmezhető, első személyben megfogalmazott szövegről van szó, amelyben a háború és a vitézség motívumai fontos szerepet játszanak. A kutatás jelenlegi szakaszában a *merdāne* gazelek és a török hősepika harcok monológjai közötti kapcsolatot nem lehet teljes bizonyossággal megerősíteni, de kizárni sem. A két verstípus számos rokon jellemzőt hordoz, és nagy valószínűség szerint elég hasonló összetételű befogadókörzethez céloztak meg: a nem kifejezetten tanult, a klasszikus költészet útvesztőiben valószínűleg nehezen eligazodó, egyszerű embereket, akik minden bizonnyal jobban kedvelték a jól értelmezhető és könnyen befogadható szövegeket, mint a strukturálisan és retorikailag összetett költői alkotásokat, melyek teljes megértéséhez és élvezetéhez beavatásra, előképzettségre volt szükség.

Összefoglalás

Összefoglalásképpen tehát a török nyelvű gazelirodalom 15–16. századi történetéről elmondható, hogy a gazel mint versforma és műfaj a klasszikus költészet perzsa nyelvű ágában alakult ki, és a Timurida-korra a fejlődésének olyan szakaszába lépett, ahol a műkritikusok által támasztott minőségi mutatók, a költői gondolat eredetisége és a technikai tudás bemutatása közül az utóbbira, a reto-

¹⁰⁷ Go'ro'g'li. *Dostonlar*. Nashrga tayyorlovchi Mamatqul Jo'raev. Toshkent, 2017, 92.

rikai bravúrok felé tolódott a hangsúly. Az ezeket az esztétikai elveket követő klasszikus költészet meglehetősen zárt jelkészletére épülő, sematikus és a valósággal gyakran semmilyen kapcsolatban nem álló költemények elsősorban az elmére kívántak hatni. Teljes megértésük, értelmezésük és élvezetük legalább alapszintű előzetes tudás nélkül nehezen volt elképzelhető. A Timurida kulturális modell jelentős mértékben hatott mind a három török nyelvű klasszikus irodalmi hagyományra, ezért teljesen érthető, hogy a kor török nyelvű gazeljeiben többnyire a perzsa nyelvű klasszikus gazeleknek mint költői szövegeknek azon vonásai köszönnek vissza, melyek a Timurida-kori irodalomkritika számára lényeginek számítottak. A 15. század végén azonban egy új, a mindennapok valóságára, a hétköznapi élet történéseire reflektáló, nyelvilleg, retorikailag egyszerűbb irányzat jelentkezett a perzsa nyelvű gazelköltészetben, amely szakított a korábbi műfaji kötöttségek egy részével. Az irányzat kialakulása és népszerűsége talán összefüggésben áll a költészet „demokratizálódásával”, vagyis azzal a jelenséggel, hogy a professzionális költők mellett egyre több amatőr foglalkozott aktívan a költészet művelésével, miközben a gazelköltészet udvari műfajból városi műfajjává terebélyesedett. A jelenség a 16. század oszmán költészetében, ahol a versírás közüggé nemesedett, többek között a mesterember kedvesekhez írt szerelmes gazelekben tükröződik. A külső hatások mellett a török nyelvű hagyományokban a belső fejlődés eredményeképpen olyan vonások alakultak ki, amelyek csak a török nyelvű költészetre jellemzőek, s amelyek így a korabeli műértők szemében a török nyelvű gazelköltészetet egyértelműen megkülönböztetik a még sokáig modellként szolgáló perzsától. Ilyen többek között a kannabisz szemantikai mezőjének létrejötte a 16. századi oszmán költészetben vagy a *merdāne* gazelek megjelenése mindhárom hagyományban.

The Turkic/Turkish gazel in the 15th–16th centuries

Benedek PÉRI

Ghazal as a poetic form and genre emerged in the Persian branch of classical poetry and by the Timurid period it had entered a stage of its development where the emphasis shifted from the originality of poetic thought to the demonstration of technical prowess and rhetorical feats. These poems, based on the rather closed set of symbols of classical poetry, were schematic and often unconnected with reality, and were intended primarily to appeal to the mind. It was difficult to fully understand, interpret and enjoy them without at least a basic level of prior knowledge. The Timurid cultural model had a significant influence on all three Turkic/Turkish classical literary traditions, and it is therefore quite understandable that the vast majority of the Turkic/Turkish ghazals of the period

retain features of the Persian classical ghazals that were considered essential to Timurid literary criticism. At the end of the 15th century, however, a new, linguistically and rhetorically simpler trend emerges in Persian-language ghazal poetry, reflecting on the reality of everyday life, breaking with some of the earlier genre restrictions. Its emergence and popularity may be linked to the ‘democratisation’ of poetry, i.e. the phenomenon of an increasing number of amateurs actively engaged in the cultivation of poetry alongside professional poets, while ghazal poetry is transformed from a courtly genre into an urban one. The phenomenon is reflected in Ottoman poetry of the 16th century, where poetry writing became a common practice, among other things in the amorous ghazals addressed to craftsman beloveds. In addition to the external influences, the Turkic/Turkish traditions developed, as a result of internal development, features specific to Turkic/Turkish-language classical poetry alone, which, in the eyes of contemporary scholars, clearly distinguished Turkic ghazal poetry from Persian, which was still the model for many years. Examples include the emergence of the semantic field of ‘cannabis’ in Ottoman poetry in the 16th century, or of *merdāne* ghazals in all three Turkic classical traditions.

Mátyás Anna Réka

„Tartós béke és változatlan barátság”: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatairól *A Qing-dinasztia történeti vázlat* (*Qing shi gao*) című történeti mű alapján *

Bevezetés

A diplomácia olyan tevékenység, amelynek révén az egyes országok a nemzetközi kapcsolataikat illetően különböző külpolitikai céljaik elérésére törek-szenek. Kína hosszú évszázadokon, évezredekén keresztül egy egészen sajátos felfogású diplomáciai rendszert működtetett, amely merőben különbözött a Nyugatnak a diplomáciáról vallott új és legújabb kori nézeteitől és gyakorlatától. Kínának a Nyugat általi erőszakos „megnyitása” a 19. század közepén tör-vényszerűn együtt járt a kor követelményeinek megfelelő, globális diplomáciai rendszerre történő átállással, még azon az áron is, hogy az egyre tehetlenebb és kiszolgáltatottabb Kínának sok esetben így is önállósága egy-egy újabb sze-letének feladását kellett elszenvednie, mint korábban az egyenlőtlen szerződés-ek esetében.¹

A nyugati nagyhatalmakhoz felzárkózni igyekvő fiatal Osztrák–Magyar Monarchia úgy érezte, hogy nem maradhat le arról a gyarmatosító szemléletű és szándékú politikai és gazdasági terjeszkedésről, amelyet az európai nagyhatalmak már évszázadok óta egymással is versengve folytattak, és amely folya-mat örökre átformálta a világot. Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatait elsődlegesen a dél-amerikai régióban és a Távols-Keleten kívánta bővíteni. Ennek a folyamatnak a része volt a Japánnal, Kínával és Sziámmal (a mai Thaifölddel) 1869-ben megkötött kereskedelmi és hajózási egyezmény, amely hivatalossá tette, hogy a Monarchia valós távols-keleti külpolitikával ren-

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.57>

* Jelen tanulmány a 2023. évi 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) Hu-mán Tudományi Szekciójának Orientalisztika I. tagozatában első helyezést elért pályamű alapján készült. A tanulmány kisebb javításoktól eltekintve megegyezik az ott ismertetett munkámmal. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Tokaji Zsoltnak, valamint Apatóczy Ákos Bertalannak szakmai támogatásáért.

¹ A császárkori Kína 20. század elejéig kötött nemzetközi szerződéseit ld. *Treaties between the Empire of China and Foreign Powers*. Shanghai, 1902.

delkezik, és nemzetközileg is kinyilvánította, miféle érdekek érvényesítésére törekszik a térség három országában.²

Kutatásom központi témája a Monarchia Kínával létesített diplomáciai kapcsolatainak egy érdekes aspektusa. A mandzsu eredetű Qing-ház (1644–1911) 1927-re vázlatos formában elkészített nem hivatalos történeti műve, a *Qing shi gao* 清史稿 (a továbbiakban: *QSG*), vagyis *A Qing-dinasztia történeti vázlata* őriz egy olyan részletet, amely az Osztrák–Magyar Monarchiával létesített diplomáciai kapcsolatok történetét vázolja fel kronologikus sorrendben.³ Az 1869 és 1907 közötti éveket tárgyaló eseménytörténeti leírás vázlatossága ellenére is kiválóan alkalmas arra, hogy a másik fél, a kínai szemszögéből is megismerjük a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokat. Legjobb tudomásom szerint a munkám központi tárgyául választott szövegnek mindezidáig sem magyar, sem más nyelven nem készült filológiai pontos fordítása, sőt annak elemzésére sem vállalkozott egyetlen szakember sem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti külpolitikája, különös tekintettel Kínára

A mostanáig publikált történeti kutatások tükrében felmerül a kérdés, hogy létezett-e egyáltalán a Monarchiának távol-keleti külpolitikája. Diószegi István, a téma kiváló ismerője monográfiájában példának okáért csak az osztrák–magyar–oroszlös szemlegességi szerződés kapcsán ejt szót Japánról, de arról nem tesz említést, hogy a Monarchia 1869-ben Japánnal, Kínával és Sziámmal kereskedelmi és hajózási egyezményt kötött.⁴ A magyar történészek figyelmét talán nem véletlenül kerülte el a diplomáciatörténet ezen területe, hiszen a Monarchia külpolitikai kapcsolatait illetően csakugyan marginális kérdéskörnek, afféle kuriózumnak tűnhet a távol-keleti viszonyok alakulása. Magyar nyelven mindmáig a sinológus-történész Józsa Sándor 1966-ban megjelent doktori disszertációja a legteljesebb és legátfogóbb szakmunka ebben a témában.⁵ Józsa, aki

² Az expedíció hivatalos német nyelvű beszámolóját ld. Karl von Scherzer, *Fachmännische Berichte über die österreichisch-ungarische Expedition nach Siam, China und Japan (1868–1871)*. Stuttgart, 1872.

³ Dolgozatomban a kínai szavak és nevek latin betűs átírására a hazai és a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően az úgynevezett *pinyin* (拼音) átírást használom, a kínai írásjegyeket pedig hagyományos formájukban (*fántizi* 繁體字) tüntetem fel. A *pinyin* átírástól csak olyan szavaknál térek el, amelyek más formában már meghonosodtak a magyar köznyelvben (pl. Peking, Sanghaj stb.).

⁴ Diószegi István, *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, 1867–1918*. Budapest, 2001, 110–113.

⁵ Józsa Sándor, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 2.) Budapest, 1966.

kifejezetten a számunkra is érdekes kínai kapcsolatokra fókuszált, később nem folytatta ez irányú kutatásait, és követője sem akadt.

A japán kapcsolatok történetének vizsgálatát illetően szerencsésebb helyzetben vagyunk. Különösen az elmúlt évtizedek szakirodalmában több olyan jelentős munkát is találunk, amelyek a megélénkült magyar–japán kapcsolat-történeti kutatások keretei között érintőlegesen az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti külpolitikáját általánosságban is érintik.⁶ Amikor a magyar nyelvű történettudományak a Monarchia Kína-politikájával szembeni érdektelensége miatt elégedetlenkedünk, meg kell jegyeznünk, hogy Sziámmal kapcsolatban egyetlen cikkről vagy tanulmányról sincs tudomásunk.

Várakozásunk ellenére sajnos a német nyelvű kutatásokat illetően sem sokkal jobb a helyzet. Az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti érintkezései kapcsán a külföldi kutatók figyelmét is leginkább csak a bokszerlázadás (1900), illetve közvetlen előzményei és következményei keltették fel. Ennek legteljesebb összefoglalása az osztrák Lehner házaspár 2002-ben megjelent monográfiája,⁷ amellyel kapcsolatban Vámos Péter kritikusan ekként fogalmaz: „[n]émileg ugyan egyoldalúvá teszi a munkát, hogy a kínai viszonyokat és a nyugati nagyhatalmak Kína-politikáját szinte kizárólag a korabeli osztrák irat- és sajtóanyag prizmáján keresztül mutatja be, még a magyar vonatkozásokat is csak elvétve említi”.⁸

Mindezek alapján kijelenthető, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti, azon belül is kínai külpolitikájának alaposabb feltárása még várat magára. Véleményem és meggyőződésem szerint azonban a Monarchia kínai kapcsolatainak folyamatában, annak epizódjai közül nem csupán a bokszerlázadás, illetve liliputi gyarmatunk, a tiencsini koncessziós terület érdemel figyelmet. Mint azt látni fogjuk, az általam választott kínai forrás épp ezekkel érdekes módon alig vagy egyáltalán nem foglalkozik.

Az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti külpolitikáját az új, távoli és hatalmasnak hitt piacok megnyitásának illúziója mellett a nagyhatalmi státusz reprezentálása motiválta. A kelet-ázsiai régió felé nyitás előfeltételét a poroszokkal vívott háború befejezése mellett az osztrák és a cseh kapitalizmus kibontakozása jelentette. Az osztrák, majd a Monarchia megalakulását követően

⁶ Pl. Szerdahelyi István, *Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. évi október 18-án kötött kereskedelmi szerződés*. In: *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Szerk. Farkas Ildikó et al. Budapest, 2009, 27–43; Uő, *Japán megnyitja kapuit. Kereskedelmi szerződések a Monarchiával*. *História* 31 (2009/7) 16–21; Kiss Sándor, *Japán vonzásában. Magyarok, akik szerették Japánt*. Budapest, 2018.

⁷ Georg Lehner–Monika Lehner, *Österreich–Ungarn und der „Boxeraufstand“ in China*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband, 6.) Wien, 2002.

⁸ Vámos Péter, *Österreich–Ungarn und der „Boxeraufstand“ in China*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 6. Studien Verlag, Wien 2002. 739 o. *Ausztria–Magyarország és a kínai „bokszer-felkelés”*. *Századok* 140 (2006/1) 253.

nem sokkal a magyar tőkés réteg is egyre szűkebbnek érezte az elérhető európai piacok kereteit, és nem kevés irigykedéssel szemlélte az angol, a francia és a többi nagyhatalom gazdasági és kereskedelmi sikereit, amelyeket a megelőző évtizedekben a távol-keleti régiókban értek.⁹ Ausztria részéről az új piacok feltérképezésére indított első kísérletet a Novara fregatt 1857 és 1859 közötti expedíciója jelentette. Ha voltak is eredményei ennek az expedíciónak, az leginkább az észak-afrikai, illetve a dél-amerikai területeket érintette.

Az 1867-es kiegyezést követően fogalmazódott meg a bécsi kormányzatban, hogy politikai és gazdasági befolyását a Távol-Kelet még hozzáférhető országaira is ki kellene terjesztenie. Mivel korábban sem Ausztriának, sem a fiatal Monarchiának nem voltak közvetlen hivatalos kapcsolatai a szóba jöhető országokkal, elsősorban a brit közvetítésre és segítségre kellett támaszkodnia. Noha a Monarchia kezdettől fogva szerette volna magát európai nagyhatalomként pozicionálni, a Távol-Keleten viszonylag rövid idő alatt elért diplomáciai sikereit aligha e szándékolt nagyhatalmi státuszának köszönhetné. Józsa ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz:¹⁰ „Ez a kezdeti siker azonban nem a Monarchia gazdasági erejéből vagy – legalábbis Európa határain túl – eléggé vitatható nagyhatalmi pozíciójából következett, hanem abból, hogy a Távol-Kelet és elsősorban Kína kapui megnyitásának kezdeti időszakában a vezető nagyhatalmak, Anglia és Franciaország még nem tekintik komoly vetélytársaknak sem a Monarchiát, sem más országokat. Anglia és Franciaország számára ebben a korszakban az volt az előnyös, ha minél több ország ostromolja a világ erőviszonyait nem ismerő Kínát és a többi távol-keleti országot, hogy ezzel mintegy elkápráztassa és megfélemlítse a magukon kívül más hatalmasságot addig el nem ismerő keleti birodalmakat.”

A diplomáciai kapcsolatok hivatalos kezdetének számító kereskedelmi és hajózási szerződések aláírására 1869-ben került sor, amelyre a Monarchia két hajóból álló expedíciót indított. A Donau és az Erzherzog Friedrich nevű, akkoriban már elavultnak számító vitorlás hajókból álló expedíció költségeinek 30%-át Magyarország viselte, aminek fejében a tizenhárom kereskedelmi szaktudósítóból és diplomatából álló küldöttségben öt magyar is helyet kapott, köztük a természettudományos kutatásokkal és gyűjtéssel megbízott kiváló tudós, Xántus János (1825–1894), valamint Bernáth Géza (1845–1882) követési titkár, akinek az expedíció legteljesebb magyar nyelvű összefoglalását köszönhetjük.¹¹ A magyar részvétel jelképes mivolta tehát már ekkor és ebben is megmutatkozott. Az expedíció diplomáciai eredményét az jelentette, hogy

⁹ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 20.

¹⁰ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 27–28.

¹¹ Bernáth Géza, *Keletázsiai utazás*. Pest, 1873.

1869. május 17-én Sziámmal, szeptember 2-án Kínával és október 18-án Japánal is sikerült államközi szerződést kötni.¹²

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína között a hivatalos diplomáciai kapcsolatok kezdetét a egyezmény aláírásának dátuma, vagyis 1869. szeptember 2. jelenti. Ennek értelmében a továbbiakban a két félnek lehetősége lett volna állandó követtel képviseltetnie magát a másik fővárosában. Ezt az aláírt szöveg II. és III. cikke ekként rögzíti:¹³

„II. CZIKK.

A kölcsönös jó viszony jövőre leendő fenntartása végett, ő császári és apostoli királyi Felsege, és Ő Felsege a chinai császár megegyeznek, hogy nagy és barátságban levő nemzeteknél bevett szokáshoz képest ő császári és apostoli királyi Felsege, ha czélszerűnek látja – Ő Felsege a chinai császár kormányánál, – és másrészt Ő Felsege a chinai császár, ha czélszerűnek látja – ő császári és apostoli királyi Felsege kormányánál diplomatikai ügynököket nevezhessen.

III. CZIKK.

A két részről kinevezett diplomatai ügynökök jogában áll ügyeik ellátása végett tetszésük szerint vagy állandóan tartózkodni a másik fél fővárosában, vagy ezt esetleg látogatni meg. A két szerződő fél diplomatai ügynökei tartózkodásuk helyén kölcsönösen élvezik azon előjogokat és szabadságokat, melyeket a nemzetközi jog biztosít számukra. Személyük, családjuk házuk és levelezésük, sérthetetlen.”

Ennek ellenére a kapcsolatok sokáig akadozva, nehézkesen alakultak, és leginkább a Monarchia gazdasági kapacitása és „profitéhsége” motiválta egyoldalú kereskedelemről állt. A Monarchia érdekeit helyben egészen 1883-ig a brit diplomaták, majd a német nagykövet képviselték. Ez utóbbi tisztséget hosszú időn át Max von Brandt (1835–1920) látta el, aki 1875-től 1893-ig volt Németország pekingi nagykövete. A Monarchia sokáig csak egy sanghaji konzulátussal képviseltette magát ténylegesen Kínában, amelynek – miként azt a helyszín kijelölése is mutatja – elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok támogatása volt a feladata. A diplomáciai kapcsolatokkal járó reprezentatív feladatokat Kínában a

¹² Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 33.

¹³ Törvénycikk a chinai császársággal 1869-ik évi szeptember hó 2-án kötött kereskedelmi szerződésről. *Budapesti Közlöny* 1871. július 28., 3889. A törvénycikk teljes szövege legkönnyebben a *Netjogtárban* érhető el: 1871. évi XXXV. törvénycikk a chinai császársággal 1869. évi szeptember 2-án kötött kereskedelmi szerződésről; <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1871.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXV.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9nycikk> (2024. február 16.).

Japánba delegált mindenkori osztrák–magyar konzul látta el, aki megbízólevele átadására, illetve más rendkívüli alkalmakkor Pekingbe látogatott. Az állandó pekingi nagykövetség csak a szerződés megkötését követően több mint egy negyed évszázaddal, 1896 decemberében kezdte meg a működését, az első állandó követ pedig Moritz Czikkann (1847–1909) volt.¹⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína, illetve a magyar–kínai kapcsolattörténet vizsgálatakor a szakemberek elsősorban a gazdasági viszonyokra, a különböző expedíciók, tudományos utak sikereire, illetve sikertelenségére, valamint a kulturális érintkezés aspektusaira (például a műgyűjtésre) fókuszálnak, és viszonylag kevés hangsúlyt kap a konkrét diplomáciai érintkezés. A vizsgálataim középpontjába állított forrás egyik érdekessége éppen az, hogy kifejezetten az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína 1869 és 1907 közötti hivatalos diplomáciai érintkezéseinek eseményeit tárgyalja.

Példának okáért erre az időszakra esik az addigi legnagyobb szabású, a korban nemzetközi szinten is jelentős magyar tudományos út, a Széchenyi Béla (1837–1918) finanszírozta és vezette kelet-ázsiai expedíció (1877–1880) vagy a Zichy Jenő-féle (1837–1906) harmadik ázsiai expedíció (1898), amelyeknek bár voltak diplomáciai vonatkozásai, a kínai forrás ezekről érdekes módon nem tesz említést.

Hangsúlyozom, hogy vizsgálatomat a *QSG*-ban érintett témákra alapozom, így bármennyire sajnálatos, hogy a magyar szempontok szerint érdekes történeti epizódokat nem fogom részleteiben érinteni, annál tanulságosabb lesz azt nyomon követni, hogy a császárkor professzionális kínai történétíróinak szellemében született utolsó történeti krónika, szemben a hagyományos nyugati historiográfiával, mit és hogyan tartott megörökítésre méltónak.

A Qing-dinasztia történeti vázlata mint forrás

Amit kínai történétírásként ismerünk, az jórészt és alapjaiban a hivatalos történétírás. A magyar származású francia sinológus, Étienne Balázs (1905–1963) magyarul is olvasható kiváló tanulmányának¹⁵ bevezetőjében azokat a nyugati „vádakat” járja körül, melyek szerint a kínai történétírás „sztereotip”, és teljes

¹⁴ Moritz Czikkann von Wahlborn (1847–1909) 1881-től viselte a bárói címet. Diplomataként szolgált Amszterdamban, Berlinben és Moszkvában, majd 1896-tól ő volt az Osztrák–Magyar Monarchia első pekingi nagykövete egészen 1905-ig. Ezt követően néhány évig még belgrádi nagykövetként teljesített szolgálatot. 1905 májusában Pozsonyban feleségül vette Zichy Ilma grófnőt (1872–1911), Zichy Géza titkos tanácsos leányát. A diplomáciai szolgálat befejezése után feleségével Pozsonyban telepedtek le.

¹⁵ Étienne Balázs, *A történétírás mint a bürokratikus gyakorlat kalauza. Monográfiák, enciklopédiák, törvénygyűjtemények*. In: Uő, *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Budapest, 1976, 183–208.

mértékben hiányzik belőle a szintézis. Ezek okait a következőképpen foglalja össze:¹⁶ „A történelemnek dinasztikus szakaszokra szabdalása; a hivatalos, fizetett és alárendelt történetírás; az idézethalmozás hagyománya, a nyelv szellemének súlyos öröksége: íme, ez az a három legfőbb tényező, amely meggátolta Kínában, hogy a miénkhez hasonló történetírás bontakozzék ki.”

Mindezek tudomásulvétele mellett a modern történelemtudománynak két lehetősége van: vagy félretoljuk a kínai történeti munkákat, mondván, hogy azok nyugati mércével alkalmatlanok arra, hogy hiteles forrásul szolgáljanak, és ezzel lemondunk a világ legrégebb óta, folyamatosan dokumentált nemzetének történeti forrásairól, vagy felismerjük a hagyományos kínai történetírás sajátosságait, és így elsősorban olyan rendkívül hasznos esemény- és intézménytörténeti, illetve életrajzi forrásként kezeljük őket, amelynek kapcsán – a nyugati történetírói hagyományoknak és módszereknek megfelelően – az absztrakciót igénylő analízist és szintézist nekünk magunknak kell elvégeznünk. Mint látni fogjuk, a forrásomul választott mű ebből a szempontból semmiben nem különbözik az egyéb hivatalos történeti művektől.

A Han-dinasztia (Kr. e. 206–Kr. u. 220) neves történetírója, Sima Qian 司馬遷 (Kr. e. 145/135–86) Kr. e. 91-ben mutatta be a császárnak monumentális történeti művét, *A történetíró feljegyzéseit* (*Shi ji* 史記), amely az ezt követő két évezreden keresztül alapul és mintául szolgált valamennyi hivatalos és nem hivatalos dinasztikus történeti krónika írója és összeállítója számára. Kétezer éven át csak a Sima Qian által bevezetett négyes tagolással volt elképzelhető az, ahogyan egy dinasztikus történeti monográfiát illik, sőt szükséges felosztani. Kisebb változtatásokkal, sorrendi cserékkal és más elnevezésekkel ugyan, de egészen a 20. századig élt ez a hagyomány, így valamennyi történeti mű tartalmazza az „évkönyveket” (*ji* 記), az „életrajzi elbeszéléseket” (*liezhuan* 列傳), a „táblázatokat” (*biao* 表) és a „monográfiákat” (*zhi* 志). E négyes felosztás alapján történt az 529 fejezetes *QSG* összeállítása is.

A mandzsu Qing-ház csupán a 20. században, de – illeszkedve a történeti hagyományokhoz – elrendelte a Qing-történetírói Hivatal (Qingshi guan 清史館) felállítását. A hivatal elsődleges feladata a mandzsu dinasztia történeti művének megírása volt, amelyet a tervek szerint a huszonötödik hivatalos dinasztikus történeti műnek (*zhengshi* 正史) szántak. E hatalmas munka vezetésével Zhao Erxunt 趙爾巽 (1844–1927) bízták meg, aki ugyan korábbi életpályája során nem mutatott fel különösebb tudósi erőnyeket és eredményeket, szervezőkészsége okán mégis kiváló választásnak bizonyult.¹⁷ A feladat elvégzésére száznál is több történészt vont be csapatába.

¹⁶ Balázs, A történetírás mint a bürokratikus gyakorlat kalauza, 183.

¹⁷ Chen Hsi-yuan, Last Chapter Unfinished: The Making of the Official Qing History and the Crisis of Traditional Chinese Historiography. *Historiography East and West* 2 (2004) 179.

A több mint negyed évezred történetét összefoglaló hatalmas mű munkálatai már a császárság intézményének felszámolását, a Qing-ház bukását követően csak 1914-ben kezdődhetek meg. Hiába nem létezett már a császárság intézményrendszere, a monarchiában edukálódott és szocializálódott új vezetőgarnitúra, a köztársasági elnökkel, Yuan Shikajjal 袁世凱 (1859–1916) az élén, nem tudott és nem is akart szakítani azzal a hagyománnyal, hogy Kínában egy új rezsim legitimitását az biztosítja, ha összeállítja az előző uralkodóház hivatalos történeti művét. Nem volt kérdés hát, hogy ez a munka kiemelt fontosságúnak számított a fiatal, formálódó Kínai Köztársaságban. Az egyébként császári ambíciókat dédelgető Yuan Shikai 1916-os halála sem akasztotta meg a jelentős projektet, mert azt olyan, elsősorban északi hadurak támogatták, mint Wu Peifu 吳佩孚 (1874–1939) és Zhang Zuolin 張作霖 (1875–1928), de az utolsó kínai császárként számontartott, 1917-ben kevesebb mint két hétre trónra ültetett Puyi 溥儀 (1906–1967) is különösen fontosnak érezte, hogy a családja, a felmenői által uralt és alakított Kína történelmét megörökítsék.¹⁸

A szerkesztőbizottság a mű első, nyers változatával 1927-ben készült el. Zhao szerint három oka volt annak, hogy a vázlatos verziót nagy sietve közreadták. Az első az egyre kedvezőtlenebb politikai állapotok, a második az új értelmiségi irányzatok jelentette kihívások, a harmadik a saját, egyre romló egészségi állapota volt.¹⁹ Chen szerint ezek közül a legnyomósabb ok alighanem a második lehetett, hiszen egy új értelmiségi réteg felemelkedése érthető és törvényszerű módon olyan modern elvárásokat támasztott a történetírással szemben, amelynek a *QSG* szerkesztői a maguk hagyományos, dinasztikus történetírói szemléletével nem tudtak megfelelni.

A nyilvánosságra hozott változatot számos bírálat érte annak ellenére, hogy a szerkesztők tudatosan és éppen a kritikák elkerülése végett használták a mű címében a *gao* 稿 'vázlat' kifejezést. Az egyik legjelentősebb kifogás az volt, hogy elfogultan írtak a mandzsu dinasztiát 1911-ben megdöntő úgynevezett Xinhai-forradalomról (Xinhai geming 辛亥革命), és a munka nem tartalmazza a forradalom legjelentősebb személyeinek életrajzát. Hiába volt a többszöri átszerkesztés, a nemzeti kormány 1930-ban betiltotta a *QSG* bármilyen változatban történő terjesztését.

1961-ben a Kínai Köztársaság kikiáltásának ötvenedik évfordulója alkalmából a tajvani kormány közzétette *A Qing-dinasztia története* (*Qing shi* 清史) című saját, hivatalosnak tekintett történeti művét, amely valójában a *QSG* huszonegy fejezettel kiegészített és bizonyos részein átfertő változata. Ugyanebben az évben a Kínai Népköztársaságban is kísérletet tettek a *QSG* saját politikai szempontjaik szerint átdolgozott, javított változatának kiadására, ám ezt a projektet a kulturális forradalom meghiúsította. 2002-ben került újra terítékre

¹⁸ Chen, Last Chapter Unfinished, 179–180.

¹⁹ Chen, Last Chapter Unfinished, 180.

a *QSG* javításának és kiadásának ügye, de többszöri késést és határidő-módosítást követően ez máig nem történt meg.

A cikkem forrásául választott rész a *zhinek* nevezett „monográfiák” sorában található. A dinasztikus történetírói hagyományban itt először jelennek meg a monográfiák között a *Bangjiao* 邦交, vagyis „Diplomáciai kapcsolatok” című fejezetek. Idegen országokat és népeket bemutató monográfiafejezetek már korábbi dinasztikus történeti művekben is szerepeltek, sőt már Sima Qiannél is – igaz, a *liezhuank* között – megtalálhatók az olyan nomád, barbár népek és országok leírásai, mint az ázsiai hunok (*xiongnu* 匈奴), a déli *yue* (*nanyue* 南越) és keleti *yue* (*dongyue* 東越) népek vagy Korea (Chaoxian 朝鮮). A *QSG*-ban olvasható *Bangjiao* fejezetek azonban nem a szokásos országleírások. Itt azokról az országokról olvashatunk, amelyekkel a Qing-ház a Nyugat által kikényszerített, modern diplomáciai formában létesített kapcsolatot. A külföldi országok egyrészt a diplomáciai kapcsolatok felvételének időpontja, másrészt az adott ország külpolitikai jelentősége szerinti hierarchiának megfelelően sorba rendezve található meg a monográfiák között a 128.-tól a 135.-ig terjedő nyolc fejezetben. Ezek közül az első hatban szerepelnek a mandzsu kori Kína számára legfontosabb országok, amelyek diplomáciatörténeti leírásának egy-egy önálló fejezetet szenteltek. Első helyen (a 128. fejezetben) Oroszországot (Eluosi 俄羅斯) találjuk, majd sorrendben Anglia (Yingjili 英吉利), Franciaország (Falaxi 法蘭西), az Egyesült Államok (Meilijian 美利堅), Németország (Deyizhi 德意志) és Japán (Riben 日本) következik.

Az ezt követő két fejezetbe a külpolitikai szempontból kevésbé jelentős országokat sorolták. A 134.-ben találjuk Svédország (Ruidian 瑞典) és Norvégia (Nuwei 那威) (a két ország közös szakaszban tárgyalva), Dánia (Danmo 丹墨), Hollandia (Helan 和蘭), Spanyolország (Risibaniya 日斯巴尼亞), Belgium (Bilishi 比利時) és Olaszország (Yidali 義大利) leírását. A diplomáciai kapcsolatok monográfiák között az utolsó, nyolcadik fejezetben (amely a teljes mű 161. és a monográfiák 135. fejezete) találjuk az Osztrák–Magyar Monarchiát (Aosi–Majia 奧斯馬加), olyan országok társaságában, mint Peru (Bilu 秘魯), Brazília (Baxi 巴西), Portugália (Putaoya 葡萄牙), Mexikó (Moxige 墨西哥) és Kongó (Ganguo 剛果).

Az Osztrák–Magyar Monarchia tehát a „Diplomáciai kapcsolatok” monográfiák utolsó fejezetének legelején kapott helyet. Az, hogy a Monarchia a Qing udvarral hivatalos diplomáciai kapcsolatban álló külföldi országok sorában hol található, már önmagában is jól érzékelteti csekély súlyát, jelentőségét és befolyását Kína kül- és gazdaságpolitikájában a 19. század második felében. Sőt, véleményem szerint az is árulkodó lehet, hogy melyik országról milyen terjedelmű a beszámoló, ami az írásjegyek mennyiségével egyszerűen meghatározható. Az Osztrák–Magyar Monarchia összesen 1178 írásjegyet tartalmazó leírásánál csak három országnak szenteltek kevesebbet a *QSG* szerkesztői: Bra-

zíliaának (1144), Svédországnak és Norvégiának (együtt 1131), illetve Perunak (240).²⁰ A Monarchia tehát a tizennyolc ország között, amelyekkel a Qing kormányzat hivatalos diplomáciai kapcsolatot létesített, sorrendben a 13., terjedelemben pedig a 15. helyet foglalja el. Mindkét szempont szerint megállapítható, hogy Kína számára az Osztrák–Magyar Monarchiával való bármilyen kapcsolat elenyésző jelentőséggel bírt. A Monarchián belül hazánk, Magyarország szerepe, sőt láthatósága ebben a folyamatban még szomorúbb képet fest, amelyre részleteiben a szöveg fordítása után olvasható elemzésben térek ki.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a QSG-ban

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szöveget – a tárgyalt évek szerint tagolva – összesen huszonhárom hosszabb-rövidebb szakaszra osztottam, így a szögletes zárójelben található számozás tőlem származik. A szöveg modern kiadásai²¹ már tartalmazznak interpunkciót, az általam alapforrásként használt 1927-es kiadás még nem.²² Ezt a kínai szerkesztők által később végrehajtott központosítást változtatások nélkül megtartottam.

A fordítás során törekedtem a filológiai minél pontosabb értelmezésre, a lábjegyzetekben elsősorban a legfontosabb észrevételeimet, kiegészítéseimet és a szöveg megértéséhez szükséges egyéb információkat közlöm.

[1.]

奧斯馬加即奧地利亞，久互市廣東，粵人以其旗識[幟]之，稱雙鷹國。

Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Ausztria régóta kereskedelmet folytat Kantonban. A Yue-beliek a lobogója miatt „Kettős Sas-országnak”²³ nevezik.

[2.]

同治八年，遣使臣畢慈來華，介英使阿禮國請立約，並呈其君主敕諭，欲在京議約。總署以在京議約與歷來各國成案不符，應先照會三口通商大臣，由三口通商大臣請旨。奧使遞照會三口通商大臣崇厚以聞。朝議許之，命總理各國事務衙

²⁰ Az önálló fejezetet nem kapott országok területi alapon megállapított sorrendje a következő: Portugália (5451), Hollandia (3230), Peru (240), Belgium (2844), Olaszország (2278), Spanyolország (1694), Mexikó (1426), Dánia (1353).

²¹ Pl. *Qing shi gao* (清史稿). Beijing, 1998.

²² *Qing shi gao* (清史稿). H. n., 1927. A szöveg online is elérhető a *Chinese Text Project* weboldalán: <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=205535&page=1&remap=gb> (2021. július 12.).

²³ *Shuangyingguo* 雙鷹國; szó szerint „kétfejű sas birodalom”.

門大臣、兵部尚書董恂會同崇厚辦理。奧使呈所遞條約四十九款，大致均從各國內採集而成。董恂等於應刪應添各節，逐一改定，而奧使於恂所添「商人不准充領事官」一語，不原列入約，於恂所刪傳教一條仍列入約。迭議不決。久之，奧使始允刪傳教一條，而于「商人不准充領事官」一節，仍欲另備照會，于畫押日一同呈遞，許之。遂訂定和約四十五款，通商章程九款，稅則一冊。是年奧夾板船名伊來撤各利亞，用英國旗號，私運外國鹽一百餘包，計重二萬餘斤，進口。天津稅務司函致總署。總署以奧船運鹽進口，顯違條約，應查拏，並知照英領事前往查起。

Tongzhi²⁴ [császár uralkodásának] 8. esztendejében (1869) elküldött követük, (Anton von) Petz²⁵ Kínába jött és az angol követtel, (Rutherford) Alcockkal²⁶ közösen kérelmezték a (kereskedelmi) szerződés megkötését, a szerződést pedig a fővárosban (Pekingben) kívánták aláírni. A Külügyi Hivatal²⁷ a pekingi találkozáson kifejtette, hogy a [tervezett megállapodás] nincs összhangban a történelem során korábban más országokkal kötött [megállapodásokkal], [ezért] szükségesnek ítélte, ha előbb a három kikötő kereskedelmi főminiszterével²⁸ találkoznak, és hozzá fordulnak kérésükkel.

²⁴ Tongzhi 同治 császár (1856. április 27.–1875. január 12.) apja, Xianfeng 咸豐 császár (1831. július 17.–1861. augusztus 22.) halálát követően, öt éves korában lépett trónra, így helyette a háromtagú régenstanács uralkodott. Tizenhét esztendősen, 1873. február 23-án saját kezébe vette a császári hatalmat, de alig kétévnyi uralkodás után himlőben elhunyt. 1875-től kezdve az özvegy császárné, Cixi 慈禧 (1835. november 29.–1908. november 15.) gyakorolta a tényleges hatalmat Kínában.

²⁵ Anton von Petz (1819–1885) erdélyi szász származású osztrák haditengerészeti tiszt. Ő volt annak a két hadihajóból (Donau és Erzherzog Friedrich) álló, fent említett expedíciónak a parancsnoka, amely 1869-ben a Távol-Keletre indult a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére.

²⁶ Rutherford Alcock (1809–1897) brit diplomata, aki már 1844-től konzulként teljesített szolgálatot Fuzhouban 福州, majd Sanghajban és Kantonban. 1858-tól 1864-ig Japánban főkonzulként, egy évvel később pedig meghatalmazott miniszterként tevékenykedett. 1865-től 1871-ig Pekingben mint rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter működött, majd hazatért Angliába.

²⁷ A nyugati nyelvű forrásokban gyakorta Cungli Jamenként (Zongli Yamen) emlegetett Külügyi Hivatalt vagy Külső Kapcsolatok Igazgatóságát (Zong shu 總署; teljes nevén: Zongli gegou shiwu yamen 總理各國事務衙門) 1861-ben alapították Pekingben. Ez funkcionált külügyi hivatalként, amire korábban nem létezett külön kormány szerv. Elsődleges feladata a Pekingben tartózkodó külföldi követekkel való kapcsolattartás volt. Egészen a bokszerláadás leveréséig, 1901-ig létezett és működött.

²⁸ 1860-ban létrehoztak egy új miniszteri rangú hivatali címet, „a három kikötő kereskedelmi főminiszteré”-t (*sankou tongshang dachen* 三口通商大臣). A Tianjinben 天津 székülő főhivatalnoknak az volt a feladata, hogy felügyelje a Tianjin, Niuzhuang 牛莊 (később: Yingkou 營口) és Dengzhou 鄧州 (később: Yantai 煙臺) kikötőiben zajló kereskedelmet. 1870-ben ezt a címet „az északi kikötők kereskedelmének főminiszteré”-re (*beiyang tongshang dachen* 北洋通商大臣) változtatták.

Az osztrák követ a diplomáciai jegyzéket átadta a három kikötő kereskedelmi főminiszterének, Chong Hounak áttanulmányozásra.²⁹ Az udvar engedélyezte [a találkozót], és utasításba adta a Külügyi Hivatal főminiszterének, a hadügyminiszternek, Dong Xunnek,³⁰ hogy találkozzanak Chong Houval, és közösen bonyolítsák le az ügyet. Az osztrák követ benyújtotta a negyvenkilenc cikkelyből álló szerződést, amelyet többnyire más országok szerződés[szövegeiből] válogattak és állítottak össze. Dong Xun és társai [a szerződés] valamennyi szakaszát egyenként kijavították, kiegészítették. Az osztrák követ azonban ragaszkodott hozzá, hogy egy betoldott mondat, miszerint „kereskedő nem tölthet be konzuli tisztséget”, ne kerüljön be a szerződés szövegébe, továbbá ragaszkodott a törölt, a hittérítőkre vonatkozó szakaszhoz. [A kérdést] megfontolás után sem sikerült eldönteni. Nagy sokára az osztrák követ beleegyezett a hittérítőkre vonatkozó szakasz törlésébe, azonban a „kereskedő nem tölthet be konzuli tisztséget” mondat esetében tárgyalásokat kívánt kieszközölni, amiről beadványt nyújtott be. Engedélyeztetett a számára. Végül megállapodás született a negyvenöt cikkelyből álló szerződésről, amely [ezen felül] kilenc cikkely kereskedelmi határozatot és egy vámjegyzéket is tartalmaz. Ebben az évben az osztrákok az I. R. Czechia nevű kétfedélzetű dzsunkán³¹ brit lobogó alatt több mint száz zsáknyi, összesen több mint húszezer *jin*³² tömegű külföldi [eredetű] só t csempészték be [kínai] kikötőbe. A tianjini vámhivatal levélben értesítette erről a Külügyi Hivatalt, amely kijelentette, hogy a cselekmény megsérti a szerződésben foglaltakat, [a szállítmányt] el kell kobozni, az ügyet pedig angol irányítás mellett kell kivizsgálni.

²⁹ Chong Hou 崇厚 (1826–1893) magas rangú politikus és diplomata, az első hivatalnok, aki „a három kikötő kereskedelmi főminisztere” pozíciót betöltötte. Ő volt az egyike annak a két kínai tisztségviselőnek, akik kínai részről aláírták a kereskedelmi és hajózási szerződést.

³⁰ Dong Xun 董恂 (1810–1892) magas rangú hivatalnok volt. 1869-ben még hadügyminiszterként (*bingbu shangshu* 兵部尚書) szolgált a mandzsu kormányban, majd ezt követően tizenkét évig a Külügyi Hivatalt irányította. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kötött kereskedelmi és hajózási szerződés másik kínai aláírója.

³¹ A Yi Lai Chegeliya 伊來撤各利亞 nevű hajó eredeti nevének azonosítása csak a kínai fonetikus átírás „visszafejtése” révén történt. Lehetséges, hogy eredetileg a német ortográfiához jobban illeszkedő I. R. Tschechia formában szerepelt. A szövegben említett eseménynek sem egyéb kínai, sem angol, sem német forrásban nem sikerült a nyomára akadni. A „kétfedélzetű dzsunka”-ként fordított hajótípus kínai elnevezése: *jiabanchuan* 夾板船.

³² A korban nemzetközileg is *catty* vagy *kati* formában használták a kínai *jin* 斤 súlymértéket. 1 *jin* = 16 *liang* 兩 = 596,816 gramm.

[3.]

十年九月，奧換約屆期，使臣嘉理治照會總署請換約，特旨派江蘇布政使恩錫赴上海互換。嗣因約本內漢文所載善後章程第五、第八兩款，均有引用條約「第八條」字樣，其奧文內皆誤寫作「第一條」；又稅則進口項下呀嚨治木，漢文載明長不過「三十五幅地」，奧文誤寫作「五十五幅地」；又羽綾、羽紗、羽綢、小呢等類，漢文載明「每丈」，奧文誤寫作「每疋」，須更改。

A 10. esztendő (1871) 9. holdhónapjában az osztrákok megváltoztatták a szerződés aláírásának dátumát, és az osztrák követet, (Heinrich Freiherr von) Calice-t³³ küldték, hogy a Külügyi Hivatallal történő találkozón kérje az időpontváltoztatást. Császári különrendelettel küldték Jiangsu tartományi közigazgatási biztost,³⁴ En Xi³⁵ Sanghajba, hogy kölcsönösen [megállapodás szülessen] a módosított [időpontról]. Mindezeket követően [meg lehetett állapítani], hogy a szerződés eredeti kínai nyelvű szövegében az utólag helyesen beszúrt kereskedelmi határozat V. és VIII. határozata egyaránt a szerződés „VIII. cikkely”-ére hivatkozik, az osztrák szövegben [azonban] mindegyiket hibásan „I. cikkely” formában írták;³⁶ továbbá a vámjegyzék behozatal részében szereplő tamarinduszfa tételnél a kínai szövegben az áll, hogy „35 láb”, az osztrák szövegben azonban „55 láb”;³⁷ továbbá az angol kamelott,

³³ Heinrich Freiherr von Calice (1831–1912) az Osztrák–Magyar Monarchia diplomatája.

³⁴ A „tartományi közigazgatási biztos” (*buzhengshi* 布政使) hivatali címmel kapcsolatban ld. Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Stanford, 1985, 4770.

³⁵ En Xi 恩錫 (1817–1876) költőként is számontartott tartományi hivatalnok.

³⁶ A szerződés osztrák és magyar változatában a kereskedelmi határozatnak – a szöveg által hivatkozott – V. és VIII. határozatában egyaránt a szerződés XI. cikkelyére („Artikel”, illetve „czikk”) történik hivatkozás, vagyis nem a „VIII. cikkely”-re, ahogy a kínai szöveg írja. Az „I. cikkely” említésekor a kínai szöveg ismét hibás, a szövegből kimaradt a ’tíz’ jelentésű *shi* 十 írásjegy. Továbbá megállapítható, hogy a szöveg későbbi állítása ellenére a német nyelvű szöveg ezen részét nem javították. A szerződés német nyelvű változatát ld. Freundschafts-, Handels- und Schiffahrts-Vertrag zwischen der österreichisch-ungarischen Monarchie und dem Kaiserthume China vom 2. September 1869. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder* 24 (1872) 155–175; online is elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1872&page=189&size=45> (2021. augusztus 5.). A szerződés kínai nyelvű változatát (*Aosi–Majiaguo tiaokuan shuize zhangcheng* [奧斯馬加國條款稅則章程]) ld. a *Deutsche Digitale Bibliothek* oldalán: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/ZTAVIJCJVH5IIKZBBPRFTNNL7KXCKX> (2023. május 5.).

³⁷ A tamarinduszfa (latinul: *Dialium indum*; kínaiul: *yalanzhimu* 呀嚨治木) Thaiföldön, a Maláj-félszigeten, Szumátrán, Jáván és Borneón elterjedt fafajta. Malájul *kranji* vagy *keranji* néven ismert, amely a szerződés szövegében szereplő megnevezés kínai átírásának is az alapja. Az egyezmény német változatában *wohlriechendes kranjee* formában szerepel, a magyar fordításban pedig az *illatos kranjce* kifejezés található, amely a gót betűs német szöveg nyilvánvaló

a holland kamelott, a bombasin, a kasmír stb.³⁸ résznel a kínai szövegben szereplő „minden öl” kifejezés helyett az osztrák szövegben tévesen „minden darab” szerepel.³⁹ Javítandók.

[4.]

至十一年六月始竣事。十一年，奧使照會總署，以接奉本國文，稱去歲本國出有政令，自同治十年七月十七日起，凡量奧斯馬加各樣海船噸數之法，皆與英國丈量噸數之法相同，請劄知總稅務司轉知各口海關遵行。

A 11. esztendő (1872) 6. holdhónapjára lezárult a [szerződés] ügye. A 11. esztendőben az osztrák követ látogatást tett a Külügyi Hivatalban, és átnyújtotta hazája dokumentumát mondván, hogy az az országa által az előző évben kibocsátott kormányrendeleteket tartalmazza, amelyek Tongzhi [császár uralkodásának] 10. éve 7. holdhónapjának 17. napjától léptek érvénybe az Osztrák–Magyar [Monarchia] mindenféle tengerjáró hajói regisztrertonna-szabályozásának teljes számbavételével kapcsolatban, s amelyek minden tekintetben megegyeznek az angliai mértékek szabályaival. Kérte, hogy a dokumentumot ismertessék a Fővámhivatallal, amely tájékoztassa valamennyi kikötő vámhatóságát annak betartásáról.

[5.]

十二年，穆宗親政，奧隨各國公使覲見。

A 12. esztendőben (1873) Muzong [császár] személyes kormányzásának [megkezdése alkalmával]⁴⁰ az osztrák [követ] a többi ország követével együtt császári audiencián tette tiszteletét.

félreolvasása. Az általam „láb”-ként fordított kínai *fudi* 幅地 kifejezés az angol *foot* szó fonetikus átírása. A német nyelvű szövegben *engl. fuß*, a magyar nyelvűben pedig *angol láb* szerepel. A szerződés német és magyar nyelvű változatainak összehasonlítása – a jelen kínai forrás ismeretében – arra az érdekes megállapításra vezetett, hogy a német változatban csakugyan javították az „55 láb” kifejezést „35 láb”-ra (35 *engl. fuß*), azonban a magyar nyelvű változatban még 55 *angol láb* olvasható. Vagyis a kereskedelmi szerződés magyar nyelvű szövegének fordítása a még nem javított német nyelvű szövegváltozathoz készült.

³⁸ A beviteli vámjegyzék majdnem legvégén található, jellemzően teveszörből készült négyféle szöveget: az eredeti magyar szövegben az angol kamelott (*yuling* 羽綾) *camlot angol*, a holland kamelott (*yusha* 羽紗) *camlot hollandi*, a bombasin (*yuchou* 羽綯) *camlot utánozva, vagy bombarettes* (sic!; félreolvasva a német *bombasettes* szót), a kasmír (*xiaone* 小呢) *casimir* formában szerepel. A szerződés német nyelvű változatában a *Stück* szót csakugyan *Chang*-ra javították, de a magyar változatban ezeknél a tételeknél továbbra is *darab* olvasható.

³⁹ Az általam „öl” szóval visszaadott *zhang* 丈 kifejezés a szerződés magyar fordításában *chang*ként szerepel. A „darab”-ként fordított és a szerződés eredeti magyar szövegében is így szereplő szó a kínai eredetiben: *pi* 疋.

⁴⁰ Tongzhi császárnak a halála után adott, úgynevezett templomi neve volt a Muzong 穆宗.

[6.]

光緒六年，使臣李鳳苞函致李鴻章，稱：「奧君長子明年正月十六日婚期，中國雖未派駐使，宜令鄰邦駐使往賀，以盡友誼。」總署即電飭李鳳苞屆期往賀。

Guangxu⁴¹ [császár uralkodásának] 6. esztendejében (1880) Li Fengbao⁴² követ levélben a következőket írta Li Hongzhangnak⁴³: „Az osztrák uralkodó nagyobbik fia jövő év első holdhónapjának 16. napján köt házasságot.⁴⁴ Kína ugyan még nem küldött állandó követet⁴⁵ [Ausztriába], de őszinte barátságunk jeléül helyén való volna a szomszédos országban állomásozó követünket elküldeni a gratulációra.” A Külügyi Hivatal táviratban értesítette Li Fengbaót, hogy a megadott időben menjen, és tegye meg a gratulációt.

[7.]

十年夏四月，以翰林院侍講許景澄充出使德美和奧大臣，駐德。

A 10. esztendő (1884) nyarának negyedik holdhónapjában a Hanlin Akadémia akadémikusát,⁴⁶ Xu Jingchenget⁴⁷ kinevezték

Tizenhét esztendősen, 1873. február 23-án vette saját kezébe a császári hatalmat (*qinzheng* 親政), amely alkalomból a külföldi diplomaták részvételével szerveztek ünnepséget.

⁴¹ Guanxu 光緒 császár (1871. augusztus 14.–1908. november 14.) Tongzhi császár unoka-öccse, aki négyévesen került trónra. Helyette anyja, az özvegy Cixi császárné uralkodott.

⁴² Li Fengbao 李鳳苞 (1834–1887) kínai diplomata, aki 1878-tól 1884-ig Németországban tevékenykedett Kína nagykövetségént, de hozzá tartozott az Osztrák–Magyar Monarchia, Hollandia és Olaszország is. Az elsők között fordította le kínaira a nyugati tüzérség műszaki dokumentációit, amelyeknek nagy hasznát vette a Qing-kormány, amikor Krupp-ágyúkat vásárolt Németországból. Ő fordította kínaira a német gyalogosok kiképzési kódexét, amelyet hivatalosan is bevezettek a modernizált kínai hadseregben.

⁴³ Li Hongzhang 李鴻章 (1823–1901) kínai tábornok, tisztviselő, vezető politikus, diplomata, aki élete során számos fontos tisztséget és posztot töltött be, komoly erőfeszítéseket téve hazája modernizálásáért. 1870-ben nevezték ki Zhili tartomány alkirályává (*Zhili zongdu* 直隸總督), s ezt a pozícióját 25 évig viselte. Nyugaton ő vált Kína legismertebb és legbefolyásosabb politikusává, akit gyakorta a „Kelet Bismarckjájá”-nak neveztek.

⁴⁴ Habsburg-Lotharingiai Rudolf főherceg (1858. augusztus 21.–1889. január 30.), az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse 1881. május 10-én vette feleségül Bécsben Stefánia hercegnőt, II. Lipót belga király (uralk. 1865–1909) lányát.

⁴⁵ Kínaiul *zhushi* 駐使.

⁴⁶ A Hanlin Akadémia (Hanlinyuan 翰林院) bürokráciája a Ming-kortól (1368–1644) egyre bonyolultabbá vált. A mandzsu Qing-dinasztia idején az ötödik fokozatú hivatalnoknak számító kancellár (*zhangyuan* 掌院) alatt állt a hatodik fokozatú hivatalnoknak számító *shijiang* 侍講 („expositor-in-waiting”). Ebben a rangban szolgált Xu Jingcheng 1884-ig. Bár az akadémián betöltött rangok nem számítottak magas hivatalnak, lehetőséget biztosítottak a további, például diplomáciai karrier lehetőségére.

⁴⁷ Xu Jingcheng 許景澄 (1845–1900) befolyásos kínai diplomata és politikus, aki 1884-től

Németország, az Egyesült Államok, Hollandia, valamint Ausztria nagykövetének, és elfoglalta állomáshelyét Németországban.⁴⁸

[8.]

十三年，代以內閣學士洪鈞。

A 13. esztendőben (1887) helyére a főtitkárt,⁴⁹ Hong Junt⁵⁰ [nevezték ki].

[9.]

十四年四月，洪鈞赴奧呈遞國書，見奧主于馬加行宮，頌答如禮。冬十月，奧爾[布]而伯納親王來京，欲瞻仰天壇，許之。

A 14. esztendőben (1888) a 4. holdhónapban Hong Jun átadta megbízólevelét az osztrák uralkodónak a magyar királyi palotában, amit a ceremóniáknak megfelelően fogadtak.⁵¹ Télen, a 10. holdhónapban az osztrák Bourbon⁵² herceg (azaz Lipót Ferdinánd főherceg) Pekingbe érkezett, és tiszteletét kívánta leróni az Ég Templomában.⁵³ Engedélyeztetett számára.

[10.]

十六年秋七月，復以許景澄充出使俄德奧和大臣。

1887-ig, majd 1890-tól 1896-ig volt berlini nagykövet, így hozzá tartozott az Osztrák–Magyar Monarchiával történő diplomáciai kapcsolatok lebonyolítása is. A bokszerlázadás idején az idegenbarátsággal vádolt és kivégzett öt miniszter egyike volt.

⁴⁸ Xu Jingcheng 1885. január 30-án tett látogatást Bécsben a császárnál, és ekkor adta át megbízó levelét. Ld. Khinai küldöttek a királynál. *Pesti Hirlap* 1885. január 31., 6.

⁴⁹ *Neige xueshi* 內閣學士; szó szerint „kabinet tudós”.

⁵⁰ Hong Jun 洪鈞 (1839–1893) kínai diplomata, 1887-től 1890-ig berlini nagykövet.

⁵¹ Erre az eseményre Budapesten 1888. március 5-én került sor. Ld. Khinai vendégeink. *Pesti Hirlap* 1888. március 6., 6.

⁵² A szövegben eredetileg az *Er'erbona* 爾而伯納 átírás szerepel, amely azonban ebben a formában nem azonosítható. A kínai szöveg javítására tett javaslatom (ld. fent a kínai szöveget) a *Bu'erbona* 布而伯納 forma. Az írásjegy rontásának oka az *er* 爾 írásjegy valamelyik, már a korban is létezett egyszerűsített kézírásos formájának (尔, 尔) félreolvasása lehetett. Az általam javított név kínai átírása, ebben a formában minden bizonnyal a *Bourbon* (olaszul: Borbone) nevet takarja.

⁵³ Habsburg–Toscanai Lipót Ferdinánd Szalvátor főherceg (1868–1935) a Fasana korvett fedélzetén vett részt az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti expedícióján. Az említett eseményre 1888. november 21-én került sor.

A 16. esztendejének (1890) őszén, a 7. holdhónapban ismételten Xu Jingchenget nevezték ki orosz, német, osztrák és holland nagykövetnek.

[11.]

十七年 (1891)夏四月，景澄赴奧通問，覲見奧主，奧主為述前歲有兵艦抵華，承中國官員以禮相待，屬為陳謝。九月，奧使畢格哩本覲見上於承光殿。

A 17. esztendő (1891) nyarának negyedik holdhónapjában (Xu) Jingcheng Ausztriába utazott tájékozódni, és látogatást tett az osztrák uralkodónál.⁵⁴ Az osztrák uralkodó elmesélte, hogy előző évben hadihajója (a Zrínyi korvett) megérkezett Kínába, majd köszönetét fejezte ki, amiért a kínai hivatalnokok udvarias fogadtatásban részesítették. A 9. holdhónapban az osztrák követ, (Rüdiger von) Biegeleben⁵⁵ bemutatkozó látogatást tett az uralkodónál a Fény Befogadásának termében.

[12.]

十八年，奧主以西曆六十七年即馬加王位，距今滿二十五年，西俗以為慶事，先期由奧外部通知各國公使詣馬加都城申賀。許景澄備文傳賀，旋即親赴伯達彼斯馬加都城。覲見奧主申謝悃，奧亦發電至京答謝。

A 18. esztendőben (1892), amikor is az osztrák uralkodó, akit a nyugati naptár szerint [18]67-ben koronáztak magyar királlyá, éppen 25 éve uralkodott, s nyugati szokás szerint ünnepséget rendeztek [ezen alkalomból]. Ezt megelőzően az osztrák külügyminisztérium valamennyi ország követét meghívta a magyar fővárosban megrendezendő ünnepségre. Xu Jingcheng gratuláló levelet fogalmazott meg, [majd] személyesen utazott Budapestre, a magyar fővárosba.⁵⁶ A látogatás alkalmával az osztrák uralkodó őszinte háláját fejezte ki, és Ausztria is a Pekingbe küldött táviratban mondott köszönetet.

⁵⁴ Erre az eseményre Bécsben került sor 1891 májusában. Ld. Ausztriai hírek. *Fővárosi Lapok* 1891. május 17., 1005.

⁵⁵ Rüdiger von Biegeleben (1847–1912) az Osztrák–Magyar Monarchia diplomatája. 1887. március 2-án nevezték ki Japánban nagykövetnek, de csak 1889. február 25-én érkezett Jokohamába. Ebben a tisztségében 1893. április 23-áig szolgált, majd novemberben elhagyta Japánt és hazatért.

⁵⁶ Xu Jingcheng 1892. június 9-én érkezett meg Budapestre. Ld. Személyi hírek. *Pesti Hírlap* 1892. június 9., 9.

[13.]

二十年四月，許景澄照會奧與俄、德、和等外部，申明總署現章，酌定洋機進口稅文。十月，皇太后六旬壽，奧使隨各使呈遞國書致賀，上見之於文華殿。

A 20. esztendő (1894) negyedik holdhónapjában Xu Jingcheng megbeszéléseket folytatott az osztrák, az orosz, a német, a holland stb. külügyminisztériumokban, s világosan kifejtette a Külügyi Hivatal állásfoglalását a tengeri kereskedelemből származó adóbevétel ügyében. A 10. holdhónapban az özvegy császárné hatvanadik születésnapján az osztrák követ⁵⁷ valamennyi más követtel együtt átnyújtotta megbízólevelét, és kifejezte gratulációját az Irodalom Virágának termében tett látogatás alkalmával.

[14.]

二十一年，奧主叔父病故，許景澄請旨致唁，許之。

A 21. esztendőben (1895) az osztrák uralkodó betegsége idején Xu Jingcheng audienciát kért, hogy kifejezze együttérzését. Engedélyeztetett a számára.

[15.]

二十二年十月，以都察院左都御史楊儒充出使俄奧和大臣。十一月，駐德奧使送節略，稱奧廷擬派瓦耳布倫為駐京專使，請中國國家允認，中國派使駐奧亦如之。

A 22. esztendő (1896) 10. holdhónapjában a cenzorátus bal főcenzorát, Yang Rut⁵⁸ nevezték ki orosz, osztrák és holland nagykövetnek. A 11. holdhónapban a német–osztrák állandó követ egy feljegyzést küldött, amely arról tudósít, hogy az osztrák udvar azt tervezi, hogy (Christoph) Wydenbruckot⁵⁹ küldi állandó követnek Pekingbe, és ehhez Kína beleegyezését kéri, s Kína is hasonlóképpen állandó követet küldene Ausztriába.

⁵⁷ A szövegben meg nem nevezett osztrák követ Heinrich Coudenhove (1859–1906) volt, aki 1894. január 5-étől 1895. február 1-jéig töltötte be az Osztrák–Magyar Monarchia tokiói nagykövetének tisztét.

⁵⁸ Yang Ru 楊儒 (1840–1902) kínai diplomata. 1893-tól 1896-ig az Egyesült Államokba delegált kínai nagykövet volt.

⁵⁹ Christoph Wydenbruck (1856–1917) Vesztfáliából származó osztrák arisztokrata család sarja, 1868-ban vette fel a grófi címet. A külügyminisztériumi tevékenységét követően kisebb diplomáciai feladatokat látott el európai országokban, majd 1893-ban kinevezték japán nagykövetté. Ebben a pozíciójában a kínai diplomáciai kapcsolatokért is ő volt felelős. 1896-ban hazatért, és ezt követően még dán, holland és spanyol követként is teljesített szolgálatot.

[16.]

二十三年四月，奧使齊干覲見上於文華殿。

A 23. esztendő (1897) negyedik holdhónapjában az osztrák követ, (Moritz) Czikkann⁶⁰ bemutatkozó látogatást tett az uralkodónál az Irodalom Virágának termében.

[17.]

二十六年春三月，命內閣學士桂春使俄兼使奧。七月，拳匪之變，奧兵隨德、美、法、英、意、日、俄聯軍入京師。

A 26. esztendő (1900) tavaszának 3. holdhónapjában a főtítkárt, Gui Chunt⁶¹ nevezték ki orosz és osztrák követnek. A 7. holdhónapban a bokszer-banditák leverésére az osztrák sereg, csatlakozva a német, az amerikai, a francia, az angol, az olasz, a japán és az orosz szövetséges haderőhöz, bevonult a fővárosba.

[18.]

二十八年四月，三品卿吳德章充出使奧國大臣。

A 28. esztendő (1902) 4. holdhónapjában a harmadik osztályú főhivatalnokot, Wu Dezhangot⁶² nevezték ki Ausztria nagykövetének.

[19.]

二十九年，代以山東道員楊晟。

A 29. esztendőben (1903) helyére a Shandong körzeti intendánst,⁶³ Yang Shenget⁶⁴ [nevezték ki].

⁶⁰ Ld. 14. lábjegyzet.

⁶¹ Gui Chun 桂春 (1856–?) kínai politikus és diplomata, aki a bokszerlázadás idején két évig tevékenykedett Oroszországért és az Osztrák–Magyar Monarchiáért felelős kínai nagykövetként. Hazatérte után további magas hivatalokat töltött be. 1911-ben egyike volt a Rojalista Párt (Zongshedang 宗社黨) megalapítóinak.

⁶² Wu Dezhang 吳德章 (1854–?) hajómérnök, politikus, diplomata. Egyike volt azon kínaiaknak, akik hosszas nyugat-európai tanulmányok után részt vettek az első modern kínai páncélos hajó megépítésében. 1902 és 1903 között, alig egy évig volt Kína nagykövete az Osztrák–Magyar Monarchiában. Hazatérve több, a hajóépítéssel és a haditengerészettel kapcsolatos hivatalt töltött be.

⁶³ A „körzeti intendáns” (*daoyuan* 道員) titullussal kapcsolatban ld. Hucker, *A Dictionary of Official Titles*, 6327.

⁶⁴ Yang Sheng 楊晟 (1867–?) kínai diplomata, aki 1903 és 1905 között volt Kína bécsi nagykövete. Ezt követően 1907-ig berlini nagykövetként tevékenykedett.

[20.]

三十年十月，奧使齊幹觀見上於皇極殿。

A 30. esztendő (1904) 10. holdhónapjában az osztrák követ, (Moritz) Czikann bemutatkozó látogatást tett az uralkodónál a Legfelső Összhang csarnokában.

[21.]

三十一年八月，以三品京堂李經邁充出使駐奧大臣。

A 31. esztendő (1905) 8. holdhónapjában a harmadik osztályú főhivatalnokot, Li Jingmait⁶⁵ nevezték ki osztrák nagykövetnek.

[22.]

三十二年三月，奧使顧新斯基觀見上於乾清宮。

A 32. esztendő (1906) 3. holdhónapjában az osztrák követ, (Eugen Ritter von) Kuczynski⁶⁶ bemutatkozó látogatást tett az uralkodónál a Mennyei Tisztaság csarnokában.

[23.]

三十三年七月，以外務部參議雷補同充出使駐奧大臣。

A 33. esztendő (1907) 7. holdhónapjában a Külügyminisztérium tanácsosát, Lei Butongot⁶⁷ nevezték ki osztrák nagykövetnek.

⁶⁵ Li Jingmai 李 Lei (1876–1938) kínai politikus és diplomata, aki 1905-től 1907-ig, két éven át volt Kína bécsi nagykövete. 1910-ben a nyugati hadseregek tanulmányozására az Egyesült Államokba és Európába utazott, ekkor Zaitao 載濤 herceg (1887–1970) kíséretének tagjaként Magyarországon is járt.

⁶⁶ Eugen Ritter von Kuczynski (1852–1938) osztrák diplomata, aki a montenegrói, majd brazil nagyköveti szolgálatát követően 1906. március 27-étől 1911. június 18-áig volt az Osztrák–Magyar Monarchia pekingi nagykövete.

⁶⁷ Lei Butong 雷補同 (1861–1930) kínai politikus és diplomata, aki 1907-től 1910-ig volt Kína bécsi nagykövete.

A szöveg elemzése

A szerződés

Egy rövid bevezető szakaszt (1.) követően, amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia országai közül csak Ausztriáról van szó, a szöveg két – tartalmi szempontok miatt és évként egységnek tekintett – legterjedelmesebb szakasza (2–3.) következik. A kínai történetírói hagyománynak és formai követelménynek megfelelően a szakasz elején a dátum olvasható, amely szerint a Monarchia és Kína hivatalos kapcsolatba lépésének időpontját a kínaiak is 1869-re teszik, amikor is a kelet-ázsiai expedíció vezetésével megbízott Anton von Petz ellentengernagy megérkezett Kínába. A Donau és az Erzherzog Friedrich vitorlások szállította küldöttség május végén érkezett meg Sziából, ahol május 17-én kötötték meg a kereskedelmi és hajózási szerződést. Petz a távol-keleti diplomácia terén már több évtizedes tapasztalattal rendelkező brit rendkívüli követ, Rutherford Alcock segítségével és támogatásával jelezte a Zonggli Yamennél a Monarchia igényét egy ilyen szerződés megkötésére Kínával. A szöveg szerint a kínaiak nem csupán érzékelték a brit közreműködést, de mintegy természetesen is vették, sőt ez feltehetően számukra is könnyebbséget jelentett a hivatalos és protokolláris ügyek lebonyolításában egy olyan állammal, amelynek nem voltak tapasztalatai a kínai diplomácia terén. Az egyébként máig élő gyakorlat, hogy az az ország, amelyikben nincs valamely államnak hivatalos képvisellete, egy olyan országot kér fel és bíz meg az érdekei képviselésével, amellyel baráti a viszonya.⁶⁸ Ezt a brit támogatást a Monarchia hosszú éveken keresztül élvezhette, és csak lassanként engedte át a „mentori feladatokat” a németeknek, amire Józsa szerint „azért nem került már korábban sor, mert Poroszország viszonylag későn, Anglia után csaknem 20 év múlva, 1861-ben kötötte meg első szerződését Kínával, amelyet Németország 1880-ban további pontokkal egészített ki – következőleg a 80-as évek közepéig Németország Kínában és Japánban nem rendelkezett olyan befolyással, hogy a Monarchia rábízhatta volna érdekeinek képviselését.”⁶⁹ Erről a már megkötött szerződés VI. cikke ekként rendelkezik:

„Ha ő császári és apostoli királyi Felségének kormánya a kereskedelemnek átengedett kikötők valamelyikében consul kirendelését szükségesnek nem tartaná, egy vele baráti viszonyban álló hatalom

⁶⁸ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 50.

⁶⁹ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 50–51. Józsa megállapítása szerint a Monarchia érdekeinek Angliáról Németországra történő átruházására hivatalosan csak 1884-ben került sor, de találni olyan eseteket, amikor már korábban is német diplomaták segítettek vagy jártak el a Monarchia ügyeinek kapcsán a kínai hatóságoknál és hivatalos szerveknél.

ügynökét bizhatja meg ezen kikötőben a consáli (sic!) ügyvivő teendőivel.”⁷⁰

A brit segítség ellenére a Monarchia küldöttsége rögtön nehézségekbe ütközött, ugyanis a Zongli Yamen ragaszkodott a korábbi gyakorlat megtartásához, és a kérelem elbírálásához szükséges tárgyalásokhoz elkerülhetetlennek ítélte a három észak-kínai kikötő felügyeletével megbízott főminiszter, Chong Hou és a hadügyminiszter, Dong Xun bevonását is. Megjegyzendő, hogy a megkötendő szerződést is Petz báró és az imént említett két kínai miniszter fogja ellátni kézzel. Bernáth Géza így ír Chong Hou bevonásáról és személyéről:⁷¹

„A három éjszaki tartomány alkirálya Tien-Tsinben lakik, mert ez idő szerint a chinai kormány által a velünk kötendő szerződés fölötti alkudozásokra, második meghatalmazottnak nevezetett ki: ennél fogva az expedíció főnöke, a követség több tagjai kíséretében, nála látogatást tön. Tshung-Hau, az alkirály, kit igen felvilágosodott és udvarias chinainak mondanak, az admirált és a követség tagjait a legnagyobb előzékenységgel fogadta. Egy mandarint is rendelt hozzánk kísérettül Peckingig, utazási akadályaink megkönnyítésére és tekintélyünk megóvására.”

A semleges hangvételű kínai krónikáirói stílusban született szövegből is átsüt némi sajnálkozó lekezelés, amikor a Monarchia szerződéstervezetének kompilációjellegét hangsúlyozzák: „[a]z osztrák követ benyújtotta a negyvenkilenc cikkelyből álló szerződést, amelyet többnyire más országok szerződés[szövegeiből] válogattak és állítottak össze” (2.).

Ez a Kína már nem az a teljesen megalázott, gyenge és kiszolgáltatott birodalom volt, mint pár esztendővel korábban. Jól mutatja ezt, hogy képes volt a Monarchiával hónapokig elhúzódó vitákat folytatni a szerződés kapcsán, amelyek során kifogásokat emelt a benyújtott szerződéstervezettel kapcsolatban. A küldöttség tagjaként Pekingben tartózkodó Bernáth Géza ekként emlékszik vissza a kínai fél akadékoskodására:

„[S]zámtalan nehézségeket igyekeztek előidézni, pedig igen jól tudták, hogy a mi alattvalóink nem számosak, és kereskedésünk nem jelentékeny a mennyei birodalommal, továbbá nem is kívántunk semmi különös kedvezményeket. Miután a fennforgó akadályokat sikerült elhárítani és a szerződés aláírásának napja is

⁷⁰ Törvényczikk a ... kereskedelmi szerződésről, 3889 (ld. a 14. jegyzetben található hivatkozásokat).

⁷¹ Bernáth, *Keletázsiai utazás*, 126.

ki lön tűzve, a chinai meghatalmazottak kijelentették: hogy ők a fejedelem kettős címét, t. i. császár és király nem értik, miután az ő véleményük szerint valaki vagy császár vagy király, de nem a kettő együtt és külön is. Továbbá kijelentették, hogy hajlandók a király címét megadni, de többet semmi esetre sem.⁷²

A két legvitatottabb pontról azonban, amelyek a hittérítőkre és a kereskedők diplomáciai feladatokkal történő megbízására vonatkoztak, Bernáth nem tesz említést. Ennek kapcsán a kínai krónika szövege egy rövid szó szerinti idézetet is hoz a szerződésből: „kereskedő nem tölthet be konzuli tisztséget” (*shangren bu zhunchong lingshiguan* 商人不准充領事官). A kérdéseket végül úgy sikerült lezárni, hogy Petz báró beleegyezett a kínaiak kérésébe, így a szerződés végleges változatába az ominózus mondat és a hittérítőkre vonatkozó passzus nem került be.

Az eredetileg 49 cikkelyt vagy cikket tartalmazó szerződéstervezet végül 45 cikkből (*kuan* 款) álló szerződés (*heyue* 和約) lett, amelyet kilenc cikkelyből álló kereskedelmi határozat (*tongshang zhangcheng* 通商章程) és egy vámjegyzék (*shuize* 稅則) egészít ki. A szerződést majd három hónapi egyeztetést és tárgyalást követően szeptember 2-án írták alá. A pontos dátumot a kínai szöveg nem örökítette meg.

A szerződés ügye azonban ezzel még nem zárult le. Az uralkodói aláírás és a kihirdetés előtt – amelyre a Monarchia részéről 1871. június 10-én került sor – a kínaiak még ellenőrizték és összeolvasták a szerződés német és kínai nyelvű szövegét (3.). A *QSG* tudósítása szerint ezzel a feladattal egy irodalmi tehetséggel és ambíciókkal rendelkező tudós hivatalnokot bíztak meg, bizonyos En Xit, aki Sanghajban közölte és egyeztetette észrevételeit az 1869 ősze óta ott főkonzulként tevékenykedő Heinrich Freiherr von Calice gróffal.⁷³ A *QSG* – ha figyelembe vesszük, hogy a továbbiakban egyébként mennyire vázlatos – némiképp érthetetlen módon részletezi a javított hibákat. Ezért azonban össze kellett hasonlítanom a szerződés német és abból készült magyar nyelvű fordítását. Az utóbbi a hivatalos kihirdetést követően ebben a formában került be a Magyar Törvénytarba is. Így derült fény arra, hogy a szerződés magyar nyelvű változata nem a kínaiak által 1871-ben javított német nyelvű, egyébként hivatalos változathoz készült, hanem a korábbi verzióból, hiszen – az olyan nyilvánvaló hibákat leszámítva, mint a cikkpontok számának elírása, amelyet az osztrák fél maga is észrevehetett – a kínaiak javasolta javításokat a magyar nyelvű szöveg nem tartalmazza.⁷⁴

⁷² Bernáth, *Keletázsiai utazás*, 162.

⁷³ Józsa hibásan Robert Calice néven említi. Ld. Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 48.

⁷⁴ Ezt részleteiben ld. a 3. szakasz vonatkozó lábjegyzeteiben.

A QSG indokolatlan részletezése egyéb „filológiai csemegét” is kínál a kutatónak. A vámjegyzékben szereplő és az országba bevinni tervezett tételek némelyike annyira ismeretlen lehetett Kínában, hogy kínai elnevezésüket kifejezetten erre vagy az ehhez hasonló kereskedelmi szerződésekre alkották meg. Az ’angol kamelott’ (*yuling* 羽綾), a ’holland kamelott’ (*yusha* 羽紗), a ’bombasin’ (*yuchou* 羽綢) vagy a ’kasmír’ (*xiaone* 小呢) kínai megfelelői korábban nem léteztek a kínai nyelvben, és használatuk a későbbiekben sem vált általánossá.

Az első konfliktus

A szöveg második szakaszának végén egy olyan eseményt jegyeztek fel a kínai krónikáirók, amelynek nyomát más, nyugati nyelvű forrásokban nem leltem fel. Úgy tűnik, hogy ez az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína kapcsolattörténetének korai szakaszára árnyékot vető incidens a Monarchia illetékes képviselőinek szemében vagy nem volt elég jelentős, vagy annyira kínosnak bizonyult, hogy jobbnak látták a közvélemény előtt eltussolni az ügyet. Minden, a Monarchiát érintő kínai ügyről, eseményről előszeretettel és lelkesen számoltak be a korabeli osztrák és – rajtuk keresztül – a magyar lapok. Azonban erről az esetről, a hajó és a rakomány elkobzásával járó csempészetéről említést sem találunk a Monarchia-beli újságok hasábjain.

A kínai krónika szerint egy osztrák tulajdonban lévő hajó angol lobogó alatt mintegy húszezer *jin* 斤, vagyis közel tizenkét tonna sót csempészett Kínába. Az ügyben a tianjini vámhatóság a Zongli Yamen bevonásával járt el, a vizsgálatot pedig az angolokra bízta. A kínaiak ezt az eseményt valamiért olyan fontosnak ítélték, hogy még a hajó típusát és a hajó nevét is gondosan feljegyezték. Az általam „kétfedelzetű dzsunka”-ként fordított hajótípus kínai elnevezése: *jiabanchuan* 夾板船. Ez egyfajta jellegzetes kínai dzsunkaszerű hajó, amelyet általánosan használtak kisebb távolságú, vagyis nem kontinensek közötti kereskedelem során Délkelet- és Kelet-Ázsiában. A hajó neve kínaiul *Yi Lai Chegeliya* 伊來撤各利亞 volt.

Semmilyen más kínai forrásban nem akadtam nyomára ilyen hajónévnek, végül nem kevés fejtörés után arra a következtetésre jutottam, hogy a hat kínai írásjeggyel legnagyobb valószínűséggel az *I. R. Czechia* kifejezést írhatták le, vagyis: *Imperator Rex Czechia*. Ebben a változatban egyértelműen felismerhető az angol közvetítés. Ferenc József, illetve a korábbi Habsburg uralkodók hivatalos titulárájának része volt az *Austriae Imperator Rex Bohemiae* („Ausztria császára, Csehország királya”) kifejezés. Feltehetően ez lehetett a szóban forgó hajó neve is: [*Austriae*] *I. R. Bohemiae*, amelyet azonban az angol vámtisztviselők magyarázata, valamint angolra történő fordítása és betűzése után a kikötői adminisztráció kínaiul az angol *I. R. Czechiának* megfelelő formában rögzített

*Yi Lai Chegelyiaként.*⁷⁵ Ilyen vagy ehhez hasonló nevű hajónak azonban a rendelkezésekre álló nem kínai nyelvű forrásokban sem akadtam nyomára.

Megjegyzendő, hogy már 1832-ben Triesztben megalakult az *Österreichischer Lloyd* (Osztrák Lloyd), a Habsburg Birodalom első tengeri gőzhajózási vállalkozása, amely 1872-től két évtizeden át Osztrák–Magyar Lloyd néven működött.⁷⁶ Jellemzően ez a társaság volt hivatott biztosítani a Monarchia tengeri kereskedelméhez szükséges hajókat, többek között a Távols-Keleten is. Így különösen izgalmas kérdés, hogy a Kínával kötött kereskedelmi és hajózási szerződés évében, 1869-ben a Monarchia miféle kínai típusú hajókat tulajdonolt vagy bérelt, és miért, kereskedelmi társaság hiányában ezeket kik és hogyan üzemeltették. Publikált források híján ezekre a kérdésekre esetleg osztrák levéltári kutatások tudnának fényt deríteni.

A rövid bejegyzés további tanúsága, hogy a saját vámügyei autonóm kezelésétől megfosztott Kínai Birodalom a csempészési ügy kivizsgálását és rendezését az angolokra bízta. Ez alatt feltehetően a formálisan a Zongli Yamen alá rendelt, 1854-ben felállított Tengeri Vámfelügyelet (*Chinese Maritime Customs Service*) hivatalát kell érteni, amelyet 1863-tól majdnem fél évszázadon át – egészen 1911-ben bekövetkezett haláláig – az angol Sir Robert Hart (1835–1911) vezetett. A vizsgálat eredményéről, az ügy kimeneteléről nincs tudomásunk.

Osztrák és kínai diplomaták

A Monarchia Kínában sokáig csak a sanghaji konzulátussal képviseltette magát, ahonnan a japán és a sziámi kapcsolatok ügyeit is ellátták. A pekingi követség felállítására meglehetősen későn, csak 1897-ben került sor. Úgy tűnik – Józsa is ezt hangsúlyozza –, hogy a három kelet-ázsiai országgal 1869-ben megkötött szerződések után a Monarchia még Kínát tartotta a legfontosabbnak, „és a Sanghajban székelő főkonzul, mint miniszterrezidens, Kínában, Japánban és Sziámban egy személyben képviselte a Monarchiát.”⁷⁷ Ez 1895-ig volt igaz, mert a Monarchia első állandó kelet-ázsiai követségét 1895-ben Japánban létesítették, ahova a bécsi kormányzat Christoph von Wydenbruck rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert akkreditálta, akinek a Monarchia kínai és sziámi érdekeinek képviselete is a feladatai közé tartozott. A Monarchia távol-keleti külpolitikájában bekövetkezett változás oka alighanem az 1895-ös

⁷⁵ Amennyiben hipotézisem helytálló, az *Austriae* tag elhagyását a latin titulusból csak további feltételezéssel tudom megindokolni, például azzal, hogy mivel a szöveg itt még egyértelműen csak Ausztriát tárgyalja, nem látták szükségét még egyszer megismételni az ország nevét, esetleg a szövegnek a kikötő adminisztratív személyzete vagy a történeti munka szerkesztői által végzett többszörös átmásolása folyamán, egyszerű figyelmetlenség miatt maradt ki.

⁷⁶ Zsigmond Gábor, *Az Osztrák–Magyar Lloyd története. Aetas* 24 (2009/1) 126–143.

⁷⁷ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 51.

japán–kínai háború kimenetelében keresendő. A japán katonai és ezzel együtt gazdasági fölény ekkor vált nyilvánvalóvá a világ számára, így érthető, hogy a bécsi kormányzat is előtérbe helyezte Japánt.

Két évvel később, 1897-ben állították fel a pekingi követséget, ahová Ferenc József január 6-án nevezte ki Moritz Freiherr Czikann von Wahlbornt, aki csak áprilisban foglalta el hivatalát.⁷⁸

A *QSG* szövegében az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína diplomáciai kapcsolataért felelős osztrák diplomaták neve is fel-felbukkan. Kínai tevékenységükről nem sok részlet derül ki, Heinrich Calice (3.), Rüdiger von Biegeleben (11.) Christoph Wydenbruck (15.), Moritz Czikann (16, 20.) és Eugen Ritter von Kuczynski (22.) névvel csak akkor találkozunk, amikor valami protokolláris rendezvényen vesznek részt Pekingben.

Kínai részről ugyancsak nem kapkodták el, hogy a Qing Birodalom állandó követtel képviseltesse magát a Monarchia fővárosában, Bécsben. Kína bécsi nagykövetségének felállítására csak a bokszerlábadást követően, 1902-ben került sor; az első állandó nagykövet pedig Wu Dezhang lett. Ezt megelőzően, 1881-től a Berlinbe vagy Szentpétervárra akkreditált követ hatáskörébe tartozott az Osztrák–Magyar Monarchiával történő diplomáciai feladatok ellátása, olyan további országok mellett, mint például Hollandia, Olaszország vagy az Egyesült Államok.

A *QSG* szövege a kínai diplomaták tevékenységével kapcsolatban több részletről számol be, mint a Monarchia diplomatáinak esetében. A szövegvizsgálat részeként hasznosnak és tanulságosnak ítélem, ha az esetenként meglévő magyar vonatkozású párhuzamokat a korabeli magyar nyelvű sajtó leírásával is illusztrálom. Vélekedésem szerint ezek a hírek, beszámolók és tudósítások – ha esetenként mégoly hosszúnak tűnhetnek is – az összefoglaló jellegű, lényegre szorítkozó tudományos áttekintésnél jóval hitelesebben és érzékletesebben reprezentálják a 19. század utolsó két évtizedének magyar–kínai diplomáciai kapcsolatait.

1880-as dátum alatt olvashatunk arról, hogy a Monarchia ügyeivel elsőként megbízott követ, Li Fengbao levélben tájékoztatta Li Hongzhangot – aki ekkor Zhili alkirályaként a Qing Birodalom külföldi kapcsolatainak igazgatásáért és ellenőrzéséért felelős, legmagasabb rangú hivatalnoknak számított – Ferenc József fiának, Rudolf főhercegnek a közelgő esküvőjéről. Levelében felhívta a figyelmet, hogy a legközebb állomásozó kínai diplomatának illendő lenne személyesen is ellátogatni Bécsbe és gratulálni az esemény kapcsán. Mint berlini követ ő kapott erre megbízást, aminek eleget is tett (6.). Li Fengbao több éves diplomáciai tevékenysége nem váltott ki különösebb visszhangot az osztrák és

⁷⁸ Uo.

a magyar közvéleményben, de rövid életrajza 1881-ben olvasható volt a *Fővárosi Lapok* hasábjain:⁷⁹

„Li-Feng-Pau a neve a khinai birodalom bécsi követének, ki legközelebb foglalja el állását s egyuttal az olasz és németalföldi kormányoknál is képviselni fogja uralkodóját. Li-Feng-Pau, mint a khinai kormány hivatalos értesítése tudatja, a polgári hivatalos méltóságok közt a második rangfokozaton áll, egyuttal harmadosztályu miniszteri igazgató és vám-taota. A Jang-cse folyó torkolatánál fekvő Csung-Meng (azaz Chongming 崇明) szigeten született, alapos nevelést kapott s németül oly jól megtanult, hogy nemrég a berlini halászlati kiállításán folyékonyan és szabatosan mondott el egy német üdvözlő beszédet. Négy évvel ezelőtt jött Európába huszonkét khinai ifjuval, kik Angliában és Franciaországban műszaki tanulmányokat folytatnak; 1877-ben a berlini khinai követség titkára lett, két évvel később pedig ugyanott diplomáciai ügyvivő s általában a mennyei birodalom egyik jelesebb diplomatajának tartják.”

A Li Fengbaót váltó kínai követ Xu Jingcheng volt (7.). Mint látni fogjuk, ő hároméves megszakítással két ízben is ellátta Kína berlini nagykövetének tisztét. Neve először 1884 végén bukkan fel a magyar sajtóban:⁸⁰

„A berlini chinai követ Hsü-Ching-Cheng ... hétfőn (azaz 1884. november 24-én) mutatta be magát gr. Széchenyi Imre osztrák-magyar nagykövetnek, ki csak pár napja, hogy állomására visszatért. Tudvalevőleg Hsü-Ching-Cheng egyszersmind az osztrák-magyar monarchia részére is kineveztetett China képviselőjévé, azonban ez ideig nem volt alkalma, hogy igazoló leveleit a bécsi udvarnál is bemutassa.”

Bécsben csak 1885 januárjában jelent meg, hogy hivatalosan is átnyújtsa megbízólevelét Ferenc Józsefnek. A kínai diplomáciai küldöttség tagja volt még a leköszönő Li Fengbao és a követségi titkár Chen Jitong 陳季同 (1852–1907).⁸¹

„A Berlinből ide érkezett Li-Fong-Pao és Hsü-Chinghang chinai követek Tseng-Kitong ezredes követségi titkár kíséretében kihallgatáson voltak ő felségénél a hofburgban. A burg előtt nagyszámu

⁷⁹ *Fővárosi Lapok* 1881. július 2., 865.

⁸⁰ *Nemzet* 1884. november 29., [2].

⁸¹ Chinai küldöttek a királynál. *Nemzet* 1885. január 30., [3].

kíváncsi tömeg sereglett össze a keleti vendégek felvonulását nézendő. A Christalnigg gróf által bemutatott küldötteket ő felesége a kihallgatási teremben fogadta, hol Li-Fong-Pao eddigi követ visszahívási s Hsü-Chinghang pedig megbízatási okmányát nyújtotta át. A chinaiak mandarin-ruhába voltak öltözve. A kihallgatás mintegy 15 perczig tartott s ezután a követek visszatértek szállásukra a Hotel Imperialba.”

Xu Jingcheng magánéleti drámájáról a német nyelvű sajtó alapján hírt adott a magyar nyelvű sajtó is. Felesége ugyanis 1885. március 20-án elhunyt, a hamvait pedig hazaszállították Kínába.⁸²

A *QSG* csupán szűkszavúan közli, hogy 1887-ben Xu Jingcheng helyére Hong Junt neveztek ki (8.), aki 1888 4. holdhónapjában adta át megbízólevelét az osztrák uralkodónak a magyar királyi palotában, „amit a ceremóniáknak megfelelően fogadtak.” (9.) Ez volt az első alkalom, amikor kínai diplomata hivatalosan Magyarországra érkezett. Az eseményre pontosan 1888. március 6-án került sor. Természetesen az új követ életrajzával sem maradt adós a magyar sajtó:⁸³

„Hung-Seun a khinai udvart, Ausztria-Magyarországon kívül, több európai udvarnál fogja képviselni, Berlinben, Pétervárott és Haágában. A khinai új követ jelenleg 49 éves ember és családjával együtt Vejcsauban lakott eddig. Sikeresen befutott carriérajéről legjobban tanúskodik előkelő rangja, melyet mint Csuang-Yuen (azaz *zhuangyuan* 狀元) elfoglal. E kitüntetésben csak az a khinai szokott részesülni, ki a pekingi vizsgáló bizottság előtt a legfényesebb eredménnyel tesz vizsgálatot. A Csuang-Yuen czim oly varázserővel bir Chinában, mint hajdan az olympiai győzők koszoruja. A városok különös szerencséjüknek tartják, ha valamely szülöttjük szert tesz arra a legfényesebb dicsőségre, melynek részesévé csak valódi »szellemóriás« lehet. A Csuang-Yuen előtt bármikor nyitva áll a császár palotája és nevét rend szerint emlékekkel is megszokták örökíteni. Hung-Seun a legkiválóbb khinai követ, kit »az ég fia« Európába küldött. Eddig ugyanis Pekingben alacsonyabb állásu egyéneket ruháztak fel ily missiókkal, de legujabban úgy látszik, mintha a khinai udvar jobban akarná megválogatni külföldi megbízottjait.”

⁸² Chinai temetés Berlinben. *Nemzet* 1885. április 19., [3].

⁸³ A kínai követ Budapesten. *Nemzet* 1888. március 5., [1].

Magáról az eseményről is viszonylag részletes beszámolót lehet olvasni:⁸⁴

„Hung-Seun követ chinai nyelven beszédet intézett a királyhoz, a kinek kíséretében több udvari méltóság volt jelen. A beszédet Lien követségi tanácsos francia nyelven tolmácsolta a király előtt. Hung-Seun előadta, hogy felséges uralkodója, Kvang-Su (azaz Guangxu) chinai császár parancsára, átnyújtja megbízó levelét, s egyuttal kifejezést ad annak az óhajtásának, hogy a China és az osztrák–magyar monarchia közt eddig is fennállott szivélyes viszony a jövőben még bensőbbé váljék. Ezután a követ, uralkodója megbízásából, a király és királyné ő felségeik, valamint az uralkodóház egyéb tagjainak egészségi állapota felől tudakozódott. Beszédét azzal az óhajtással zárta be, hogy ő felsége, népei javára, még sokáig, s a legjobb egészségben uralkodjék. Beszédét befejezván, átnyújtotta a királynak megbízó levelét, mely sárga papírra van írva, s a chinai császár signaturáján kívül a nagy állami czimeres pecséttel is el van látva. A megbízó levél, az átnyújtás alkalmával, nagy, selyem szövetű kendőbe volt burkolva. A király francia nyelven válaszolt, kifejezést adva örömének a fölött, hogy a China s az osztrák–magyar monarchia közt fennálló viszony barátságos jellegű. Ő felsége megbizta a követet, hogy uralkodójának tudakozódásáért köszönetét nyilvánítsa. A követ jó kívánságait hasonló jó kívánatokkal viszonzta, uralkodója s a mennyei birodalom jólétére.”

A *QSG* tudósítása szerint 1890 őszén ismét Xu Jingchenget nevezték ki nagykövetnek. Hivatala háromévnvi megszakításának okáról nem szól a szöveg, azonban a korabeli magyar sajtó erre is magyarázattal szolgál. A *Pesti Hirlap*ban 1891 februárjában megjelent berlini tudósításból az alábbiak derülnek ki:⁸⁵

„Hsü-Ching-Cheng khinai követ, a követség tizenkilenc tagja és negyvennégy asszony, cseléd stb. kíséretében megérkezett a porosz fővárosba. A pályaudvaron Hung-Seun követ és személyzete diszruhában várakozott. Dr. Kreyer tolmács, ki Genuáig elébe utazott az új követnek, bemutatta egymásnak a két követet, kik khinai módra háromszoros mély bókolással és kézintéssel üdvözölték egymást; a személyzet tagjai azután köréjük csoportosultak. A nagyszámu közönség természetesen bámulva szemlélte a szinte véget nem érő üdvözlési ceremóniákat, a festői öltözetekben

⁸⁴ Hung-Seun a királynál. *Nemzet* 1888. március 6., [3].

⁸⁵ Új khinai követség Berlinben. *Pesti Hirlap* 1891. február 21., 6.

pompázó kínai urakat és hölgyeket. Az új követ már másodízben működik Berlinben, hol 1884-től 1887-ig hivataloskodott, mint Li-Fong-Pao utódja. Ez idő alatt meghalt neje és anyja; utóbbi körülmény miatt hazatért és visszavonultságban töltötte ki a szülőkért előírt három évi gyászt. Hsü-Ching-Cheng jelenleg 47 éves.”

Xu 1891 nyarán látogatott el Bécsbe és adta át megbízólevelét Ferenc Józsefnek (11.). A *QSG* ezen bejegyzéséből tudjuk, hogy „[a]z osztrák uralkodó elmesélte, hogy előző évben hadihajója megérkezett Kínába, majd köszönetét fejezte ki, amiért a kínai hivatalnokok udvarias fogadtatásban részesítették”. Itt valójában a Zrínyi korvettről van szó, amely 1890-ben expedíciót tett Kelet-Ázsia több országában, így Kínában is. A hadihajó fedélzetén hajóorvosként szolgált hazánkfi, Gáspár Ferenc (1861–1923) doktor is, aki az út legérdekesebb részleteiről hazaküldött levelekben számolt be, majd évekkal később világszerte útjainak élményeit könyvek formájában is megjelentette. A *QSG*-ban említett „udvarias fogadtatás” (*li xiang dai* 禮相待) Gáspár szavaival ekként festett:⁸⁶

„A korvettünkről adott 21 ágyulövés mennydörögve zugott vissza ős Nanking városának hatalmas, szürke falairól. A nagy árbocon lengő khinai lobogót (a vörös napot elnyelni akaró zöld sárkány sárga mezőben) még jóformán be sem vonták az utolsó lövés után, a mikor már eldőrdültek a bástyákon is az első lövések, a melyekkel az etikettre nagy súlyt fektető khinaiak territoriális üdvözlésünket viszonzták. Hogy 21 lövés helyett 27-et adtak vissza, az ugyan kevésbé felel meg a hadi tengerészeti etikettnek, de annál inkább tanuskodik a mellett, hogy Khinában nem sokat számít egy-két lövésnyi puskafor.

A hajónkat körülözönlő sampangok és dszünkék (sic!) táborából egy kis hadi sambang bontakozott ki, mely néhány perc múlva hajónk alá érve, mintegy tucat katona, inas, szolga és kisebb rangú mandarin jött a fedélzetre. Az inasok egyike egy csomó vörös papírt nyújtott át a parancsnoknak és ékes khinai nyelven, (melyet shanghai-i főkonzulunk tolmácsolt) bejelentette a parti erőd parancsnokának küszöbön álló látogatását, aki egyelőre névjegyeit küldi. (Arasznyi hosszú vörös lapok, teleírva ákom-bákommal.)

Néhány perccel később egy teljes lobogódiszben pompázó hadi-dzsünkén (sic!) megérkezett a generális ur nagyszámu kísérettel.”

1892-ben a kínai diplomácia fontosnak tartotta, hogy Kína képviseltesse magát Ferenc József magyar királlyá koronázásának 25. évfordulóján, annak Buda-

⁸⁶ Nankingban. *Pesti Hírlap* 1890. december 2., 1.

pesten megrendezett ünnepségén (12.). Ebben a szakaszban szerepel Budapest megnevezése Bodabisi 伯達彼斯 formában, amely némiképp eltér fővárosunk nevének ma használatos kínai átírásától (Budapeisi 布達佩斯). Xu Jingcheng budapesti látogatása ismét kisebb szenzációt keltett hazánkban. A régi-új nagykövet személyéről és karrierjéről ismét részletesen beszámolt a korabeli sajtó:⁸⁷

„Az első kínai követ Hung-Seun volt, ki 1888-ban időzött Budapesten, hogy az itteni várpalotában átnyujtsa a királynak a meghatalmazó levelét. Ez a Hung-Seun most külügyminiszter Pekingben, előbb pedig rendkívüli meghatalmazott volt az orosz-kínai kereskedelmi szerződés tárgyalásánál. Az ő érdeme Kinának mindinkább való közeledése Európához. A mostani követ Hsü-Csing-Cseng már volt egy ízben meghatalmazott az európai udvaroknál és a magyar király az első osztályú vaskoronarenddel ki is tüntette. Az újból való kineveztetését nagy meglepéssel vették a berlini és a bécsi udvarok. A kínai követ honfitársai között előkelő kvalifikációval bír. Már 25 éves korában elnyerte a »Haulin« (sic!) tudományos és irodalmi érdemfokot, amelyet a legmagasabb állami hivatalnokokra nézve mellőzhetetlen kvalifikációnak tartanak. Mindjárt »Haulin«-ná történt előléptetése után tagja lett a cenzor-hivatalnak és ismételten elküldetett császári biztosnak a tartományokba. Ezután több magasabb állami méltóságot viselt Pekingben. Kiváló emlékező tehetsége van, úgy hogy még a legkisebb részletekről sem feledkezik meg. Igen jószívű embernek ismerik, elhatározásaiban óvatos és előre vigyázó. Rá van bízva az összes kínai vasutépítésekhez, valamint a hadsereg szükségleteinek fedezésére szolgáló minden megrendelés.”

Fővárosunk egzotikus vendégének programjáról részletes beszámoló is olvasható:⁸⁸

„A koronázási jubileum legérdekesebb vendége most kétségtelenül Hsü-Csing-Cseng, khinai követ, a ki a mennyei birodalom uralkodójának egyenes utasítására jött tegnap Berlinből Budapestre. Kiséretében van Kreyer dr. követségi tolmács-titkár és egy csupán khinai nyelven beszélő inas, kikkel tegnap délben a nádor-utcai Continental szállodában szállt meg. A követ ur teljes khinai öltözetben jár-ke, élénk temperamentumu, alacsony, széles vállu, kis fekete bajusszal, szakál nélkül. Napbarnította arcán mindig kelle-

⁸⁷ Kína Budapesten. *Nemzet* 1892. június 9., [1].

⁸⁸ A khinai követ Budapesten. *Pesti Hírlap* 1892. június 10., 7.

mes mosoly ül és társalgásában rendkívül élénk és szeretetreméltó. Megérkezése után nyomban látogatást tett gróf Szapáry Gyula miniszterelnöknél, Kálnoky gróf külügyminiszternél, Szögyény és Wekerle minisztereknél. Este egy kicsit körültekintett a kivilágított fővárosban, aztán hazatért a fogadóba s kíséretével együtt vacsorához ült. A kínai követ első sorban is a magyar ételekkel és magyar italokkal iparkodott megismerkedni. Fel is tálaltak neki paprikás csirkét, fogast és Esterházy rostélyost, melyeket igen izleteseknek talált s meg is ismételtette. A badacsonyi és szomorodni bor pedig valósággal elragadta Hsü-Csing-Cseng urat, ki még kőbányai sört is ivott. Ma délelőtt ment a Margitszigetre, ahol a meleg forrásokot tanulmányozta, majd a vámházig hajtatott s a Duna ottani látképét szemlélte. Később megtekintette a virágkiállítást, délután öt órakor pedig Holzwarth fogatán Szapáry gróf miniszterelnök ebédjére ment, este résztvett az udvari estélyen. Holnap az érdeke-sebb berendezésű gyárakat fogja megtekinteni, első sorban pedig a Ganz és társa-féle villamtelepet, a hol a villamos készülékeket akarja tanulmányozni. ... Hsü-Csing-Cseng követ még néhány napig Budapesten marad s aztán visszatér Berlinbe, a hol a kínai birodalmat képviseli.”

Ezt követően a *QSG* szövege a kínai diplomatákkal kapcsolatban is igen szűkszavúan fogalmaz. Említést tesz Yang Ru 1896-os (15.), Gui Chun 1900-as (17.), az első bécsi állandó nagykövet Wu Dezhang 1902-es (18.), Yang Sheng 1903-as (19.), Li Jingmai 1905-ös (21.) és végül Lei Butong 1907-es (23.) akkreditálásáról. A felsorolásból hiányzik Wu Zonglian, aki Li Jingmait váltva 1907 áprilisától nem egészen egy évig töltötte be a Qing Birodalom bécsi nagykövétének posztját.

Mivel a *QSG* csak 1907-ig követi nyomon és dokumentálja az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína diplomáciai kapcsolatainak történetét, nem említi meg, hogy az utolsóként szereplő diplomata, Li Jingmai, aki 1905-től 1907-ig töltötte be a bécsi nagykövet posztját, 1910-ben Zaitao 載濤 herceg (1887–1970) kíséretének tagjaként a nyugati hadseregek tanulmányozására az Egyesült Államokba és Európába utazott, amely út során Magyarországon is járt.

Egy újabb kínos incidens

A *QSG* szövegében 1888-ban a 10. holdhónapra, vagyis valamikor november tájára datált pekingi látogatásra vonatkozó feljegyzés az egyetlen olyan, amely nem diplomatára vonatkozik (9.). Ez a látogatás, melynek során egy osztrák

herceg (*qinwang* 親王) kívánta leróni tiszteletét az Ég Templomában (Tiantan 天壇), számos olyan kérdést vet fel, amely indokolttá teszi, hogy külön szakaszban foglalkozzam vele, és így ismertessem vonatkozó kutatásaim eredményeit.

Azt gondolhatnánk, hogy egy osztrák herceg pekingi látogatása van olyan jelentős, hogy annak könnyűszerrel előkereshetjük a korabeli német vagy akár magyar nyelvű beszámolóit is. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína kapcsolattörténetének eddig feltárt anyagában nyoma sincs annak, hogy a Habsburg családból bárki – nem csupán 1888-ban, hanem valaha is – személyesen megfordult volna a Qing Birodalom fővárosában, Pekingben. Az egyetlen Habsburg, aki ez idő tájt a Távols-Keleten járt, az uralkodói család későbbi „fekete báránya”, Lipót Ferdinánd Szalvátor főherceg (1868–1935)⁸⁹ volt. Lipót Ferdinánd a Habsburg–Lotaringiai-ház toszkánai ágából származó osztrák főherceg. Ő volt Toszkána utolsó nagyhercegének legidősebb fia, a későbbi trónörökös, Ferenc Ferdinánd (1863–1914) harmad-unokatestvére.⁹⁰

Lipót Ferdinándnak a kínai szöveg alapján történő azonosítása rövid magyarázatot igényel. Bár a precíz kínai adminisztráció, ha kínai átírásban is, de feljegyezte a szóban forgó és rejtélyes herceg nevét, személye ez alapján mégsem azonosítható egyértelműen. A vizsgálat során felmerült bennem, hogy utolsó lehetőségként szövegromlásra gyanakodjam. Így jutottam arra a megállapításra, hogy az *Er'erbonaként* 爾而伯納 írt forma eredetileg *Bu'erbona* 布而伯納 lehetett. Ez a négy írásjegy pedig minden bizonnyal a Bourbon nevet takarja (lásd fentebb az 54. jegyzetet). Ennek köszönhetően nemcsak a rejtélyes Habsburg herceg kilétét sikerült kiderítenem, de arra is fény derült, hogy Lipót Ferdinánd inkognitóban tett útja során a Bourbon-házból származó édesanyja családnevét használta. A herceg álnevére vonatkozóan más európai nyelvű forrást nem találtam, így a kínai forrás ebből a szempontból is értékesnek mondható.

Lipót Ferdinánd tizenöt esztendő korában, 1883-ban kezdte meg tanulmányait a fiumei császári és királyi haditengerészeti akadémián. Tanulmányait 1887 augusztusában fejezte be, és mint hadapród társaival együtt keleti „tanulmányútra” indult a Fasana nevű osztrák–magyar fregatt fedélzetén. Kísérője, tanára és nevelője Leopold Jedina sorhajóhadnagy volt. A fregatt a Szezei-csatornán keresztülhajózva jutott el Ázsiába, ahol Ceylon, India, Szingapúr, Batávia, Jáva, Hongkong, Kanton és Formoza érintésével 1888 júliusában horgonyt vetett Jokohamában:⁹¹

⁸⁹ Eredeti teljes nevén: Leopold Ferdinand Salvator Marie Joseph Johann Baptist Zenobius Rupprecht Ludwig Karl Jacob Vivian von Österreich-Toskana.

⁹⁰ Karl Vocelka, *Die Familien Habsburg und Habsburg-Lothringen. Politik – Kultur – Mentalität*. Wien–Köln–Weimar, 2010, 120–121.

⁹¹ Erődi Béla, Lipót toscanai főherceg keleti utazása. *Földrajzi Közlemények* 18 (1890) 250.

„A japáni császár itt várakozó követsége meghívta a főherceget Tokioba, hol őt rangjához méltó tisztelettel és kitüntetéssel fogadták. A császár meghívására a főherceg részint innen, részint a Kobé kikötőből több kirándulást tett az ország belsejébe. Megtekinté a remek épületeiről vagy természeti szépségükről nevezetes helyeket.”

A japán császár által adományozott kitüntetés átvételéhez és hivatalos viseléséhez azonban a Monarchia uralkodójának, Ferenc Józsefnek a jóváhagyása szükségeltetett. Az engedély hivatalos szövege szeptember 11-én a *Budapesti Közlöny*ben magyarul is olvasható volt:⁹²

„Ő császári és Apostoli királyi Felsege legkegyelmesebben méltóztatott: ő cs. és kir. fensége Lipót Ferdinánd főherceg, 2. oszt. tengerész-hadapródnak, a részére adományozott japán császári »Chrysanthemum« házirend 1. osztályának elfogadhatását és viselhetését megengedni.”

Lipót Ferdinánd hasonló magas rangú állami kitüntetésben részesült Sziámban is. A sziámi koronarend nagykeresztjének elfogadását és viselését Ferenc József decemberben engedélyezte a számára.⁹³

Bár a források rendre hangsúlyozzák, hogy a huszadik születésnapját a Távol-Keleten ünneplő fiatal főherceg inkognitóban utazott, a japán és sziámi állami kitüntetések azt jelzik, hogy látogatásai ezen országokban mégiscsak félig-meddig diplomáciai eseménynek számítottak. Mivel látogatásának van nyoma a *QSG* szövegében is, azt gondolhatnánk, hogy a fiatal főherceg pekingi útját Kína diplomáciai aktusnak tekintette. Csakhogy a hozzáférhető osztrák és magyar forrásokban nyoma sincs, hogy Lipót Ferdinánd valaha is megfordult volna Pekingben.

A „tanulmányút” krónikása, Leopold Jedina nagy részletességgel, mintegy hét és félszáz oldalon írta meg a *Fasana* fregatt 1887. augusztus 22-étől 1889. március 6-áig tartó útjának történetét, amely 1891-ben jelent meg.⁹⁴ Mind a korabeli sajtóban megjelent híradásokból, mind Jedina könyvéből úgy tudjuk, hogy a *Fasana* Japánból szeptemberben Kínába ment:⁹⁵

⁹² *Budapesti Közlöny* 1888. szeptember 11., 1.

⁹³ *Budapesti Közlöny* 1888. december 30., 2.

⁹⁴ Leopold von Jedina, *An Asiens Küsten und Fürstenhofen. Tagebuchblätter von der Reise Sr. Maj. Schiffes „Fasana” und über den Aufenthalt an asiatischen Hofen in den Jahren 1887, 1888, und 1889.* Wien–Olmütz, 1891.

⁹⁵ Hér-pe, Lipót főhg. s a „Fasana” utazása. *Budapesti Hirlap* 1889/343, 3.

„Ezután a hajó Shanghaiba vitorlázott. Innen a főherceg egy kirándulást tett Nankingba, melyet a kínai nyelv és viszonyok ismeretében annyira kiváló Haas osztrák–magyar konzul rendezett. Ez alkalommal, dacára az inkognitónak, a kínaiak nem engedték el a főhercegnek, hogy őt ágyudörgéssel és ünnepséggel fogadják. Shanghaion kívül a Fasana a következő kínai kikötőket látogatta meg: Ningpo, Amoy és visszatérően még egyszer Hongkong, honnét a főherceg Macaot kereste föl. E városokban az utazótársaság meggyőződhetett, hogy a kínai szent birodalom sok tekintetben modernizálódik.”

Az említett kínai városokról és az ott történekről Jedina is pontosan beszámol, bár az addig megszokott datálása november környékén fellazul – nem lehet pontosan megállapítani, hogy melyik városban mikor tartózkodott a főherceg. Egy korabeli cikk tanúsága szerint október végén, november elején Nanking volt soron:⁹⁶

„Lipót főherceg, a toskanai nagyherceg fia, a »Fasana« korvetten való keletázsiai utjában Nankingba is elrándult. Itt, habár inkognito utazott, a kormányzó helyettese és a chinai hatóságok által egy császári herceget megillető díszszel fogadtatott. A város megtekintésénél a főherceg – az ottani szokáshoz alkalmazkodva – gyaloghintót használt. Meglátogatta Garnier püspököt, a francia katolikus misszió főnökét, és megtekintette a francia jezsuiták ottani intézeteit is.”

Nem tartom valószínűnek, hogy a *QSG* amúgy vázlatos és csupán a leglényesebb eseményekre fókuszáló szövege e tekintetben tévedne. Mint láttuk, kizárható, hogy ugyanabban az időben, amikor a fiatal Lipót Ferdinánd Kínában tartózkodott, egy másik osztrák herceg vagy főherceg is éppen Kínát járta volna. Mi lehet tehát annak az oka, hogy az osztrák és a magyar forrásaink hallgatnak vagy nem is tudnak Lipót Ferdinánd pekingi látogatásáról?

A megoldás kulcsára egy magas rangú és nagy befolyással bíró kínai diplomata, bizonyos Zeng Jize 曾紀澤 (1839–1890) életrajzában bukkanhatunk rá. Az angolul is beszélő, a nyugati diplomáciában és etikettben jártas Zeng 1888 novemberében egy megoldhatatlannak bizonyuló diplomáciai afférba bonyolódott. Életrajzából – akárcsak a *QSG* szövegéből – szintén nem deríthető ki az érintett osztrák herceg személyazonossága, de további érdekes részleteket tudhatunk meg róla. 1888. november 21-én az Osztrák–Magyar Monarchia „császári párja” (*huangzu fuqi* 皇族夫妻) kívánta meglátogatni Pekingben az Ég Templomát, ám kérésüket a Zongli Yamen illetékesei megtagadták. A „császári pár” érdekében a német követ, Max von Brandt járt el, aki felháborodásának hangot

⁹⁶ Lipót főherceg Chinában. *Pesti Hirlap* 1888. november 19., 4.

adva kérte Zeng Jize közbejárását. A Külügyi Hivatal végül azzal a kompromisszumos javaslattal állt elő, hogy a pár férfi tagjának engedélyezik, hogy az Ég Templomába lépjen, ám a hölgy nem mehet be a szentnek számító épületbe, amelyet maga a kínai császár is csak egy évben egyszer keres fel. A szóban forgó herceg így aztán maga sem élt a lehetőséggel, és távoztak Pekingből.⁹⁷

A történetben Lipót Ferdinánd személye is csak nehezen volt azonosítható, a társágában lévő hölgy kiléte pedig alighanem ma már kideríthetetlen. Azonban nem is feltétlenül fontos, hiszen minden bizonnyal megállapítható, hogy az esemény idején a huszadik évét betöltött főherceg még nőtlen volt, de még menyasszonya sem volt, sőt Jedina pontos feljegyzéseinek köszönhetően azt is tudjuk, hogy a Fasana fedélzetén hivatalosan nem tartózkodott egyetlen nő sem. Lipót Ferdinánd feltehetően Nankingban vagy korábban, Sanghajban „kerített” ideiglenes hölgyismerőse aligha adhatott okot arra, hogy a kínai hatóságok előtt „hercegi párként” tüntessék fel magukat. Ez a kínos incidens lehetett az oka annak, hogy a főherceg pekingi látogatásának nincs nyoma a német nyelvű feljegyzésekben. A „hivatalos” kínai dokumentumokból összeállított *QSG* szövegébe pedig nem került be, hogy a főherceg csak és kizárólag „párjával” együtt kívánt látogatást tenni az Ég Templomában. Az arcvesztést elkerülendő csak annyi szerepel a szövegben, hogy a látogatás „engedélyeztetett a számára” (*xu zhi* 許之), ami – mint láttuk – igaz is volt, azt azonban a *QSG* nem részletezi, hogy a főherceg ezzel az engedéllyel már nem kívánt élni. Ez lehetett az oka annak is, hogy Lipót Ferdinánd Kínában nem részesült a japán és a szíami uralkodói audiencia alkalmával átadottakhoz hasonló állami kitüntetésben. Feltehetően inkognitóját sem fedte fel, ezért szerepelhet a kínai forrásban a már említett különös néven.

Lipót Ferdinánd személyétől az efféle skandalumok később sem voltak idegenek. Különös vonzalmat érzett a prostituáltak iránt, sőt a rossz nyelvek szerint második felesége korábban maga is prostituált volt. Tengerészeti karrierje sem tartott sokáig. 1892-ben csatlakozott az unokafivéréhez, Ferenc Ferdinánd trónörökshöz, aki az SMS Kaiserin Elisabeth nevű hajó fedélzetén indult világkörüli útra. A trónörökös megsértése miatt, valamint azért, mert titokban a szeretőjét is a hajóra csempészte, kizárták az expedícióból, és eltávolították a haditengerésztől. Sorozatos botrányai miatt 1902 decemberében Ferenc József megfosztotta valamennyi címétől, ezt követően Leopold Wölfling néven próbált polgári életet élni rendkívül szerény körülmények között, kezdetben bécsi fűszeresként.⁹⁸

⁹⁷ Ld. az alábbi két internetes forrást: He Was a Diplomatic Genius, “The Second Person in the World in Modern Times”, but He Died of Depression Because of Being Excluded from Everywhere; <https://daydaynews.cc/en/history/106803.html> (2021. július 12.); Ta shi Zeng Guofan de gongzi, que kao zixue yingyu chengwei wajjiao qicai. 他是曾國藩的公子，卻靠自學英語成為外交奇才; <https://kknews.cc/zh-hk/history/562rer3.html> (2021. július 12.).

⁹⁸ Vocelka, *Die Familien Habsburg und Habsburg-Lothringen*, 120–121.

Konklúzió

A *QSG*-ban fellelhető, az Osztrák–Magyar Monarchiával való diplomáciai érintkezés történetét bemutató fejezetrész fordítása és elemzése során megállapíthatjuk, hogy Kína számára a Monarchiával való viszony csak igen csekély jelentőséggel bírt. A Monarchia egyoldalú motivációjából kieroszakolt kapcsolatnak a Qing Birodalom nem tulajdonított különösebb jelentőséget sem politikai, sem gazdasági szempontból, sőt az angol közreműködés, illetve ráhatás nélkül ez feltehetően nem is jött volna létre, vagy csak még ennél is nagyobb nehézségekkel sikerült volna eljutni a kétoldalú szerződés megkötéséig és aláírásáig.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína kapcsolattörténetére, azon belül is a diplomáciatörténetre vonatkozó, máig rendelkezésünkre álló ismeretek alapján kijelenthető, hogy a szöveg – ahogy azt a cím maga is jelzi – meglehetősen vázlatos. Egy osztrák vagy magyar történész egy ilyen tematikájú áttekintés során aligha mulasztaná el, hogy megemlékezzen a Monarchia által indított expedíciókról, illetve a bokszerlázadást követően, 1902. június 20-án aláírt szerződésről, amelynek értelmében a Monarchia Tianjinben birtokba vehette alig fél négyzetmérföldnyi *settlement*-jét.⁹⁹

Annak az okát sem tudjuk, hogy miért nem kapott nagyobb hangsúlyt a szövegben az állandó követségek létesítése Pekingben (1896-ban), illetve Bécsben (1902-ben). Még egy vázlatos diplomáciatörténeti áttekintéshez képest is feltűnően szűkszavú az Osztrák–Magyar Monarchia szerepvállalásának bemutatása a bokszerlázadás leverésében (17.), bár meg kell említeni, hogy az eseményekben az Osztrák–Magyar Monarchiához hasonlóan inkább csak jelképes szerepet játszó Olaszország részvételéről a szöveg említést sem tesz. Csak feltételezésekbe bocsátkozhatnánk a tekintetben is, vajon miért csak 1907-ig követte nyomon a *QSG* a két ország diplomáciatörténetét.

Az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchia keretei között Magyarország feladta azon jogát, hogy saját, önálló külpolitikát folytasson. A mindenkori magyar kormányt nagy mértékben frusztrálta, hogy a közös külpolitikai fellépések során hazánk nem eléggé „látható”, és nem sikerült hatékonyan érvényesíteni a magyar érdekeket. Kína tekintetében a *QSG* szövege meglehetősen szomorú képet fest. A két ország közti harmincnyolc évnyi diplomáciatörténet áttekintése során egyetlen magyar névvel sem találkozunk, jöllehet az osztrák főváros, Bécs neve egyetlenegyszer sem bukkan fel a szövegben, míg Budapestet egyszer közvetlenül is említik, igaz, csak a Ferenc József magyar királlyá koronázásának huszonötödik évfordulója alkalmával rendezett ünnepség okán (12.).

A szöveg fordítása és elemzése során felmerült és megválaszolatlan kérdések mellett azonban jó néhány olyan információt is sikerült feltárnom, amelyik az osztrák és a magyar történetírás vonatkozó területén alighanem ismeretlen volt.

⁹⁹ Józsa, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*, 131–132.

Az anyag vizsgálata fényt derített arra, hogy a Kínával kötött kereskedelmi és hajózási szerződés véglegesített német és magyar nyelvű szövege, ha minimális mértékben is, de különbözik, hiszen a magyar fordítás a kínai fél által végrehajtott javítások előtti német változathoz készülhetett.

Részben sikerült azonosítani azt az osztrák vagy már osztrák–magyar tulajdonban lévő hajót, amelyet a szerződés aláírását követően (1869 végén vagy 1870 legelején) sócsempészség miatt foglaltak le, s amellyel kapcsolatban további részleteket talán bécsi levéltári munkával lehetne kideríteni.

Annak a Monarchia közvéleménye előtt eltussolt diplomáciai malőrnek a nyomait is sikerült feltárni, amely Lipót Ferdinánd 1888. novemberi, Pekingben tett látogatása alkalmával következett be (9.).

A kutatás kibővítéséhez szükséges lenne a bécsi levéltárak esetleges vonatkozó anyagának átvizsgálása, illetve nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy más kínai források is tartalmazzanak olyan információkat, amelyek további részletekkel egészítik ki az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína diplomáciai kapcsolatainak történetére vonatkozó ismereteinket.

„Perpetual peace and eternal friendship”: On the diplomatic relations between China and the Austro–Hungarian Monarchy based on the historical work entitled *Draft History of Qing* (*Qing shi gao*)

Anna Réka MÁTYÁS

The central topic of the present article is an aspect of the Austro-Hungarian Monarchy’s diplomatic relations with China that has not been studied so far. The unofficial historical work of the Manchu-origin Qing dynasty (1644–1911), completed in 1927, with the title *Qing shi gao* or *Draft History of Qing*, contains a part that outlines the history of the diplomatic relations of China with the Austro–Hungarian Monarchy in chronological order. Despite the sketchiness of the historical description of the events that took place between 1869 and 1907, it is particularly adequate to gain insight into this bilateral diplomatic relationship mainly from the perspective of the Chinese side. During the translation and analysis of the relevant chapter of *Qing shi gao*, it could be established that for China the relationship with the Monarchy was insignificant both diplomatically and commercially. Examination of the text revealed several events in the history of relations of the two countries which are unknown from other sources.

Kovács Máté Gergő

Magyar építészek tervei a kora köztársaságkori Izmirben

Bevezető

Az első világháború vészterhes időszakát követően mind Magyarország, mind Törökország területén nagymértékű változások voltak tapasztalhatók. Ekkor a két ország közti diplomáciai kapcsolatok intenzitásának fokozódása és a katonai szövetség erősödése mellett a különféle szakmai területeken végbement tudásátadás mértéke is kiemelkedőnek mondható. Jól ismert tény, hogy Musztafa Kemál Atatürk elnöksége idején Törökországban számos magyar szakértő dolgozott, akik közt építészek és tájépítészek is voltak. Az ő munkásságuk azonban nem csupán az újonnan született főváros, Ankara területére korlátozódott, hanem Izmir (İzmir) városában is számos olyan épület áll, amelyikhez magyar mérnökök neve köthető. Jelen írás arra vállalkozik, hogy áttekintse a köztársaság korai korszakában, a függetlenségi háború lezárásában szimbolikus jelentőséggel bíró Izmir városának magyar építészek részvételével létrejött épületeit.¹

Magyar építészek munkái a kora köztársaságkori Törökországban

A magyarok és az oszmán-törökök közti kapcsolatrendszer az oszmán hódoltságot követően, a 17–19. századi politikai folyamatoknak köszönhetően pozitív irányba fordult. Mindez a 20. század nagy világegésének fegyverbarátságában, majd a század első felének diplomáciai elszigetelődéséből kivezető szövetségben csúcsosodott ki. A kölcsönös szimpátia a politika világán túl a gazdasági élet számos területére kiterjedt, az oktatás és a kultúra széles spektrumát befolyásolta, és egyedülálló tudástranszfert generált, amelyben a magyar szakértők ismeretei a török mindennapok számos területére hatással voltak.

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.95>

¹ Jelen tanulmány az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2023. május 10-én, a Török Köztársaság Kulturális és Turisztikai Minisztériuma és a Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (TİKA) által „A Török Köztársaság 100. évfordulója: Az Atatürk-korszak” címmel rendezett konferencián tartott előadás kibővített és szerkesztett változata. Köszönettel tartozom Emre Saralnak, hogy javaslataival segítette a tanulmány létrejöttét.

Eközben mind a magyarországi, mind az oszmán-török területeken a társadalom életmódjában is számos változás történt, amely hatással volt az épített környezetre. Egyfelől, az 1867. évi kiegyezést követően, majd a 19. század fordulóján és a 20. század első felében az Osztrák–Magyar Monarchia, azon belül is Magyarország területén a dinamikus ipari-technológiai fejlődés eredményezte gazdasági növekedés magával hozta a népesség politikai és társadalmi változásait. A dualizmus korában olyan infrastrukturális és városépítészeti fejlődés ment végbe, amely mind a mai napig meghatározza az ország nagyvárosainak arculatát.² A folyamat a 19. század során, a historizmus korszakában virágzott, de magyar építészek a századforduló szecessziós építészetében vagy épp a nemzeti stílusjegyek keresése közben, illetve a dessau Bauhaus-iskola modernista szemléletmódjában is kiemelkedőt alkottak.³ A 19. századi és 20. század eleji gazdasági fellendülés eredményezte építkezési hullám képzett mestereket igényelt, a 19. század végétől pedig a magyarországi építészek – főként német nyelvterületen megszerzett ismereteik révén – a legkorszerűbb tudás birtokában alkották meg az ország máig ikonikus köz- és lakóépületeit.

A 19. század során, a késő oszmán kor reformfolyamatai révén az Oszmán Birodalom hatalmas területén is egyfajta infrastrukturális fejlődés ment végbe, amelyre szintén jellemző volt a historizáló építészet sajátos vonásainak és a századfordulós Art Nouveau elveinek megjelenése. Habár Magyarországhoz hasonlóan az első világháború a szultánátus szétesését eredményezte, és gazdasági nehézségeket okozott, a hosszú visszafoglaló háborút követő időszak építészeti szempontból merőben újszerű és progresszív változást hozott. Az 1923-ban kikiáltott Török Köztársaság születésével ugyanis nagyarányú építkezés vette kezdetét – nem csupán az államberendezkedés területén, hanem a fiatal ország fizikai arculatában is.⁴ Ez az úgynevezett kora köztársaság korszaka, amelyet a török építészettörténet-írás többféle megközelítéssel periodizál, de általánosságban két nagy nemzeti építészeti mozgalomra bont, és folytatólagos viszonyt állapít meg az azt megelőző, késő oszmán építészettel.⁵ A roppant építkezési folyamatban a török mérnökök mellett számos külföldről érkező mester is részt vett.

Ezen nagy változásokban gazdag korszak során török földön alkotó, jól ismert német, osztrák és francia mesterek mellett Magyarország területéről is érkezett építész szinte valamennyi szakaszban Törökországba. Hozzá kell tenni, hogy a 19. század során és a 20. század korai éveiben a magyar építészek budapesti

² Lovra Éva, *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918*. Budapest, 2019; Kalmár Miklós, *Historizmus – századforduló*. Budapest, 2001, 15.

³ Ferkai András, *Építészet a két világháború között*. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk. Sisa József–Dora Wiebenson. Budapest, 1998, 275–304.

⁴ Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve ulusun inşası*. İstanbul, 2002.

⁵ Doğan Hasol, *20. yüzyıl Türkiye mimarlığı*. İstanbul, 2017; İnci Aslanoğlu, *Erken cumhuriyet dönemi mimarlığı (1923–1938)*. İstanbul, 2010; Renata Holod–Ahmet Evin–Suha Özkan, *Modern Türk mimarlığı*. Ankara, 2007.

oktatásukat követően sokszor osztrák–német területeken, így Bécsben, Münchenben vagy Berlinben vállaltak munkát. Ezért mind a historizmus korában, mind a modernizmusban egyfajta tudástranszfer figyelhető meg a német és a magyar területek közt.⁶ Mindez a köztársasági Törökországra is igaz.⁷ A magyar építészek Törökországban sok esetben német és osztrák kollégákkal dolgoztak együtt. Így nem csupán kétoldalú, hanem háromoldalú kapcsolatrendszer határozható meg a magyar–török–német építészeti tudásátadásban.⁸

A magyar építészek tevékenysége Törökországban számos területen érhető tetten, így többek között az új főváros, Ankara és Isztambul egyes épületeinek tervein, városépítészeti koncepcionális javaslatokban, a tájépítészetben, történeti épületek felmérésén és örökségvédelmi munkákban, nemzetközi tervpályázatokon való részvételben és azok zsűritevékenységében, valamint az oktatásban.⁹

A magyarok jelenléte azonban nem csupán erre a két városra korlátozódott. A magyar szakértők, építőmesterek és mérnökök keze nyomát láthatjuk Isztambul és Ankara mellett a Fekete-tenger partjainál, Sinop, Boyabat és Zonguldak területén, délkeleten, Diyarbakırban, nyugaton, Konya környékén vagy épp az Égei-tenger vidékén, Antalya, Muğla, Afyon, Ödemiş és Izmir településein.¹⁰

Külföldi mérnökök a kora köztársaságkori Izmir építészetében

Az 1800-as évek közepén az Oszmán Birodalom területén megindult vasútfejlesztési folyamat Izmirt is elérte, és felépült a város két nagy, napjainkban is használt vasútállomása, az Alsancak (1860) és a Basmane (1865). A két új vasútvonal felbontotta a korábbi évszázadok során természetes módon növekedő városzövetet, és ez a változtatás irányt szabott a későbbi fejlesztéseknek is. 1867 és 1875 között a Dussaud cég új kikötőt épített, amely a település infrastruktúráját tovább gazdagította.

A Tanzimat korszak alatt várostervezők érkeztek Izmirbe Nyugatról. Luigi Storari itáliai mérnök 1856-ban elkészítette a város első részletes tervét, kon-

⁶ Sisa József, *Historizmus*. In: *Magyarország építészetének története*, 199–247.

⁷ Esra Akcan, *Architecture in Translation. Germany, Turkey, & the Modern House*. Durham–London, 2012.

⁸ Kovács Máté Gergő, *Utak és útkereszteződések. Magyar–török építészeti kapcsolatok a kései Oszmán Birodalom és a korai Török Köztársaság területén*. In: *Magyarok tervlapjai Törökországban. Magyar–török építészeti kapcsolatok a 19–20. században*. Szerk. Kovács Máté Gergő–Zafer Sağdıç. Budapest, 2022, 17.

⁹ Bővebben ld. Kovács–Sağdıç, *Magyarok tervlapjai Törökországban*.

¹⁰ Melek Çolak, Muğla ve çevresinde Macarlar. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 10 (2006) 32–34; Emre Saral–Fodor Gábor, Atatürk döneminde İzmir ve çevresinde yaşamış Macarlar. In: *Uluslararası İzmir göç ve mübadele sempozyumu bildiri kitabı*. İzmir, 2018, 56–59; Dávid Géza, *Magyarok a köztársaság kori török gazdasági életben: a múlt tényei és a jövő lehetőségei*. *Török Füzetek* 12 (2004/2) 2.

cepciójából azonban csupán az Izmirt Bornovával összekötő út valósult meg. A nagyobb arányú fejlesztések Rahmi Aslan kormányzó (*vali*) korára, az 1913 és 1917 közötti évekre tehető, amikor a korábban kialakított kikötő és a vasúti csomópontok között újabb tengelyek, utak nyíltak, amelyek mentén számos meghatározó építményt emeltek. Ezt a prosperáló időszakot szakította meg az első világháború, amely mind a város lakosságának összetételében, mind pedig Izmir építészeti arculatán pusztító nyomot hagyott. A köztársaság kora azonban ismét új dinamizmust hozott.¹¹ Az 1920-as évektől számos külföldi vállalat telepedett meg Izmirben, az ország vezetésében pedig 1923-ban egy rendszeres nemzetközi vásár tartásának a gondolata is megfogalmazódott, amely szintén városépítészeti következményekkel járt. Minderről a későbbiekben még esik szó.

A kora köztársaság korában az Isztambul számára fejlesztési tervet kidolgozó francia Henri Prost kollégáit, René és Raymond Danger-t javasolta Izmir átfogó terveinek elkészítésére. A testvérpár klasszikus hatást magán viselő tervet készített, amelyet a városvezetés 1925-ben hivatalosan el is fogadott. A terv főként a világháború során megsemmisült mintegy 300 hektáros terület újbóli beépítésével, illetve nagyszabású diagonális tengelyek létrehozásával vázolta fel a város fejlődési irányát. Tervük megőrizte az egykori történeti városnegyedeket, a francia építész, Raymond Charles Péré által 1901-ben tervezett ikonikus óratorony köré szervezett térrel a szívében, és főként nyugati irányban terebélyesítette tovább Izmirt.¹² A város 1932-ben újabb, szimbolikus emlékművel gazdagodott, ekkor leplezték le ugyanis a Köztársaság téren az olasz szobrász, Pietro Canonica nagyszabású, Musztafa Kemál Atatürkököt ábrázoló szobrát.

Az 1930-as években a város arculatát nagymértékben meghatározó polgármester, Behçet Uz új irányt szabott a fejlesztéseknek. A francia testvérpár által kidolgozott terv helyett az Ankarát tervező német építész, Hermann Jansent hívta meg Izmirbe, aki 1932-ben jelentést írt javaslatairól. Azonban az ő gondolatai sem valósultak meg maradéktalanul. A városfejlesztés egyik jellemző eleme lett az 1936-ban megnyílt Izmiri Nemzetközi Vásár roppant parkja, amelyben van, aki a városvezetés moszkvai útjának hatását és a Szovjetunióban tapasztaltak meghonosítását látja.¹³ 1939-ben Behçet Uz polgármester megbízásából a modern mozgalmak úttörője, a korábban török földön tett tanulmányútja során Isztambulért oly nagy mértékben lelkesedő Le Corbusier is újabb rendezési tervet készített Izmir számára.¹⁴ Mindezekből is látszik, hogy a 20. század első

¹¹ Didier Laroche, *İzmir ve 1930–1940 yılları arasında Türkiye’deki mimarlık tartışmaları*. In: *Le Corbusier Türkiye’de. İzmir nâzım planı (1939–1949)*. Haz. Bahar Demirhan. İstanbul, 2018, 44.

¹² Laroche, *İzmir*, 47–50.

¹³ Laroche, *İzmir*, 53.

¹⁴ Jean-Luc Maeso, *İzmir ve Le Corbusier, 1939’dan 1949’a kadar süren bir yazışmanın iç yüzü*. In: *Le Corbusier Türkiye’de*, 113–134.

évtizedeiben Izmir arculatán főként városi léptékű koncepciók szintjén hagytak nyomot külföldi mérnökök.

Ami az egyes épületeket illeti, esetünkben természetesen jóval több neves török mestert sorolhatunk fel. Elsőként a kora köztársaságkor első nemzeti építészeti mozgalmának neves török építésze, Kemalettin bey munkáit említhetjük, akinek ikonikus alkotása az Izmiri Kereskedelmi és Tőzsdepalota (İzmir Ticaret Borsası Sarayı) és környéke. Épületén a korszerű funkció által meghatározott téri világ és a klasszikus stílusjegyek historizáló együttese látható, a nemzeti építészet megfogalmazásának gondolatával. A húszas évek másik, szintén klasszikus formavilágot felvonultató példáját, az Izmiri Török Egyesület (İzmir Türk Ocağı), később Állami Színház (Devlet Tiyatrosu) épületét Necmettin Emre török építész alkotta 1926-ban,¹⁵ aki még a harmincas évek során is aktív volt. A korábbiakhoz képest letisztultabb formanyelvet mutat a Gázi Általános Iskola épülete (Gazi İlk Mektebi, 1934). Az első nemzeti mozgalom alhambreszk stílusú példája a Nemzeti Mozi és Könyvtár 1926-ban megkezdett épülete, amelyet Tahsin Sermet, Muallim Mehmet Galip és Fesçizade İbrahim Galip tervezett Izmir Konak nevű városrészébe.¹⁶ Nem szabad kihagyni az izmiri származású török alkotókat, Fahri Nişlit vagy Ziya Nebioğlut sem.

Külföldi építészek egyedi épületei közül kevesebbet lehet felsorolni. Említhetjük például a Nemzetközi Vásár későbbiekben részletezett komplexumának egyes pavilonjait, egyúttal olyan neveket sorolhatunk fel, mint a francia Robert Mallet-Stevens vagy a német Bruno Taut. Fontos, hogy három jellegzetes izmiri épületnek is van köze magyar származású építészhez.

Waldinger Béla részvétele az izmiri győzelmi emlékmű talapzatának munkálataiban

A kora köztársaságkori Törökországban végbement építkezések és infrastruktúra-fejlesztések nagy mennyiségű munkaerőt igényeltek. Magyarországon eközben, vagyis az 1920-as években magas munkanélküliségi ráta volt jellemző, ennek következtében nagy volt az elvándorlás, és pedig nem csupán európai, hanem tengerentúli területekre is. Ez a kínálat találkozott Törökország igényeivel, így a munkások célterületei közé az épülő köztársaság is bekerült.¹⁷ Ezáltal a köztársaság korai korszakában meghívott és jól ismert oktatók, kutatók és tanácsadók mellett az országba érkező mintegy 1000–1500 magyar közt szá-

¹⁵ Doğan Hasol, *20. yüzyıl Türkiye mimarlığı*. İstanbul, 2017, 54.

¹⁶ Hasol, *20. yüzyıl Türkiye mimarlığı*, 55.

¹⁷ Emre Saral, A Foreign Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Hungarian Migrant Workers. *Hungarian Historical Review* 6 (2017/3) 616–618; Uő, Magyar építőmunkások Törökországban. In: *Magyarok tervlapjai Törökországban*, 51–55.



1–2. kép. Waldinger Béla oktatói igazolványa az isztambuli Építőipari Intézetből.
Nazım Waldinger gyűjteménye

mos kevésbé ismert, de fontos munkát végző személyt tarthatunk számon, akik kézi munkaerőt és szakértelmet igénylő építési beruházásokon dolgoztak. Ezek között infrastrukturális fejlesztések, vasútépítés, középületek és lakóépületek kivitelezési beruházásai és tájépítészeti munkák sorolhatók fel. A munkások közvetítésével két nemzetközi társaság, a Rellah és a Société anonyme Turque d'études et d'entreprises urbaines¹⁸ foglalkozott, előbbi révén érkezett például Törökországba a rodostói Rákóczi-ház felújításán dolgozó Nagy Kálmán (1902–1971). Munkájuk emlékét nem csupán az Ankara Ulus városrészében található úgynevezett „magyar házak” őrzik, hanem az Aydın, Milas és Muğla környékén álló, hasonló stílusjegyeket hordozó épületek is.

Fontos kiemelni azokat a szaktekintélyeket, akik az építőmesterek oktatásában vettek részt. Waldinger Béla (1893–1970) az ankarai Építőmesteri Iskola oktatója volt 1938-tól, illetve az Isztambuli Építési Intézet Falszerkezetek Kivitelezési Műhelyében is tanított (1–2. kép). Oktatói munkássága mellett olyan presztízsberuházások kivitelezésében is részt vett, mint például a késő-oszmán építészet legendás alkotása, a Balyan testvérek által jegyzett pompás Dolmabahçe palota vagy a Seyfi Arkan által tervezett és a kora köztársaságkor második nemzeti építészeti mozgalomát reprezentáló legendás Köztársasági Elnöki Nyaralóépület Floryában. Waldinger emlékművek létrejöttében is részt

¹⁸ A. Gündüz Ökçün, *1920–1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye*. (Bütün eserleri, 5.; Sermaye Piyasası Kurulu, 82.) Ankara, 1997, 50.



3. kép. Az izmiri Atatürk-szobor. Nazım Waldinger gyűjteménye

vett. Egyik jellemző alkotása a çanakkalei katonai emlékmű. A másik Izmirhez kötődik, hiszen dolgozott a városban emelt győzelmi emlékmű talapzatának kivitelezésében is (3. kép).

A győzelmi emlékmű Izmir központjában, a tengerparttal párhuzamosan futó Köztársaság út (Cumhuriyet Bulvarı) melletti félköríves téren áll. A talapzat sötét színű kváderkövel borított szerkezet, amelyen három oldalról bronz reliefen a függetlenségi háborúban részt vevőket szimbolizáló alakok sokasága látható. Az erőt sugárzó, masszív, mégis elegáns hullámtagon nyugvó posztamentum Musztafa Kemál Atatürk bronz lovasszobra áll (4–5. kép).

Hillinger Ferenc és Bruno Taut közös épületei Izmirben

Hillinger Ferenc (1895–1973) magyar építész az egyik olyan kiemelkedő alakja a 20. századi magyar–török építészeti kapcsolatoknak, aki mind oktatóként, mind tervezőként, mind pedig jelentős középületek kivitelezésének irányítójaként dolgozott Törökországban. Így magyar származású mérnökként bejárta azt az utat, amely a kora köztársasági időszak Törökországának jól ismert osztrák



4. kép. Az izmiri győzelmi emlékmű napjainkban. Fotó: Kovács Máté Gergő, 2022

és német építészeire is jellemző volt.¹⁹ Először Isztambulban, majd Ankarában oktatott, és számos épület kivitelezésében és tervezésében vett részt német és osztrák kollégákkal.²⁰ Együtt dolgozott a korszak két neves építészével, a német Bruno Tauttal és az osztrák Clemenz Holzmeisterrel.

Hillinger Ferenc (egyes forrásokban Franz Hillinger), mint sok más, a kora köztársaságkori Törökországban dolgozó külföldi építész, izraelita származású volt. 1895. március 30-án született az akkor Magyarországhoz tartozó Nagyváradon (ma Oradea, Románia). Az 1914–1915-ös tanévtől kezdve a Királyi József Műegyetemen tanult. Itt amellett, hogy megismerkedett a történeti korszakok stílusjegyeit felvonultató historizáló építészettel, illetve az akkoriban újdonságnak számító modernista gondolatokkal,²¹ a szerkezetépítés részleteiben

¹⁹ Kovács Máté Gergő, A Hungarian Architect in Early Republican Turkey: Ferenc Hillinger (1895–1973). *The Arabist. Budapest Studies in Arabic* 41 (2020) *Papers Presented to István Ormos on His Seventieth Birthday*. Ed. by Kinga Dévényi–Péter Tamás Nagy, 69–84.

²⁰ Kovács Máté Gergő, Hillinger Ferenc házterve a Boszporusz partjára – Isztambul. In: *Magyarok tervlapjai Törökországban*, 108–112.

²¹ Karácsony Rita–Vukoszávlyev Zorán, Conservative Progression. The Influence of the Modern Movement on Hungarian Architectural Education in the Interwar Period. *Architecturae et artibus* 11 (2019/3) 42–53.



5. kép. Az izmiri győzelmi emlékmű napjainkban. háromdimenziós szkennelés eredményeként létrejött pontfelhő. Készítette: Kovács Máté Gergő, 2022

is elmerült.²² Mindezt később, törökországi munkái során is kamatoztatta, ahol kivitelezéseket irányított, sőt, épületszerkezeti témájú tanulmányt is írt „A tetőszerkezet kivitelezési módjáról” címmel, amelyet az *Arkitekt* folyóirat 1941-ben közölt.²³

1919–1922 között német területen, a berlini Technische Hochschule Charlottenburgban folytatta tanulmányait, ahol a kor neves építésze és professzora, Bruno Taut (1880–1938) tanítványa volt. Berlini tanulmányai során megismerkedett a kortárs társadalmi igények és a tömeges lakásépítés módszertanával és az úgynevezett „Neue Sachlichkeit” irányzatával.²⁴ Miután az 1930-as évek során Bruno Taut távozott Németországból, és Japánt követően Törökországban lelt új otthonra, meghívta egykori tanítványát és munkatársát, Hillinger

²² Az erre vonatkozó bejegyzést ld. BME OMIKK Levéltár – Műegyetem Törzskönyve, 1919. november 12-i bejegyzés: HU BMEL 105/d. G. 32.

²³ Hillinger Ferenc, Damın inşa şekli hakkında. *Arkitekt* 42 (1941/9–10) 221–223.

²⁴ Regine Erichsen, Sığınmacı Alman bilim adamlarının etkisi ve dönemin Türk–Alman ilişkileri. In: *Ankara 1923–1950: Bir başkent in oluşumu*. Haz. Leyla Alpagut–Achim Wagner. Ankara, 1994, 26–35.

Ferencet, hogy tanítson vele együtt az isztambuli Szépművészeti Egyetemen.²⁵ Itt 1937-től 1939-ig oktatott, emellett, többnyire Taut munkatársaként, számos építészeti projektben, főként iskolák tervezésében és kivitelezésében is részt vett. Taut halálát követően Ankarában dolgozott, és az 1940-es években az ankarai Építőipari és Építőmesteri Iskola (Ankara Yapı ve Usta Okulu) műszaki igazgatójaként tevékenykedett. 1948-ban Hillinger felesége és gyermekei az Amerikai Egyesült Államokba költöztek, ő maga azonban egészen 1956-ig Törökországban maradt. Ez idő alatt a Török Nemzeti Oktatási Minisztérium többször is szakértőként bízta meg.²⁶

Hillinger törökországi tervei közül az egyik legkarakteresebb az a modernista vonalakkal festett vázlatrajz, amely egy történeti pavilonokat, vagyis *kösköket* idéző, nagyvonalú Boszporusz-menti családi házról készült, és erősen emlékeztet mestere, Bruno Taut Ortaköyben található jellegzetes épületére. Tautot ennek tervezése során Japánban töltött évei is inspirálták, így a ház a modern formák, a törökországi *köskök* és a távol-keleti építészet hatásának egyedülálló kombinációjaként jellemezhető.²⁷

Mint azt már említettem, Hillinger Ferenc munkássága nem csupán Isztambulra korlátozódott. Érdeemes megemlíteni ankarai épületeit, amelyek közül a legismertebb a Cebeci Gimnázium (Cebeci Lisesi) 1938-ra keltezhető épülete. Ezt mesterével közösen tervezték, azonban Taut halálát követően Hillinger egyedül felügyelte az építést. Nem tervezőként, hanem a kivitelezést irányító szakemberként kötődik egy másik kiemelkedő ankarai épülethez is: a Nagy Nemzetgyűlésnek az osztrák Clemenz Holzmeister által 1939-ben tervezett épületegyütteséhez (T. B. M. M. bina topluluğu, 1939–1960). Tovább haladva keleti irányba egy újabb iskolaépületet említhetünk, ugyanis Tauttal közösen tervezték a Trabzoni Gimnáziumot (Trabzon Lisesi, 1938–1941).

Taut és Hillinger közös munkáinak két jellegzetes példája Izmir városában valósult meg. Ezen épületek funkciójukat tekintve is különböznek, és jellemzőjük, hogy mindkettő napjainkban is használatban van. Az egyik az Izmiri Nemzetközi Vásár Kulturális Pavilonja (İzmir Enternasyonal Fuarı Kültür Pavyonu, 1939), a másik a Köztársasági Lányintézet épülete (Cumhuriyet Kız Enstitüsü, 1938). Először vizsgáljuk meg részletesebben az utóbbit.

²⁵ Bruno Taut levele Hillinger Ferenchez: Akademie der Künste, Berlin, Franz Hillinger Archiv, Hillinger 49. Ataman Demir, *Arşivdeki belgeler ışığında Güzel Sanatlar Akademisi'nde yabancı hocalar*. İstanbul, 2008, 291–292.

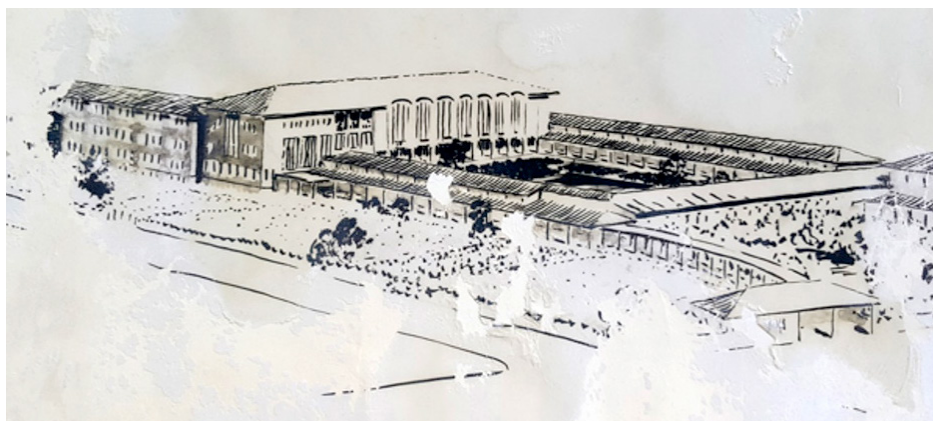
²⁶ Millî Eğitim Bakanlığı: 3/8702 4.2.1949; 30.18.1.2.118.96.3; 3/10735 22.2.1950; 30.18.1.2.121.111.14; 2/18236 1.7.1942. A forrásokat közli: Emre Saral, *Türkiye–Macaristan ilişkileri (1920–1945)*. Doktora tezi (Hacettepe Üniversitesi). Ankara, 2016, 495.

²⁷ Kurt Junghanns, *Bruno Taut (1880–1938)*. Berlin, 1983, 293. kép.

A Köztársasági Lányintézet

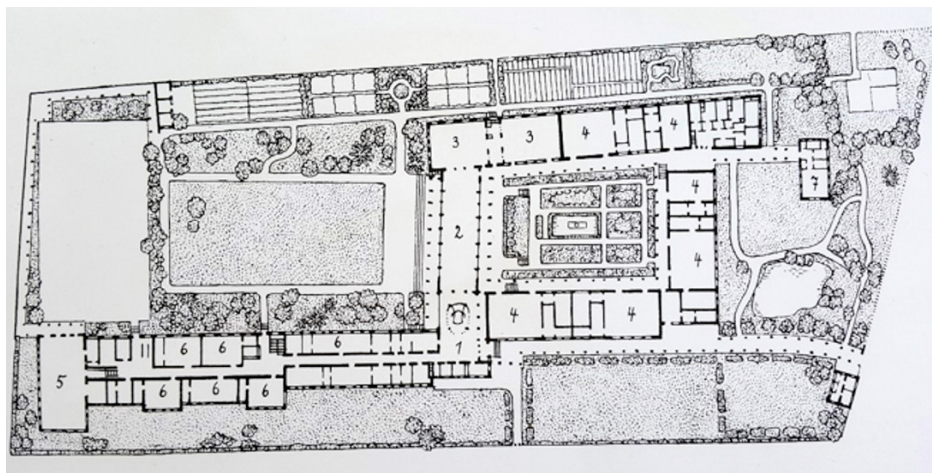
Izmir központjában, az egykori Nemzetközi Vásár napjainkban Kultúrpark néven ismert területétől a tengerpart felé vezető Vasif Çinar út mentén található az İzmit Konak városrészéről elnevezett Köztársasági Női Szakképző Középiskola (Konak Cumhuriyet N. S. İşören Kız Teknik ve Meslek Lisesi) épülete, amely 1938-ban épült fel Bruno Taut és Hillinger Ferenc tervei alapján (6–7. kép). Az évszám két szempontból is fontos: egyfelől ebben az évben halt meg Bruno Taut, így ezt követően munkáit javarészt Hillinger fejezte be, másfelől ekkor hunyt el a köztársaság alapítója, Musztafa Kemal Atatürk is, ami nemcsak az ország életében, hanem annak építészetében is fordulópontot jelentett.

Az épület egy árnyas, ligetes kertben elhelyezett, határozott tömbök alkotta kompozíció. Általánosságban elmondható, hogy Taut és Hillinger munkásságára a tervezés során a gazdaságosság és a funkcionális térképzés volt jellemző. A köztársaság kori építészet első szakaszában, a nemzeti építészeti mozgalom idején alkotó mesterek sok esetben klasszikus történeti formákat is felhasználtak. Taut és Hillinger ezeket a motívumokat, díszítőelemeket és ornamenseket elvetette, és az építőanyag, illetve a szerkezet által meghatározott nagyvonalú, gazdaságos térképzést részesítették előnyben²⁸ (8. kép). De bármennyire is lekerültek épületeikről a klasszikus díszítőelemek és az előre ugró ereszek, valamint a történeti anyagokat is felváltja a vakolt vasbeton, az alkalmazott színek és az architektonikus tömegképzés a történeti épületek jellemzőit és arányait idézi meg, így az épület nem lóg ki környezetéből.



6. kép. Az izmiri Köztársasági Lányintézet látványterve, 1936–1938. 1936. évi engedélyezési terv, Akademie der Künste, Berlin, Nachlaß Bruno Taut. Ld. Ayşe Durukan Kopuz, Türkiye’de erken cumhuriyet dönemi yabancı mimarların izleri, Franz Hillinger örneği. *Megaron* 13 (2018/3) 369

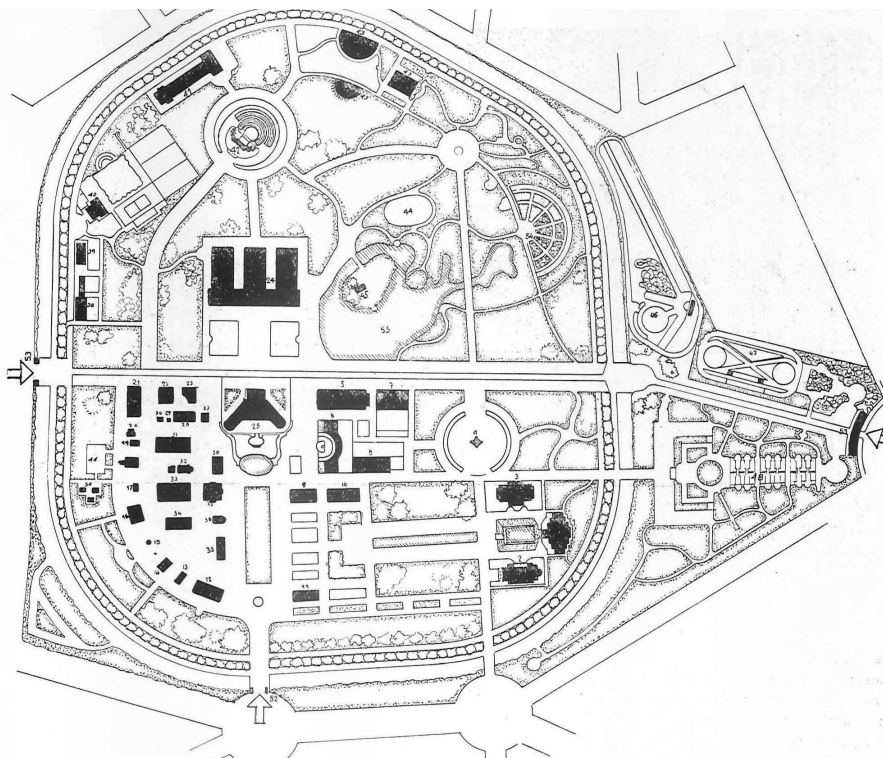
²⁸ Ayşe Durukan Kopuz, Türkiye’de erken cumhuriyet dönemi yabancı mimarların izleri, Franz Hillinger örneği. *Megaron* 13 (2018/3) 366–367.



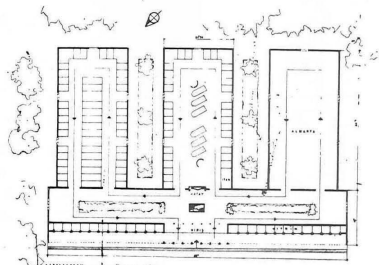
7. kép. Az izmiri Köztársasági Lányintézet helyszínrajza, 1936–1938. Forrását ld. a 6. képnél



8. kép. A Köztársasági Lányintézet napjainkban. Fotó: Kovács Máté Gergő, 2022



- | | | | |
|-----------------------|---------------------------|--------------------------|----------------------|
| 1 — İnkilâp müzesi | 16 — Alman İ.G.F. pavyonu | 31 — İzmir vilâyeti | 44 — Çocuk Bahçesi |
| 2 — Ziraat » | 17 — Belçika » | 32 — Trakya pavyonu | 45 — Ada gazinosu |
| 3 — Sağlık » | 18 — Üzüm Kurumu | 33 — Şark Sanayi. Turyağ | 46 — Luna Park |
| 4 — Paraşüt kul'esi | 19 — Hava tehlikesi | Pamuk mensucat, Yün | 47 — Atlı spor |
| 5 — Şehir müzesi | 20 — Hava gazı | mensucat. | 48 — Nebatât Bahçesi |
| 6 — Sümerbank | 21 — Romanya P. | 34 — Polonya pavyonu | 49 — Kır kahvesi |
| 7 — İtalyan pavyonu | 22 — Denizli P. | 35 — İş Bankası | 50 — Helâlar |
| 8 — S. S. C. İ. » | 23 — İzmir Ticaret odası | 36 — Sigorta pavyonu | 51 — 9 Eylül antresi |
| 9 — Manisa » | 24 — Sergi sarayı | 37 — İnhisarlar » | 52 — Esas antre |
| 10 — Yunan » | 25 — Fuar gazinosu | 38 — Ser | 53 — Antre |
| 11 — Eti Bank | 26 — Fransız P. | 39 — Gümrük Binası | 54 — Gül bahçesi |
| 12 — Vakıflar pavyonu | 27 — Kızılay | 40 — Tenis Kulübü | 55 — Sun'î göl |
| 13 — Ankara Birası | 28 — D. Demir Yolları | 41 — Atış Poligonu | |
| 14 — Filistin pavyonu | 29 — Telefon köşkü | 42 — Açık hava tiyatrosu | |
| 15 — Kütahya Çeşmesi | 30 — İngiliz P. | 43 — Hayvan pavyonları | |



Sergi sarayı plâni

açık bulunuşundan mühim rağbet kazanan açık hava tiyatrosu gece hayatında ehemmiyetli bir rol oynuyor. Türkiyede ilk defa olarak inşa edilmiş olan bu tiyatroya halk da çok alâka göstermektedir.

Bu bakımdan çok mühimdir. Fuar yeknazarda bir çok tenkitlere uğramış veyahut uğruyor da memlekette bir kısım san'atkarlarının yer aldıkları ve bir çok ustaların da burada serbest mevzular üzerinde bir takım yeni Konstrüksiyonlarla karşılaştığı nazarı itibara alınırsa bu tenkitler kısmen zayıflar. Fuarda Hayvanat bahçesine de ehemmiyet verilmekte ve inkişafı yoluna gidilmektedir. Bu sene inşa edilen

9. k p. Az 1939.  vi Izmiri Nemzetk zi V s r helys znrajza (Taut  s Hillinger  p lete az 1. sz mmal jel lve). Ld. Ferruh Orel-Cahit  e en, İzmir Beynelmilel Fuarı. *Arkitekt* 105-106 (1939) 199

Az Izmiri Nemzetközi Vásár Kulturális Pavilonja

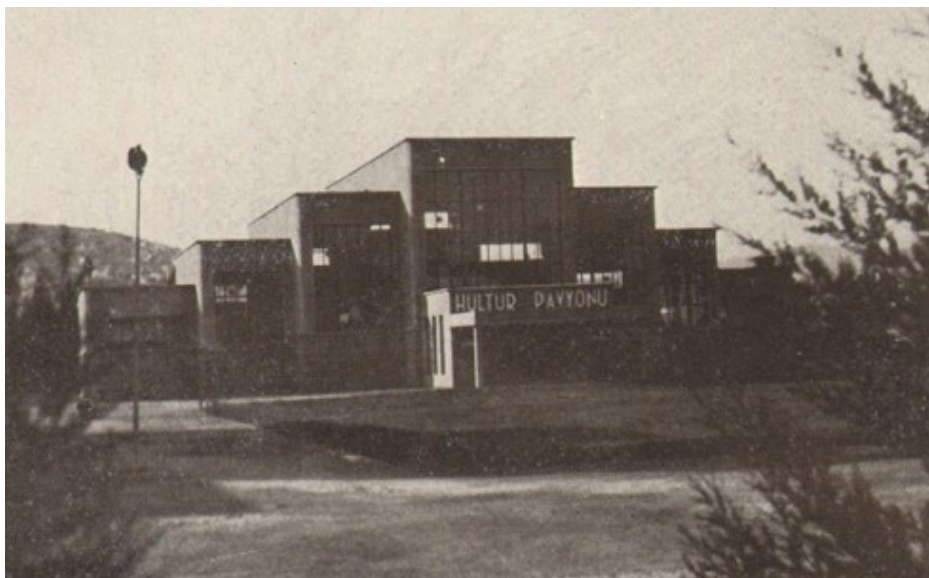
A Musztafa Kemál Atatürk által összehívott Első Gazdasági Kongresszuson (Birinci İktisat Kongresi) döntés született arról, hogy szervezzenek egy olyan rendszeres fórumot, ahol az ország különféle területeiről érkező mezőgazdasági dolgozók, kézművesek és művészek bemutathatják munkáikat. Ennek eredményeképpen először az Oszmán Bank izmiri raktárterületén nyitottak meg egy kiállítást, majd 1927–1928-ban a Mithatpasa Művészeti Intézetben megnyílt az új „Szeptember 9.” című tárlat. Az időközben rendszeressé vált „Szeptember 9.” napokat 1934–1935-ben a Nagy Efes Hotelben rendezték meg. A rendezvényt İsmet İnönü nyitotta meg.

1936. január 1-jén tették le az alapkövét egy olyan épületkomplexumnak, amely professzionális expóterületként otthont adhat a rendszeres bemutatóknak. A mintegy 360 000 négyzetméteres terület kialakításakor fontos szempont volt a minőségi zöldfelület, ugyanis a koncepció egyik alappillére az volt, hogy a vásárterület Izmir oxigénforrása legyen (9. kép). Az 1936. szeptember 1-jén megnyílt Izmiri Nemzetközi Vásár jelentős sikerének mondható: Egyiptom, Németország és a Szovjetunió képviselője mellett 48 külföldi és 32 regionális intézmény, valamint 45 helyi egyesület mutatkozott be. A megnyitóbeszédet İsmet İnönü és Behçet Uz polgármester mondta.²⁹

A területen megépült pavilonok mindegyike más-más építész keze munkáját dicsérte. A kiváló mesterek műveiről az *Arkitekt* folyóirat 1939-ben részletesen beszámolt.³⁰ A napjainkban is figyelemfelkeltő tömegű kultúrpavilont Bruno Taut és Hillinger Ferenc közösen tervezték, építéséhez Taut felhasználta az 1910-ben a berlini vásárhoz tervezett épületének tapasztalatait, így munkája a szerkezet és tér arányos és nagyvonalú kompozíciója lett. A lépcsőzetes tömbökből ritmusosan építkező pavilonban az arányok és tömegformák feszes dinamikája érezhető (10. kép). A pavilonba lépve harmonikus, elegáns belső térbe érkezünk, amely finoman vezeti végig a látogatót az egymáshoz kapcsolódó kiállítási terekbe. A belső térből a nagy nyílászárókon át jól megfigyelhető az arányos külső tér, így kívülről ugyan zárt tömegeket látunk, belülről nézve a külső és a belső tér szinte egymásba kapcsolódik. Az épület ma sem számít idejétmúltnak: a napjainkban kép- és szoborgalériaként működő pavilon kortársnak ható, izgalmas multifunkcionális kiállítóter, az egyszerű, időtlen elegancia képviselője (11–13. kép).

²⁹ Selin Biçer, İzmir Enternasyonal Fuarı. *Arkitera* 2010; <https://v3.arkitera.com/h56154-izmir-enternasyonal-fuari.html> (2023. január 28.).

³⁰ Ferruh Orel–Cahit Çeçen, İzmir Beynelmıl Fuarı. *Arkitekt* 105–106 (1939) 198–207.



10. kép. A Hillinger Ferenc és Bruno Taut által tervezett Kulturális Pavilon 1939-ben. Ld. Orel-Çeçen, İzmir Beynelmillel Fuarı. Ld. Uo.



11. kép. A Kulturális Pavilon napjainkban (jelenleg kép- és szoborgaléria).
Fotó: Kovács Máté Gergő, 2022



12. kép. A Kulturális Pavilon belső kiállítóterei ma. Fotó: Kovács Máté Gergő, 2022



13. kép. A Kulturális Pavilon belső kiállítóterei ma. Fotó: Kovács Máté Gergő, 2022

Összegzés

A kora köztársaságkori török építészet történetében elsősorban a német és az osztrák hatás ismert, és a kutatás főként Ankarát, illetve Isztambult veszi górcső alá. Jelen írás arra vállalkozott, hogy az Izmir városában magyar mérnökök részvételével megvalósult emlékeket vizsgálja, amelyek között egy emlékmű talapzata, egy iskolaépület és egy kiállítási pavilon sorolható fel. Az építmények mindegyike kiemelt helyen, a település központjában áll, és a mai napig használatban van.

Projects of Hungarian architects in early republican Izmir

Gergő Máté KOVÁCS

After the turbulent period of World War I, both Hungary and Turkey faced drastic changes. Among them, the field of diplomatic relations and military alliance between the two countries, as well as the transfer of knowledge in various professional fields can be mentioned. It is well-known that during the era of Mustafa Kemal Atatürk, several Hungarian professionals worked in Turkey, including architects and landscape architects. Their work was not limited to Ankara, the newly established capital. The city of Izmir, one of the symbolic places where the long Turkish War of Independence ended, was also home to a number of buildings related to Hungarian engineers. The present paper takes a look at the buildings in Izmir created by Hungarian architects during the early republican era.

MISCELLANEA

Dávid Géza

A Szerémi szandzsák bégjei a 16–17. században

Hosszú évek teltek el azóta, hogy elkezdtem gyűjteni a hódoltság kori oszmán tisztségviselők nevét, szolgálati helyét és idejét, valamint a rájuk vonatkozó más adatokat. Tervezett munkám azonban ennél tovább akart menni, s egyszerre kívánta volna bemutatni a szultánok birodalmának közigazgatását, hozzácsatolva a beglerbégék és a szandzsákbégek minél teljesebb listáját, illetve az érintettek pályarajzát, már amennyiben ez lehetséges.¹ Abban az időben indultak vizsgálataim, amikor a török levéltárak egy részét még nem katalogizálták, digitalizálásról természetesen még szó sem volt, ráadásul a helybeni tevékenkedést is megnehezítette, hogy naponta öt defternél többet nem lehetett kikérni, s ennél még jobban, hogy a másolható anyag mennyiségét is erősen korlátozták. Lassan javultak csak a körülmények, nyíltak meg újabb fondok, aztán a kutatóteremben egyre több dokumentum vált számítógépen hozzáférhetővé, s lett mind egyszerűbbé a jutányos árú kópiák készítése. Így már gyorsabban gyűltek az adatok, de különféle okok miatt azok feldolgozása és közzététele nem haladt olyan tempóban, mint kellett és szerettem volna. Egyre jobban érzem, hogy morális kötelességem az összeszedetettnél nagyobb anyag közzététele, de életkorom mintha határt szabna ennek. Mégis megpróbálom befejezni a monográfiát, s így vagy úgy hozzáférhetővé tenni. Az alábbiakban abban a formában közlöm a szerémi szandzsákbégeket, ahogyan valamennyi közigazgatási egység esetében már szinte teljesen elkészültek a felsorolások.² Minthogy a 17. századból igen kevés az információnk, ott csak a jóformán mindig egyszeri felbukkanásokat rögzítem, megjelölve, hogy milyen összefüggésben találkozunk a szóban forgó személlyel. Szükségesnek tűnik, hogy valamennyi névjegyzék előtt legyen majd egy rövid bevezető – ezt most jóformán teljesen kihagyom, csupán a szandzsák létrejöttének körülményeire összpontosítok.

*

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.113>

¹ Ld. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, 22/63. jegyzet; Uő, A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36 (1994) 111–114.

² Kicsit bővebben, de lényegében hasonlóan tárgyaltam a hatvani bégeket: Géza Dávid, *The Sancakbeyis of Hatvan in the 16th Century*. In: “Buyurdum ki...” – *The Whole World of Ottomanica and Beyond. Studies in Honour of Claudia Römer*. Ed. by Hülya Çelik–Yavuz Köse–Gisela Procházka-Eisl. (The Ottoman Empire and its Heritage, 78.) Leiden, 2023, 424–450.

A Szerémi szandzsák létrehívásának időpontját nem ismerjük pontosan.³ A második budai beglerbég, Báli pasa szolgálati birtokainak 1542. június közepe körüli állapotokat tükröző felsorolásában „Szerém-sziget”-ként, illetve szerémi kádísággént (*kaza*) szerepel, de szandzsákként nem.⁴ Ugyancsak hiába keresünk szerémi béget a szultáni tanács 1544–1545-ös jegyzőkönyveiben, ott is csak a fenti megjelölés található.⁵ Ezért nem tűnik elfogadhatónak az a megállapítás, hogy a szandzsákot 1543-ban hozták volna létre.⁶ Az is kétséges, hogy mint közigazgatási egység már 1545-től a Budai vilájet része lett volna.⁷ Azt kell mondjuk, 1550 elejéig nincs megbízható forrásunk a szandzsák fennállásáról és annak irányítójáról. Ekkor viszont hiteles dokumentumban, a tartományok és alkormányzóságok vezetőiről készült nyilvántartásban ott látjuk a Szerémi szandzsák élén Jahja béget. A vele kapcsolatban megadott dátum kinevezésének időpontját jelzi. Ettől kezdve viszonylag folyamatosan nyomon követhető, ki lett itt az új bég, hol napra pontosan, hol hozzávetőlegesen. Gyakran az is kideríthető, honnan érkezett, illetve hova távozott. Jelen esetben sajnos nélkülöznünk kell a máskor kisebb-nagyobb számban rendelkezésünkre álló magyar, latin vagy német nyelvű, illetve a helyi török kútföket. Ez utóbbiakból feltehetőleg több is készült, de ezek az idők során valószínűleg megsemmisültek.

³ A térségről 1540-ben készült összeírásban bukkan fel először a Szerémség neve „a Szerém-sziget és Pozsega vilájetje” alakban. Ld. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri. V. Kanunî sultan Süleyman devri kanunnâmeleri. II. kısım. Kanunî devri eyâlet kanunnâmeleri.* (Fey Vakfı yayınları, 1. İlmî araştırmalar serisi, 1.) İstanbul, 1992, 328, 330 (faksimile). Ez a megjelölés azonban nem egyértelmű, legalábbis a szandzsák (vagy arab megfelelője, a *liva*) szó nem szerepel benne. Bár nem szögezi le egyértelműen, Nenad Močanin (*Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladovine*. [Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Studije, 5.] Slavonski Brod, 2001, 7) ezt kicsit másként látja.

⁴ İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (korábban Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Maliyeden müdevver defterler (újabbán: MAD.d; a továbbiakban: Maliye defteri) 34, fol. 635v, 636r, 637v. – Hasonlóképpen hiányzik abból a felsorolásból, amely valamikor az 1540-es évek elején készült, és a budai beglerbégséghez tartozó közigazgatási egységeket sorolja fel. İstanbul, Âtîf Efendi Küttüphanesi 1734, fol. 203v. Vö. Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás* 1991. tavasz, 49–50/4. jegyzet.

⁵ Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552).* „Affairs of State Are Supreme.” *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552).* Budapest, 2005, passim.

⁶ Így gondolja Bruce W. McGowan, *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri.* (Türk Tarih Kurumu yayınları, XIV/2.) Ankara, 1983, lx. A szerző erre a kiadványra hivatkozik: *Historija naroda Jugoslavije.* II. Red. Branislav Đurđev–Bogo Grafenauer–Jorjo Tadić. Beograd, 1959, 180–181, 205.

⁷ Ezt állítja Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches.* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, 13.) Wiesbaden, 1976, 31 (Evljija celebire hivatkozik).

16. századi szerémi bégek

*Jahja bég*Kinevezés: 1550. február 11.⁸Hivatalviselés vége: 1550. április 30.⁹*Ájász pasa¹⁰ fia, Ahmed bég*Kinevezés: 1550. április 30.¹¹Hivatalviselés vége: ismeretlen, 1552. január 12. előtt¹²*Bajram bég (először)*Kinevezés: 1552. január 12. körül¹³Utoljára említik: 1552. november 21.¹⁴

Hivatalviselés vége: ismeretlen

*Ahmed bég*Kinevezés: 1553. január 18.¹⁵

Hivatalviselés vége: ismeretlen

⁸ Feridun M. Emecen–İlhan Şahin, Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri. *Belgeler* 23 (1999) 62. A Pozsegai szandzsákból tették át.

⁹ Ezen a napon Klisszába helyezték. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Kâmil Kepeci tasnifi (újabban: KK.d; a továbbiakban: Kepeci) 209, p. 36.

¹⁰ Ájász Mehmed pasa (1483–1539), 1536-tól haláláig nagyvezír.

¹¹ Emecen–Şahin, Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından, 62. Előtte Vize alkormányzója volt. Elég váratlan, hogy – egy ettől független bejegyzésben – (egy másik?) Ahmed béget Ibrahim pasa rokonaként említenek korábbi szerémi bégeként. Kepeci 209, p. 36. Amennyiben nem téves ez az egy ponton nemigen olvasható és részben ezért kissé nehezen értelmezhető adat, akkor neki Jahja előtt kellett a Szerémi szandzsákot irányítania.

¹² Az utód hozzávetőleges kinevezési dátuma alapján.

¹³ Dávid Géza–Fodor Pál, „*Ez az ügy fölöttébb fontos.*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565).* „*This Affair is of Paramount Importance.*” *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1559–1560, 1564–1565).* Budapest, 2009, 214, Nr. 7. Szolgálati helyére március 16-án érkezett meg. Dávid–Fodor, „*Ez az ügy*”, 402–403, Nr. 165.

¹⁴ Dávid–Fodor, „*Ez az ügy*”, 661, Nr. 364.

¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Timar ruznamçe defterleri (a továbbiakban: Ruznamçe) 11, p. 596. (Ezt a kötetet Simon Éva gyűjtéséből használhattam, amit köszönök neki.) A bejegyzés szerint korábban a Bagdad közeli Hilla, majd Dzsizsán (Dzsisan) (?) szandzsákját irányította, a Szerémségből pedig Hatvanba tették.

Halil bég

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1553. negyedik harmada¹⁶

Hivatalviselés vége: 1554. november 11.¹⁷

Mehmed bég

Kinevezés: 1554. november 11.¹⁸

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Musztafa bég

Kinevezés: ismeretlen

Hivatalviselés vége: 1555. december 29.¹⁹

Lütfi pasa²⁰ testvére, Júnusz bég

Kinevezés: 1555. december 29.²¹

Hivatalviselés vége: 1557. január 9.²²

Musztafa bég

Kinevezés: 1557. január 9.²³

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Bajram bég (másodszor)²⁴

Kinevezés: ismeretlen

Parancsot kap: 1559. október 18.;²⁵ említik: 1560. augusztus 19.²⁶

Hivatalviselés vége: 1560. december 22.²⁷

¹⁶ Wien, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Hungarica, Allgemeine Akten, Faszikel 72, fol. 19r. Korábbi esztergomi bégek mondták, ami helytálló.

¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Mühimme defteri (újabbán: A.DVN.MHM.d; a továbbiakban: Mühimme defteri) 1, p. 174, Nr. 994. Lippára került.

¹⁸ Mühimme defteri 1, p. 174, Nr. 997. Előtte a Koppányi szandzsákot igazgatta.

¹⁹ Kepeci 214, p. 41. Zvornikba (Izvornik) helyezték át.

²⁰ Lütfi pasa (1488 k.–1564), 1539 és 1541 között nagyvezír.

²¹ Kepeci 214, p. 41. Euboiából/Eviából (Agriboz) tette át a székhelyét ide.

²² 1557. január 9-én Janinába küldték alkormányzónak. Mühimme defteri 2, p. 209, Nr. 1495.

²³ Mühimme defteri 2, p. 209, Nr. 1897. A Szerémi szandzsák előtt a Szegedit irányította.

²⁴ A név ritkasága alapján tételezem fel, hogy ő és az előző Bajram ugyanaz. Áll ez későbbi feltűnéseire is.

²⁵ Dávid–Fodor, „Az ország ügye”, 45–46, Nr. 54.

²⁶ Dávid–Fodor, „Az ország ügye”, 118–119, Nr. 167.

²⁷ Mühimme defteri 4, p. 170, Nr. 1760. Vidin élére nevezték ki.

*Dur Ali/Turali bég*²⁸

Kinevezés: 1560. december 22.²⁹

Említik: 1562–1563³⁰

Fogságba esik: 1563 tavaszán³¹

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Bajram bég (harmadszor)

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1563. október 9.³²

Hivatalviselés vége: 1563. október 18.³³

Ahmed bég

Kinevezés: 1563. október 18.³⁴

Hivatalviselés vége: ismeretlen³⁵

Bajram bég (negyedszer)

Kinevezés: 1564. július 8.³⁶

Hivatalviselés vége: 1565. május 20.³⁷

²⁸ Róla ld. Miklós Fóti, Biographical Notes on the Life of Turali of Tuzla (*aga, bey and vakıf*). *Archivum Ottomanicum* 40 (2023) 25–34.

²⁹ Mühimme defteri 4, p. 170, Nr. 1762. Előző szolgálati helye Szekszárd volt.

³⁰ Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. I. 1543–1635*. Budapest, 1886, 150.

³¹ Fóti, Biographical Notes, 29.

³² Kepeci 218, p. 32 (újabb számozás szerint: p. 56). Fóti (Biographical Notes, 29) kinevezési dátumnak tekinti, pedig nem az, hanem szolgálati birtokainak kijelölésével kapcsolatos megjegyzés.

³³ Az utód kinevezési dátuma alapján.

³⁴ Kepeci 218, p. 38 (újabb számozás szerint: p. 62). Esztergomból tették át.

³⁵ Úgy tűnik, egy ideig várakozási állományba került, majd 1565. október 6-án Lippa vezetője lett. Kepeci 75, fol. 55r.

³⁶ Kepeci 74, p. 85.

³⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Ali Emiri, Kanuni, 292. Szendrőt kapta következő szolgálati helyként, s valószínűleg innen vonult nyugdíjba. Az 1569-es szerémi *timár defteriben* már ilyen státuszban szerepel. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, A.DFE.d 0046, p. 7. Köszönöm Nebojsa Suleticsnek, hogy a szóban forgó összeírás anyagát rendelkezésemre bocsátotta. Maga is hasznosította ezt a kimutatást: Nebojsa Sz. Suletics, *Szremszki szandzsak u XVI. veku*. Doktorszka dizertacija (Univerzitet u Beogradu). Beograd, 2013, 11, 154, 155, 236.

Malkocs bég

Kinevezés: ismeretlen, 1565. május 20. körül³⁸

Parancs címzettje: 1565. július 7.³⁹

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Báli bég

Kinevezés: ismeretlen

Parancs címzettje: 1565. október 22.⁴⁰

Említik: 1566. március 9.⁴¹

Hivatalviselés vége: 1567. december 10. körül⁴²

Mehmed bég

Kinevezés: 1567. december 10.⁴³

Hivatalviselés vége: 1569. december 12.⁴⁴

Kászim bég

Kinevezés: 1569. december 12.⁴⁵

Hivatalviselés vége: 1572. május 18.⁴⁶

Mehmed bég

Kinevezés: 1572. május 18.⁴⁷

Hivatalviselés vége: 1573. július 6.⁴⁸

³⁸ Az előd áthelyezésének dátuma alapján.

³⁹ Dávid–Fodor, „*Az ország ügye*”, 304, Nr. 201.

⁴⁰ Mühimme defteri 5, p. 167, Nr. 408; p. 170, Nr. 414. Utóbbi rendelkezés szerint eddigre már megérkezett a szandzsákba, sőt jelentést is tett az uralkodónak.

⁴¹ Kepeci 220, p. 57.

⁴² Maliye defteri 563, p. 48. Mint korábbi szerémi bégre hivatkoznak rá. 1568. február 25-én is neki címeztek egy parancsot (Mühimme defteri 7, p. 321, Nr. 923), valószínűleg tévesen.

⁴³ Maliye defteri 563, p. 51. Addig Ohrid (Ohri) élén állt.

⁴⁴ Maliye defteri 563, p. 47. Ekkor Zvornikba teszik.

⁴⁵ Maliye defteri 563, p. 51. Előző állomáshelye Szkopje (Üszkü) volt. Meglepő módon az egy nappal később (!) datált szerémi *timár defter*-ben már az ő nevén találunk hász-birtokokat. A.DFE.d 0046, p. 1.

⁴⁶ Ezen a napon Skodrába (Iszkenderije) került (Maliye defteri 563, p. 216), onnan pedig 1574. június 29-én a Dukagini szandzsák élére (Uo.).

⁴⁷ Maliye defteri 563, p. 51. Előtte Skodra vezetője volt.

⁴⁸ Az utód kinevezési dátuma alapján.

Mahmúd bég

Kinevezés: 1573. július 6.⁴⁹

Hivatalviselés vége: 1574. augusztus 5.⁵⁰

Ferhád bég

Kinevezés: 1574. augusztus 5.⁵¹

Hivatalviselés vége: 1576. május 26.⁵²

Haszán bég

Kinevezés: 1576. június 11.⁵³

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Arszlán bég

Kinevezés: 1578. január 11.⁵⁴

Említik: 1579. május 30.⁵⁵

Hivatalviselés vége: ismeretlen, 1579. december 16. előtt⁵⁶

Mehmed bég

Kinevezés: 1579. december 16.⁵⁷

Hivatalviselés vége: 1581. február 28.⁵⁸

Hüszejn bég

Kinevezés: ismeretlen

⁴⁹ Maliye defteri 563, p. 51. Előtte ő is Skodra vezetője volt.

⁵⁰ Az utód kinevezési dátuma alapján.

⁵¹ Maliye defteri 563, p. 51; Mühimme defteri 25, p. 236, Nr. 2188. Előtte a ruméliai jobb-szárny alajbégi posztját töltötte be. Négy nappal később jutott a hatalmi jelvényekhez. Kepeci 1770, fol. 31r.

⁵² Kepeci 262, p. 22. Ekkor a Szekszárdi szandzsák élére került.

⁵³ Kepeci 262, p. 21. Akkermanból érkezett.

⁵⁴ Uo. A Vidini szandzsák éléről tették át.

⁵⁵ Mühimme defteri 37, p. 224, Nr. 2688.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. Delvinéből érkezett. A neve itt nincs feltüntetve.

⁵⁸ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Mxt. 597 (Flügel 1387), fol. 263v. Útja a Szigetvári szandzsákba vezetett.

Említik: 1581. november 13.;⁵⁹ 1582. január 19.;⁶⁰ 1584. július 9.⁶¹
Hivatalviselés vége: 1586. november 2.⁶²

Veli bég

Kinevezés: 1586. november 2.⁶³
Hivatalviselés vége: ismeretlen

Hálsiz bég

Kinevezés: ismeretlen
Hivatalviselés vége: ismeretlen; meghalt 1588. július 25.–augusztus 3. előtt⁶⁴

Haszán bég

Kinevezés: ismeretlen
Említik: 1589. február 27.–március 8.⁶⁵
Hivatalviselés vége: ismeretlen

Iszhak bég

Kinevezés: ismeretlen
Említik: 1589. július 14.⁶⁶
Hivatalviselés vége: 1589. szeptember 16.⁶⁷

Jahjali Báli bég fiának, Mahmúdnak⁶⁸ a fia, Zülfikár bég

Kinevezés: 1589. szeptember 16.⁶⁹

⁵⁹ Mühimme defteri 45, p. 315, Nr. 3800.

⁶⁰ Kepeci 7504, p. 83.

⁶¹ Kepeci 244, p. 9.

⁶² Kepeci 262, p. 35. Ekkor a Pozsegai szandzsák vezetője lett. Forrásmegjelölés nélkül kiadta: Tayyib M. Gökbilgin, Prof. Tayyib Okıç ve Bosna-Hersek tarihi, Bosna Eyaleti. In: *Tayyib Okıç armağanı*. Ankara, 1978, XLII.

⁶³ Kepeci 262, p. 21.

⁶⁴ Kepeci 344, p. 28.

⁶⁵ Kepeci 344, p. 427.

⁶⁶ Kepeci 252, p. 9.

⁶⁷ A valószínűsíthető utód kinevezési dátuma alapján.

⁶⁸ Így említi Fodor Pál, A „hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 2019. tavasz, 63.

⁶⁹ Kepeci 252, p. 80. Kinevezésekor megjegyezték, hogy ugyan a Kruseváci (Aladszahiszár) *livát* kapta, de azt nem akarta elfogadni, minthogy „az nem a mi területünk” (!). Ezt a kérést akceptálták, így jutott a Szerémi szandzsákhhoz. Sajnos itt csak felmenői nevét tüntették fel, az

Hivatalviselés vége: ismeretlen, 1591. szeptember 16. előtt⁷⁰

*Karaferjeli*⁷¹ *Mehmed bég*

Kinevezés: 1591. szeptember 16.⁷²

Hivatalviselés vége: 1593. április 1.⁷³

Ali bég

Kinevezés: 1593. április 1.⁷⁴

Hivatalviselés vége: ismeretlen⁷⁵

Juszuf bég

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1594. április 12–21.;⁷⁶ 1594. június 30.⁷⁷

Hivatalviselés vége: ismeretlen

Kalender bég

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1594. október 6–15.;⁷⁸ 1595. január 22–31.⁷⁹

Hivatalviselés vége: ismeretlen

övét nem. Ezt javadalmainak felsorolásából tudjuk meg, ahol viszont nem tértek ki az őseire. Ruznamçe 107, p. 63–65. Az elmondottakban rejlő bizonytalanságot szerencsésen és meglepetésszerűen oldja fel az az adat, miszerint a raguzaiak némi cukorral ajándékozták meg Zülfikár bég Jahjalit a mohamedán ünnep alkalmából. Molnár Antal, *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595). Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen. Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595)*. (Források Budapest Közép- és Kora Újkori Történetéhez, 2.) Budapest, 2009, 335.

⁷⁰ Az utód kinevezési dátuma alapján.

⁷¹ Előnevét nógrádi bég korából ismerjük. Thury fordítása szerint Pecsevi „Karaferiáliü”, Kjátib cselebi „Karakáriáliü” formában írta. Ld. Karácson Imre, *Török történetírók. III. 1566–1659*. Budapest, 1916, 102, 214. Karaferje a mai görögországi Veria/Verioia törökös neve.

⁷² Ruznamçe 143, szerémi rész, p. 5. A Vidini szandzsákot hagyta maga mögött.

⁷³ Kepeci 253, p. 79. A Nógrádi szandzsák alkormányzója lett.

⁷⁴ Uo. A Nógrádi szandzsákból érkezett. Ehhez a dátumhoz képest kissé váratlan, hogy Ali egy előterjesztésére, amelyet szerémi bégeként írt, már 1593. január 27-én reflektáltak. Kepeci 253, p. 41. Hasonló eset, amikor valaki tényleges pozícióba jutása előtt már az adott helyről küld előterjesztést, ritkán, de előfordul.

⁷⁵ Korábbiként említik 1594. március 4–13. között. Maliye defteri 15567, p. 172.

⁷⁶ Kepeci 344, p. 57.

⁷⁷ Maliye defteri 15567, p. 198–199.

⁷⁸ Kepeci 344, p. 68.

⁷⁹ Maliye defteri 15567, p. 176.

Musztafa bég

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1596. június 8.⁸⁰

Hivatalviselés vége: ismeretlen, 1597. március 10–19. előtt⁸¹

Mehmed bég

Kinevezés: 1598. január 19.⁸²

Hivatalviselés vége: ismeretlen, 1600. december 28.–1601. január 5. előtt⁸³

17. századi szerémi bégek

Ibrahim bég

1609. november 30.

Javadalomügyben való előterjesztését bírálták el ekkortájt.⁸⁴

Haszán bég

1618. június 1.–1619. november 16.

Parancsot kapott, amelyben többek között meghosszabbították szerémségi szolgálati idejét.⁸⁵ Valószínűleg ugyanő működött a szandzsákban a későbbi, 1619-es időpontban is.⁸⁶

Murád bég

1626. szeptember 13–21.

A Szerémi szandzsákot abrakpénzként bírta.⁸⁷

⁸⁰ Maliye defteri 16052, p. 108.

⁸¹ Maliye defteri 16052, p. 109. Ekkor már korábbi bégeként szerepel.

⁸² Kepeci 254, p. 42. Előtte udvari csausként kereste kenyerét.

⁸³ Maliye defteri 15567, p. 110. Ekkor már korábbi bégeként szerepel.

⁸⁴ Mühimme defteri 78, 278. fénykép.

⁸⁵ Mühimme defteri 82, p. 115, Nr. 237. Vö. Ferhad Garlaskan Turanli, Formuvannij ukrainokozac'ko–krimsz'otatarsz'kogo szozuzu ta morsz'ki pohodi zaporoz'kih kozakiv. *Inteligencija i vlada* 36 (2017) 223/23. jegyzet.

⁸⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, A.RSK-d.01487, p. 2.

⁸⁷ Maliye defteri 113, fol. 5v.

Ibrahim bég

1627. június 24.

Az addig *zagardzsibasiként* (egy janicsár tiszti rang) szolgáló személyt ezen a napon tették a Szerémi szandzsák élére.⁸⁸ Nem kizárt, hogy azonos a következő vezetővel.

Ibrahim pasa

1630. szeptember 20.–1634. január 21–30.

A korábbi időpontban a központi nyilvántartás szerint ő irányította a szandzsákokat. Két és egyharmad évvel később megerősítették posztján.⁸⁹

Rizván pasa

1635. március 7.

A korábbi temesvári beglerbéget – némi várakozási állományban töltött idő után – ekkor nevezték ki ide.⁹⁰

Ali pasa

1643. április 19.

Eddig a dátumig a Kirkai szandzsák alkormányzója volt. 1644. május 18–27. között posztján megerősítették.⁹¹

Diláver pasa

1644. augusztus 19.

A Pozsegáról letett vezetőt ekkor állították a Szerémi szandzsák élére.⁹²

Ömer aga/bég

1644. szeptember 22.

Az udvari kapuőrök közül választották ki, s bár aga rangját a bejegyzéskor megtartották, minden bizonnyal bégeként szolgált.⁹³

⁸⁸ A.RSK-d.01496, p. 14.

⁸⁹ Kepeci 266, fol. 13v.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ A.RSK-d.01512, p. 30.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

Musztafa bég

1646. március 6.–1646. december 9.

A Kirikai szandzsákról letett előljáró ezen a napon került a szandzsák élére.⁹⁴ Idehelyezését 1646. szeptember 29-én ismét bejegyezték – kérdés, melyik a tényleges kinevezési dátum.⁹⁵ December 9-én megerősítették posztján, ám a nevét kihagyták.⁹⁶

Szinánpasazáde Haszán bég

1650. május 24., 1650. június 30.

Az első dátum kinevezésének ideje.⁹⁷ Másodsorra egy technikai részletre utalnak ezzel kapcsolatban.⁹⁸

Musztafa bég

1647. március 8.

A Pozsegáról várakozási állományba küldött illető címzetes kanizsai beglerbégi ranggal kapta meg ekkor a Szerémi szandzsákokat.⁹⁹

Oszmán bég

1650. szeptember 24.

Amikor szultáni kegyben részesült, megjegyezték, hogy már korábban is működött itt.¹⁰⁰

Szultánzáde Mehmed pasa

1651. december 30.

Ez kinevezésének időpontja. Korábban beglerbég volt, de nem tüntették fel, hogy hol.¹⁰¹

⁹⁴ Uo.; A.RSK-d.01517, p. 71.

⁹⁵ A.RSK-d.01517, p. 121.

⁹⁶ A.RSK-d.01517, p. 134. Vö. A.RSK-d.01512, p. 30.

⁹⁷ A.RSK-d.01520, p. 4.

⁹⁸ A.RSK-d.01520, p. 13.

⁹⁹ A.RSK-d.01512, p. 30.

¹⁰⁰ A.RSK-d.01522, p. 28.

¹⁰¹ A.RSK-d.01522, p. 199.

Musztafa pasa

1653. október 6.

Mielőtt a Szerémi szandzsákba került volna, a Bejsehri szandzsákot bírta abrakpénzként.¹⁰²

Csengiogli Ali pasa

1654. június 26.

Mint hercegovinai (Herszek) bég abrakpénzként ekkor kapta meg a Szerémi *livát*.¹⁰³

Ahmed pasa

1660. április táján

Az 1661. április 17-én felfektetett nyilvántartás szerint ez idő tájt ő irányította a Szerémi szandzsákot. Előnevét nem sikerült elolvasni.¹⁰⁴

Ibrahim pasa

1661. november 24.–1663. szeptember 14–23.

A korábbi egri beglerbéget először az Apafi Mihály mellé rendelt oszmán hadak főparancsnokává (*szerdár*) tették, s abrakpénzként jutott a Szerémi szandzsák jövedelmeihez.¹⁰⁵ Később mint az alkormányzóság *mutaszarrifja*¹⁰⁶ kapott parancsot az alá rendelt hadak kapcsán.¹⁰⁷

Ali bég

1683. augusztus 24.–szeptember 22.

A Bécs elleni ostrom résztvevője.¹⁰⁸

¹⁰² A.RSK-d.01526, p. 218.

¹⁰³ A.RSK-d.01526, p. 305.

¹⁰⁴ Kepeci 434, p. 9.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ E terminus alapjelentése: 'birtokló'. Gyakran a tartományi vezetőket jelöli, máskor nem mindig világos, hogy mit takar. Az előzőek értelmében itt is kissé homályos Musztafa pasa hivatalának mibenléte.

¹⁰⁷ Fekete Lajos, A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. I. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 298, Nr. 107.

¹⁰⁸ Budapest, Egyetemi Könyvtár, C. O. 9. fol. 3r.

Píri Hüszejn bég

1692. március 7.

A szandzsák *mutaszarrif*aként bukkan fel, s egy *jük*, azaz 100 000 akcsét kap.¹⁰⁹

Halil bég

Kinevezés: ismeretlen

Említik: 1558. június 6.¹¹⁰

Hivatalviselés vége: ismeretlen

¹⁰⁹ Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár, 1533–1789*. Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmárik János–Szekfű Gyula. Budapest, 1914, 301, Nr. 319.

¹¹⁰ Ruz 11, p. 665.

Duba Ernő–Fodor Gábor

Egy karrier Vámbéry Ármin árnyékában: Elek Jónás, vagyis Ömer Feridún kalandos élete

A *Budapesti Közlöny* 1928. augusztus 8-i számát lapozgatva egy mára már talányos hírbe botlik az olvasó: a felhívás szerint az 1851-ben Füzesgyarmaton (ma Hontfüzesgyarmat, Hontianska Vrbica, Szlovákia) született Elek Jónás budapesti nyelvtanár halottá nyilvánításának megindítását kéri egykori felesége, Elek Jónásné (született Komjáthy Gizella). A Törökországban eltűnt Elek Jónás, vagyis Ömer Feridún élettörténetéről mindeddig csak mozaikszerű információk álltak a korszak iránt érdeklődő kutatók rendelkezésére, és azok is főleg a Keleti Kereskedelmi Akadémián vállalt feladatával voltak kapcsolatosak. De miként lett egy református zsellér fiából először szabósegéd, majd konstantinápolyi csillagjós, végül dervis és török–perzsa nyelvoktató, aki később oszmán-törökre fordította Vörösmarty Mihály Szózatát? Valóban meghalt 1928-ban vagy sem? A következőkben újságcikkek, visszaemlékezések és levéltári források alapján próbáljuk megrajzolni ennek a nem mindennapi embernek a kalandos életét, akit végül jeltelen sírba fektettek, Isztambul valamelyik gazos temetőjében.

A gyermekkor

Elek Jónás 1851. október 29-én született Füzesgyarmaton egy református családba, ifj. Elek János zsellér és Bukó Mária első gyermekeként. János, Mária és Katalin nevű testvérei még igen fiatalon elhunytak. Egyedül az 1858-ban született, szintén János nevű testvére érte meg a felnőttkort. Apja még 1857 végén aszkórbán (azonosítatlan, sorvadással járó betegségben), anyja pedig 1871-ben tífuszban halt meg, így Elek 19 évesen árva lett az akkor 14 éves testvérével együtt. Gyermekkoráról csupán töredékes információink vannak, ezek is leginkább az 1890-es évek elején vele készült riportokból, illetve Szathmáry György újságírónak, a *Fővárosi Lapok* tudósítójának átadott, de azóta elveszett emlékirata töredékeiből rakhatók össze. A Vámbéry Ármin saját gyermekkorát leíró visszaemlékezéseihez kísértetiesen hasonló sorokban Elek magát külön, „tudós” gyermeknek írta le, de az írásban visszaköszönnek későbbi arab, perzsa és oszmán-török nyelvű olvasmányainak szóvirágai is: „Füzes-Gyarmathon a falun kívül a szőlők alatt van a házunk, s ha néha elvegyültem a falubeli gye-

rekek közé, olyan valék, mint a fehér veréb a tarka verebek között: a sors már akkor mindenütt utánam lappangott s ha más csínt nem tehetett: rám huszította a falu neveletlenebb gyerekeit. Egyik tudósnak hitt, a másik szentnek csúfolt, mert hogy a káromkodás egy nyomorult betegség, azt övelők nem olyan könnyű elhítenni, mint arra megtanítani, sőt még rám is ragadt belőle. ... De hát tudtam is én még akkor, hogy miért forognak, hisz földmivelőnek a földet kell szántani, nem, mint a csillagászok, kik az eget szántják. Hogy néha az ekém az égnek fordult, arról nem tehetek. A falu bölcsei ugyan megjövendölték, hogy a régi bőrömbe nem fogok megmaradni. A jövendölés dicsérőleg is így hangzott: nem lesz ebből még mesterember sem, nemhogy szántóvető legyen, ha csak valami úrnak be nem válik, mert épen olyan képtelen a paraszti munkára, mint aki királynak született.”¹ Akármennyire is alkalmatlannak tartották a munkára, édesapja halála után kénytelen volt pénzt keresni, ezért napszámosnak állt egy Fehér Miklós nevű lévai szíj- vagy kocsigyártó szőlőskertjében, aki munkájáért „napjára 40 krajczárt és 3-szor pálinkát” fizetett. Elek visszaemlékezései szerint Fehér felismerte a tehetségét, így maga mellé vette inasnak, miközben a taníttatására is áldozott. Anyja halála után, 1871–1873 között pedig testvérével együtt Weisz Ignác szabómester mellett dolgozott, ahol kitanulta a mellénykészítés csínját-bínját, így a következő években nagyobb magyar városokban vállalt alkalmi szabómunkákat, vagy ahogy ő maga fogalmazott, „egyik sarokból a másikba hányódott-vetődött vándorlegény” lett.

Új élet Konstantinápolyban

Hogy Elek Jónás pontosan mikor és miért került az Oszmán Birodalom fővárosába, arra vonatkozóan eltérő adataink vannak. Egyes feltételezések szerint már az 1870-es évek közepén ott találjuk, más információk szerint 28 évesen, tehát az 1870-es évek végén tette meg gyalogszerrel a közel másfél ezer kilométeres utat. Választásában minden bizonnyal szerepet játszott az akkor már világhírnévre szert tett Vámbéry Ármin története, aki szintén koldusszegény legényként érkezett a török fővárosba, majd egy évtizeddel később már „sánta dervisként” a nyugati világ ünnepeit csillaga és a konstantinápolyi elit bizalmasa volt. A Kelet kapuja sok nincstelen hazánkfiát csábította jobb élet és biztos munka reményében, de ahogy előtte sokaknak, úgy Eleknek is kijutott az éhezésből és a nyomorból. Az első időszakban alkalmi munkákból próbálta eltartani magát, később különöse a csillagjósítás felé vitte, így egy asztrológus segédjének állt, de nyomora ettől még inkább nőtt.² Annyi bizonyos, hogy a konstantinápolyi magyarok által az 1879-es szegedi árvíz károsultjainak rendezett gyűjtésen a támogatók között

¹ Réthy László, Egy magyar mohamedán Stambulban. *Ethnographia* 1 (1890) 110–113.

² Tóth Béla, Török magyarok, magyar törökök. *Budapesti Hírlap* 1885. november 8., 1–3.



1. kép. Az Özbek tekke épülete. Fotó: Fodor Gábor

már feltűnt a neve, így szerény anyagi helyzete dacára hazafias érzülete mit sem változott – ahogy azt később is számtalanszor bizonyította.³ Végül az 1877-ben a Corvinák visszaszolgáltatása végett Budára utazó török küldöttség vezetője, a magyarbarát Szulejmán efendi vette szárnyai alá, aki az isztambuli Csagatáj vagy más néven Buharai Özbek *tekke* sejkje, vagyis a derviskolostor vezetője volt. A 17. században alapított és a Kék mecset melletti egykori Hippodrom (ma Atmeydanı) alatti utcában fekvő kolostor ismert volt arról, hogy kapuja mindig nyitva állt a szegények előtt, és rendszeresen adtak ingyen ételt a rászorulóknak. Elek Jónás kezdetben itt is vincellérként dolgozott, de későbbi levelei alapján állítólag Szulejmán felismerte a benne rejlő tehetséget, így a nappali kapálás után esténként törököül, arabul és perzsául kezdett tanulni. Ennek köszönhetően rövidesen beállt a dervisek közé, felvette az iszlám vallást s vele együtt az Ömer Feridún nevet, ezzel pedig a kolostor lakója lett. (1. kép)

³ *A Hon* 1879. augusztus 17., 1.

Hogy erre pontosan mikor került sor, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy midőn Kúnos Ignác turkológus, népmesegyűjtő 1885-ben Konstantinápolyban járt, már sajtónyilvánosságot kapott, hogy Ömer efendivel is találkozott az özbek tekkében.⁴ Sőt, a Kúnossal közösen a kolostorban tett látogatásról részletesebben is beszámolt az 1877-ben Konstantinápolyba utazó magyar egyetemi küldöttség egyik tagja, a később jelentős újságírói és írói pályát befutó Tóth Béla is, aki ugyanakkor egy alapvetően jámbor, de zavarodott, fanatikus muszlimnak látta Eleket:

„Bent él a tekkében a sejk kenyerén és immár kijárta a szoftaságnak mind a hat esztendejét. Tud törökül, arabul és csagatájul, megtanulta az egész koránt betéve és most is biflázza a sok szent könyvet éjjel-nappal. Milyen kár, hogy ennek a sok keleti tudománynak a magva félművelt talajra hullott nála, sőt a szerencsétlen fiatalember miszticizmusra hajló kedélye s fegyelmetlenül esze egészen összezavarodott. Fanatikus moszlim. Ijedve rántotta vissza a kezét, mikor én, a gyaur kutya, oda nyújtám neki a magamét. Különbén jámbor ember. Bevezetett a parányi kamarájába, amelynek összes bútorzata egy kopott szőnyeg és néhány könyv. Rögtön elővett egy arab füzetet és magyarázni kezdte, hogy most azt tanulják a medresszében. Ez a legutolsó tantárgy; ezzel végződik a tudomány, és aki ezt tudja, az már nem szedhet magába több bölcsességet. A könyv címe: – beleakadt a legelső szóba és fejtegetni kezdte, hogy mit jelent, aztán úgy belebonyolódott az etimológiába, hogy talán még most is ott kuporognánk a kis szoba földén, ha dr. Kunos efendi nem könyörül meg rajtam és nem mondja, hogy a sejk már vár ránk.”⁵

A Tóth által említett „zavarodottság” az idő előre haladtával csak romlott, de erre még visszatérünk.

Mindenesetre Ömer efendi Kúnossal történő megismerkedése nagy hatással volt későbbi életére és karrierjére. A magyar kutató ugyanis magával vitte 1885-ös gyűjtőútjára, melynek első állomása Bursza (Bursa) városa és a város fölé meredő Olympos (törökül: Uludağ) hegység zejbekek által lakott falvai voltak.

⁴ Magyar nyelvész Afrikában. *Pesti Hírlap* 1885. május 22., 6. Kúnost egyébiránt Sejk Szuzejmán is ismerte, hiszen ő és kísérete 1877-es budapesti látogatásán Erődi mellett a magyar kutató volt melléjük kirendelve tolmácsnak. Ekkor történt meg az az eset, hogy egy színházi előadás után elragadtatása jeleként a sejk oda akarta dobni a drága gyűrűjét Blaha Lujza színésznőnek, de Kúnos ezt udvariasan megakadályozta. Tóth Béla, *Török magyarok*, 1–3.

⁵ Tóth Béla, *Török magyarok*, 1–3.

A magyar kutató erről az útról később részletesen beszámolt *Anatóliai képek* című könyvében, melyben szolgálatkész és hithű muszlimnak írta le Eleket:

„Így egyezkedtünk meg Ömer *efendivel*, a magyar eredetű török *szofta* kísérrómmel, a ki régi vallását, a kálomistaságot, régi mesterségét, a férfi szabóskodást, *Perán* (a török főváros európaiak lakta negyedében) felejtve, *Sztambul*-ba telepedett át muszlimán teológusnak. Igazhivőbb lett az igazhitűnél is. Valahányszor csak hajónk fedélzete *dzsámi*-vá (török templommá) változott át – és ez napjában ötször esett meg – Ömer efendi volt a jó példával előljáró, és mindig elsőnek igyekezett a sorfalat képező imádkozók közé.”⁶

Szintén Elek szolgálatkészségét emelte ki Kúnos a napilapokban megjelent leveleiben is: „Kísérőm, jobban mondvá szolgám Omer effendi, úgy kiszolgál, mintha fejedelme volnék.”⁷ Burszai tartózkodásuk során egy karavánszerájban szálltak meg, a *hidrellez*, vagyis tavaszünnep körüli szokásokat figyelték meg, a következő napokban pedig – kiegészülve a melléjük rendelt hivatalos személyekkel – a város körüli kisebb falvakat látogatták sorra. Azonban a gyűjtőút további részén, engedély hiányában, Ömer Ferídún nem követhette Kúnost, így Burszából visszatért a fővárosba, míg Kúnos először Egyiptom, majd onnan Izmir (Ízmir) és környéke érintésével jutott vissza Magyarországra.

Mindezekkel együtt a Kúnos-féle expedíció és a Tóth Béla által írt beszámoló hatására Elek Jónást felkapta a magyar sajtó. Ebben a fent említetteken kívül az is szerepet játszott, hogy 1887–1888-ra fejeződött be a Konstantinápolyt Európával összekötő vasútvonal építése, így a legendás Orient vagy Simpson expresszekkel már átszállás nélkül lehetett eljutni az oszmán fővárosig. Ezt kihasználva a Magyar Államvasutak nemzetközi jegyirodája rendszeresen szervezett konstantinápolyi kirándulásokat, így nemcsak a kutatók, politikusok és előkelők utazása vált könnyebbé, de a turistaként a városba utazó magyarok között immár az újságírók is nagyobb számban képviseltették magukat.

Főleg az 1890-es évek elején újságcikkek és riportok sokasága foglalkozott a különönböző szabólegényből lett dervissel. Ezek közül – tartalmuk és részletességük miatt – kettőt emelünk ki. Az egyiket Réthy László,⁸ Kúnos egykori kísérője írta az *Ethnográfia* című folyóiratban, amelynek hasábjain pár évvel korábbi emlékeit idézte fel. Ebben beszámolt Jónás „szélességében 5, hosszában 10 arasz” méretű apró cellájáról, melynek összes bútorzata egy gyékény, egy takaró és

⁶ Kúnos Ignác, *Anatóliai képek*. Budapest, 1891, 7–8.

⁷ Debreceeni ifjú Brüsszaban. *Pesti Hírlap* 1886. május 18., 7.

⁸ Réthy László (1851-1914): entográfus, numizmatikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Numizmatikai Társaság első elnöke, emellett Löwy Árpád álnéven trágár verseivel nagy népszerűsége tett szert.

egy apró könyvespolc volt, és aki – ismét csak Vámbéryhez hasonlóan – francia nyelvtanításból tartotta fenn magát. A beszámoló igazi érdekessége azonban az a hosszú levél, melyet 1888. január 20-án az Atik (Atık) Ali pasa medreszében jegyzett fel Ömer „szofa”, és amelyből gyermekkorával kapcsolatosan már hosszabban idéztünk. Ahogy említettük, az átlag olvasó számára kissé terjengős nyelvezete már a szerző oszmán-török, perzsa és arab szövegek szóvirágai és hasonlatai között eltöltött tanulóéveinek hű lenyomatát adja, e tekintetben tehát az orientalisták számára mindenképpen érdekes magyar kultúrtörténeti emlék, melyet ezért teljes egészében közlünk cikkünk függelékében.⁹

A másik beszámolóból, melyet a *Fővárosi Lapok*ban Szathmáry György jegyzett, viszont azt is megtudhatjuk, hogy az írásban gyakorolt szóképek és keleties „elhajlás” dacára Ömer Feridún több mint egy évtizedes konstantinápolyi tartózkodás után is hibátlanul beszélt magyarul, amiben nagy szerepe lehetett a kinti magyar közösségnek. A szerző is a Széchenyi Ödön pasa és más magyarok által kedvelt Hotel de Pesth előtt találkozott Elekkel, aki annyira a bizalmába fogadta, hogy napokkal később átnyújtotta neki „emlékiratait”. Mikes Kelemen „Édes néném”-jéhez hasonlóan Elek egy elképzelt nagybácsihoz írta keserű sorait. Az emlékiratok eredeti példánya sajnos elveszett vagy lappang valahol, így csak a cikkben megjelent részleteket ismerjük. Ebből egy sokat szenvedett, de magyarságára végtelenségig büszke, sőt egykori kálvinizmusára is kegyelettel visszagondoló muszlim férfi képe rajzolódik ki, akinek legfőbb igyekezete, hogy tanulmányaiban történő elmélyedése mellett sohase hozzon szégyent származására és nemzetére. A Mikeshez hasonló írói gesztus és az ismétlődő Vámbéry-s beütések ellenben azt mutatják, hogy Elek Jónás ismerte és olvasta ezen szerzők műveit, foglalkoztatta őt az emigráció, a honvág és a hazájuktól messze sodródott magyarok szenvedésének történeti képe.¹⁰ Emellett több, később Magyarországon megjelent forrás tanúsága szerint ezen időszakban az isztambuli *darü'l-muallimint*, vagyis a tanítóképző iskolát is elvégezte.

A békés évek azonban a dervistekke vezetője, Szulejmán efendi 1890-ben bekövetkezett halálával véget értek, aminek egyértelmű jele, hogy 1891-ben már arról jelentek meg hírek, hogy Ömer Feridún – ismét csak Vámbéry tekintve példának – keleti utazásra indul, melynek során Belső-Ázsia legeldugottabb helyeit fogja felkeresni. Az útitervvel kapcsolatban csak annyit tudunk meg, hogy vasúttal Jenidzség (Yenice) ment volna, majd onnan „gyalog folytatja útját Angora, Afia Karahisszár és Kónián át, a hová azért megy, mert az egykori magyar szabólegény Mollah-i-Rum, a híres perzsa költő sírját akarja

⁹ Réthy, Egy magyar mohamedán Stambulban, 110–113.

¹⁰ Szathmáry György, Magyar napszámóból török szofa. *Fővárosi Lapok*, 1890. július 2., 1321–1322.

látni. Hogy onnan merre veszi útját, azt még ő maga sem tudja.”¹¹ Hogy az utazásból mi valósult meg, nem tudjuk, de az biztos, hogy 1895-ben még mindig Konstantinápolyban találjuk, hiszen egy magyar kerékpáros (!) expedíció tagjai találkoztak vele a főváros utcáin.¹²

Visszatérés Magyarországra

Az egykori szabólegénynek Kúnos Ignáccal történő 1885-ös megismerkedése, ahogy már említettük, nagy hatással volt későbbi életére. Ennek köszönhetően, illetve vélhetően megunva a törökországi nélkülözést, Elek Jónás kissé váratlanul hazatért Budapestre, hogy Kúnos meghívására a Kereskedelmi Akadémia Keleti Kereskedelmi Tanfolyamának török nyelvtanítója legyen.

A Kereskedelmi Akadémián belül – felismerve a szükségleteket és figyelve a kelet felé orientálódó magyar politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatépítési kísérletekre – 1891-ben indult Keleti Kereskedelmi Tanfolyam, melynek tervét a források egybehangzó állítása szerint Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter pártfogolta.¹³ A balkáni nyelvek mellett már a kezdetektől fogva volt török tanszék az intézményen belül. A török nyelvet Kúnos Ignác oktatta, aki 1895-ben vette át – akkor még ideiglenes jelleggel – a korábbi igazgatótól, Ghyczy Gézától a teljes tanfolyam vezetését, majd 1899-től az átszerveződő Keleti Kereskedelmi Akadémia igazgatója lett. Kúnos a saját dolgát is megkönnyítendő vette tehát fel 1895 őszen egykori kísérőjét, Ömer efendit, és bízta rá a török, majd később az arab nyelv oktatását. Az Ömer Feridún néven foglalkoztatott Eleket hivatalosan 40 forint havi bér ellenében 1895. december 26-án nevezték ki lektornak, majd az 1897. év elejétől a 2. évfolyamosok számára bevezették az arab nyelv elméleti és gyakorlati oktatását, előbbit Kúnos, utóbbit Feridún

¹¹ *Budapesti Hírlap* 1891. június 21., 7. A mai Yenice, Ankara, Afyonkarahisar és Konya városai. Molla-i Rum, vagyis Mevláná Dzseláleddín Rúmi az egyik legjelentősebb muszlim költő, misztikus a 13. századból, akinek a konyai sírja felé emelt zöld türbéje ma is jelentős muszlim zarándokhely.

¹² „Itt találkoztunk Elek Jónással, kit most már Omer Feridon effendinek hívnak. Nagyhaju és nagyszakálu ember, hatalmas turbán a fején. ... Ezelőtt husz évvel Füzesgyarmaton lakott, gyengén ment a szabómesterség s Konstantinápolyba kötött ki. ... Pár hónappal később a találkozás után, mikor a keleti bonyodalmak nagyobb-nagyobb izzásba jöttek, azt a hirt hallottuk, hogy Omer Feridon effendi hazaköltözött Bpestre s megtették a keleti akadémiával kapcsolatos kereskedelmi akadémián a keleti nyelvek tanárának.” Borbély György–Scharscher Dániel, *Kerékpáron keletre*. Torda, 1895, 71–72.

¹³ *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920*. Szerk. Szögi László–Zsidi Vilmos. Budapest, 2007, 15. A Keleti Kereskedelmi Tanfolyamra, később Akadémiára vonatkozóan ld. még Erdélyi Mátyás, A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: a tudomány, a gazdaság és a politika interakciója. *Korall* 80 (2020) 32–53.

vezetésével.¹⁴ Ekkortól fizetése 60 forintra emelkedett. A pozíció betöltésével a tanfolyam és az akadémia történetében Elek lett az egyetlen, akit – gyakorlatilag Kúnos asszisztenseként – hivatalosan lektori állásban alkalmaztak.

Ömer Feridún hazatérése természetesen nem került el a honi sajtó figyelmét sem. 1895 október–novemberében több jelentősebb hazai újság is beszámolt arról, hogy kinevezték őt a Keleti Tanfolyam török tanárának, illetve hogy részt vett az Akadémia nyilvános ülésein. Elek élettörténetét ismerve különösen humoros, hogy az újságírók vele kapcsolatban mindenhol igyekeztek kiemelni, hogy bár turbánt és törökös öltözetet viselt, „megmaradt jó református magyar embernek”.¹⁵

Elek Jónás életébe így több mint egy évtizedes nyugalom és kiszámíthatóság költözött. A következő évekből szinte alig találunk vele kapcsolatban forrást vagy hírt, eltekintve egy-egy esti törökstanfolyam indulásától vagy a Keleti Kereskedelmi tanfolyam évadzáró vizsgájától.¹⁶ Ahogy korábban említettük, a tanfolyam 1899-ben vált végleg önálló intézménnyé. Bár címe (Alkotmány utca 11.) megegyezett a Kereskedelmi Akadémiáéval, ettől kezdve még rangosabb helyet foglalt el a budapesti felsőfokú intézmények között, tanulói pedig jó eséllyel pályázhattak valamelyik nagyobb vállalat, bank vagy a külügyi szervezet külföldi pozícióira.

Ömer Feridún magánéletével kapcsolatosan szintén nagyon kevés adatot ismerünk, első házasságáról azonban több forrás is megemlékezett. A *Pesti Hírlap* egyik rövid híréből megtudhatjuk, hogy 1901. szeptember 14-én kelt egybe Mokry (másutt Makray) Lenke Ida zongoratanárral.¹⁷ A házasság azonban nem tartott sokáig, mert Ömer már 1905-ben felperesként kérte a válás kimondását, miután felesége elköltözött tőle.¹⁸ Hogy ez már összefüggött-e erősödő ideggyengeségével, nem tudjuk, de a századelőn még úgy tűnt, karrierje töretlenül ível felfelé. 1903-ban ugyanis – sokadszorra Vámbéryt követve – nagy elődjéhez hasonlóan lefordította a Szózatot, melyet egy Deák Ferenc-emlékesten szavalt el az akadémia egyik hallgatója, Ernst Mihály.¹⁹ Csak találgatni tudunk, miért pont

¹⁴ *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből*, 36, 38.

¹⁵ Török tanító budapesti iskolában. *Budapesti Hírlap* 1895. november 18., 4; Törökké lett magyar. *Pesti Napló* 1895. november 18., 3.

¹⁶ „Érdekesek voltak a nyelvi vizsgálatok, Ömer Feridun efendi, a sztambuli dár-ul-muállimin (tanítóképző) végzett hallgatója, a keleti nyelvek lektora és a gyakorlati török és arab nyelv tanára, vezette a török vizsgálatot. Turbánosan sétált föl és alá, hosszú szép szakállát simogatta, s ha valaki tévedett a török beszédben, a legnyugodtabb mosollyal zökkentette be a helyes kerékvágásba.” Keleti Kereskedelmi Akadémia. *Pesti Hírlap* 1899. június 26., 3.

¹⁷ Házasság. *Budapesti Hírlap* 1901. szeptember 13., 3.

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára, HU BFL – VII.2.c – 1905 – V.0595. A Budapesti Királyi Törvényszék iratai. A bíróság 1906-ban ki is mondta a válást; ld. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Polgper/19720/> (2022. május 21.). Komjáthy Gizellával kötött második házasságáról is csak a bevezetőben említett halottá nyilvánítási eljárás kapcsán tudunk.

¹⁹ *Pesti Napló* 1903. október 18., 5.

ezt a művet választotta. Valószínű, hogy Vámbéry nyomdokain kívánt haladni, de az sem zárható ki, hogy eredetileg csak önmaga szórakoztatására vagy diákjai okulására fordította le Vörösmarty korszakos művét. Ugyanakkor tény, hogy a fordítás kiadására csak 1906. október 28-án, vagyis pontosan II. Rákóczi Ferenc hamvainak a kassai dómban történő elhelyezésének napján került sor.

Több évtizedes tervezetést követően ugyanis 1906 őszén került sor II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona, Thököly Imre és követőik hamvainak hazaszállítására, melyet Thallóczy Lajos és Thaly Kálmán nevéhez szokás kötni. Ahogy a Szózat fordításához írt bevezető szövegből kiderül, Ömer efendi a művet Thalynak, a Rákóczi-emigrációval kapcsolatos kutatások megkezdésében és a bujdosók hamvainak hazahozatalában is elévülhetetlen érdemeket szerzett tudósak ajánlotta. Arra semmilyen adatot nem találtunk, hogy ismerték-e egymást, de azt a későbbi információmorzsák alapján tudjuk, hogy Ömer Feridún a miniszterelnökség fordító osztályának török, arab és perzsa fordítójaként részt vett a hamvak hazahozatala körüli hivatalos államközi levelezésben, így nem kizárt, hogy találkoztak. Ezért sem meglepő, hogy 1907 januárjában a magyar kormány hivatalos köszönőleveleit is ő fordította oszmán-törökre, melyeket a híradások tanúsága szerint Sztepanosz Hark Hovagimiján izmiti örmény metropolita,²⁰ Kázim bej izmiti *mutaszarrif* (*mutaszarrif*, kormányzó), Ömer Ali bej rodostói *mutaszarrif*, Mehmed Lutfi efendi izmiti rendőrbiztos, illetve Hajreddín bej, a török kormány konstantinápolyi vasúti biztosa kapott.²¹

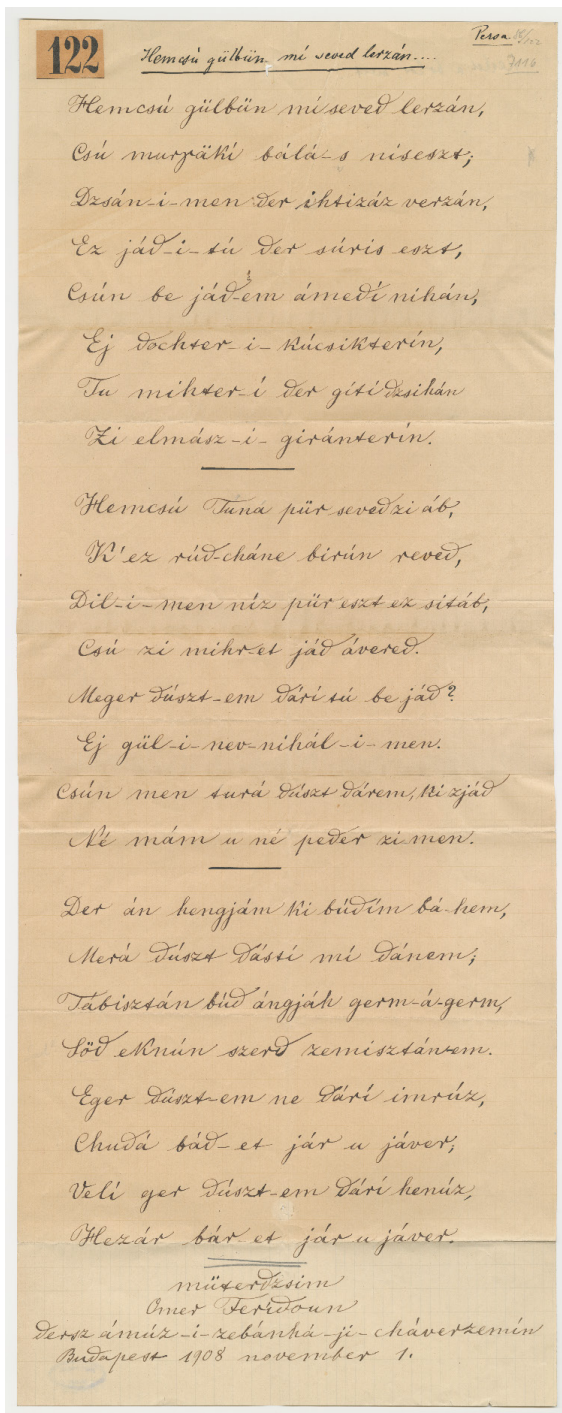
Visszatérve a Szózat fordítására, a forrást először 2005-ben Vásáry István mutatta be a tudományos közösségnek. A szöveg vizsgálatából és annak a Vámbéry-féle fordítással történő összevetéséből kiderült, hogy Ömer Feridún munkája ugyan kissé archaikus, mégis az akkori török köznyelven, tehát nem az írástudók, papok és hivatalnokok által használt, török, arab és perzsa jövevényszavaktól hemzsegő oszmánli nyelven íródott, így szinte a mai napig érthető és a magyar szöveg hangulatát jól visszaadó fordítás született.²² A sikeres és mindmáig irodalomtörténeti ritkaságnak tekinthető munkán kívül csupán egyetlen versfordítást ismerünk, amely Ömer Feridún nevéhez kötődik, ez pedig Petőfi Sándor „Reszket a bokor, mert...” című versének török és perzsa fordítása.²³ (2. kép)

²⁰ A izmiti kormányzósággal kapcsolatosan ld. <https://virtual-genocide-memorial.de/region/the-black-sea-marmara-and-aegean-littorals-eastern-thrace-and-central-anatolia/bursa-prousa-vilayet-province/mutesarifat-izmit/> (2024. február 1.).

²¹ A kormány köszönete az izmidieknek. *Pesti Napló* 1907. január 27., 13.

²² Vásáry István, Vámbéry, Ömer Feridun és a Szózat törökül. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Összeállította Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2005, 271–277.

²³ A perzsa fordítás papírtekercsét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, míg az irodalmi török és a perzsa fordítás itt jelent meg: *Petőfi-almanach*. Szerk. Ferenczi Zoltán. Budapest, 1909, 20–21. (A vers török köznyelvi fordítását Kúnos Ignác jegyezte.)



2. kép. Petöfi Sándor „Reszket a bokor, mert...” című versének Ömer Feridún általi perzsa fordítása. Forrás: Petöfi Irodalmi Múzeum, PKEL'V.=626

A versfordításokon és a hivatalos tolmácsolási feladatokon túl érdekességként meg kell említeni, hogy Ömer efendi a hódoltságkori török feliratos emlékek fordításában és tudományos publikálásukban is részt vett. Az ő nevéhez köthető ugyanis a Kászim (1666–1667) és Mahmúd (1667–1670) budai pasa idején készült, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött egy-egy feliratnak a fordítása, mely az *Archaeológiai Értesítő* 1913. évi 4. és 5. számában jelent meg.²⁴

Mindezek után talán kissé váratlanul, de a korábbi leírások alapján mégsem előzmények nélkül, Ömer Feridúnt 1908-ban felfüggesztették lektori állásából. Az ok az volt, hogy Mátray Elemér oktató szerint Feridún lektor röpiratot készített, amelyben a tanári testület tagjai ellen fogalmazott meg képtelen állításokat.²⁵ Ezért a tanári testület presztízst megőrzendő vizsgálat megindítását javasolta, melynek keretében meghallgatták az „elkövetőt”. Kúnos ezért hivatalosan is a minisztériumhoz fordult:

„Az utóbbi időkben a tanítási órák alatt a hallgatóságnak a tanítás körébe nem tartozó dolgokat beszél, melyek egyrészt a fegyelem rovására történnek, másrészt pedig a tanítás óra mennyiségét veszélyeztetik. Nagy fokú idegessége és képzelődése az utóbbi időkben annyira erőt vett rajta, hogy úgy a tanári karban mint főleg az igazgatóban a legcsekélyebb alap nélkül ellenségét és üldözőjét látja, olyannyira, hogy szinte azt a látszatot kelti, mintha beteges képzelődésben vagy mániákus rögeszmében szenvedne. Iratokat terjeszt, amelyekben a legképtelenebb és teljesen alap nélküli vádaskodások foglaltatnak.”²⁶

Mindezek után a másodszeri felhívásnak eleget téve a lektor végül zavartan és összefüggéstelenül előadta vádjait, ezáltal mindenki számára világossá vált, hogy a dolog orvosi beavatkozást igényel. A kivizsgálás során „nagyfokú neurasthériá”-s kórt állapítottak meg, így Ömer Feridúnt tanításra képtelennek ítélték, a minisztérium pedig a folyó évre szabadságot engedélyezett az ekko-

²⁴ Omer Feridoun, Török fölirotas tábla Kászim vezir budai pasát dicsőítő verssel. *Archaeológiai Értesítő*. Uj folyam 33 (1913/4) 365–368; Uő, Budai török emlékek. *Archaeológiai Értesítő*. Uj folyam 33 (1913/5) 411–414.

²⁵ *Jegyzőkönyv a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanári karának 1908. évi február 15-én d. u. 6 órakor megtartott értekezletéről*. 11. pont. A Budapesti Corvinus Egyetem jegyzőkönyvei 1892–1990. A Keleti Kereskedelmi Akadémia tanári értekezleteinek ülései 1903–1918. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KOZGAZBCE_KKA_TE_1903-1918/?pg=119&layout=s (2023. október 24.).

²⁶ *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920*, 55.

riban a II. kerületi Donáti utca 2. szám alatt lakó oktatónak.²⁷ Sőt, Kúnos ígéretet tett arra is, hogy további egy éves szabadságot fog kieszközölni a zavart kollégának, melyre végül sor is került, hiszen 1910-ben a *Hivatalos Közlöny* szerint továbbra is a XI. fizetési osztályban, 1600 korona fizetéssel és 800 korona lakáspénzzel foglalkoztatták.²⁸ Távollétében először Mészáros Gyula, 1912-től pedig hivatalosan Germanus Gyula vette át a helyét török–arab nyelvtanítóként.²⁹ Ömer Feridúnt hivatalosan végül 1911 januárjában bocsátották el a Keleti Kereskedelmi Akadémiáról, miután betegszabadsága lejártával nem jelentkezett szolgálatra.³⁰

Elek Jónás magyarországi karrierje azonban mindezzel nem ért véget. A turanizmus lázában égő Magyarországon ugyanis amellet, hogy 1910-ben végül hivatalosan is megalakult a Turáni Társaság, a kormányzat már 1909-től komoly lépéseket tett a Bosznia annektálása miatt feldühödött oszmán-törökök lecsillapítására, illetve meg kívánta „puccsolni” a Birodalom osztrák felének az iszlám vallás elfogadására tett lépéseit. Így Thallóczy Lajos Wekerle Sándor miniszterelnökkel és Burián István közös külügyminiszterrel együtt egy, a Gül baba türbét és környékét muszlim zarándokközponttá alakító tervet dolgozott ki, melyhez Karácson Imre konstantinápolyi levéltári kiküldött közbenjárásával Abdullatif személyében egy imámot is „hozattak”.³¹ A viszonylag gyorsan megbukó terv mellett megkezdődött a török diákok magyarországi szakmai tapasztalatszerzését előirányzó terv megvalósítása is, melynek ötlete egyes korabeli sajtóbeszámolók szerint Baumgarten Izidortól, a Konstantinápolyi Magyar Egylet vezetőjétől származhatott, s ezzel párhuzamosan az Egylet magyar nyelvtanfolyamokat is indított.³² Mindezen kezdeményezések honi támogatására pedig 1910-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági termében Lánczy Leó jelenlétében megalakult a Magyar–Török Kereskedelmi Társaskör.

²⁷ *Jegyzőkönyv a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanári karának 1908. évi május hó 13-án d. u. 6 órakor megtartott értekezletéről.* A Budapesti Corvinus Egyetem jegyzőkönyvei 1892–1990. A Keleti Kereskedelmi Akadémia tanári értekezleteinek ülései 1903–1918. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KOZGAZBCE_KKA_TE_1903-1918/?pg=122&layout=s (2023. október 24.).

²⁸ *Hivatalos Közlöny* 1910. február 1., 139.

²⁹ *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920*, 62. Adam Mestyan, Materials for a History of Hungarian Academic Orientalism: The Case of Gyula Germanus. *Die Welt des Islams* 54 (2014) 10–11.

³⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Királyi Kereskedelmi Akadémia tanári karának 1911. évi febr. hó 28-ikán tartott értekezletéről.* A Budapesti Corvinus Egyetem jegyzőkönyvei 1892–1990. A Keleti Kereskedelmi Akadémia tanári értekezleteinek ülései 1903–1918. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KOZGAZBCE_KKA_TE_1903-1918/?pg=162&layout=s (2023. október 24.).

³¹ Részletesen ld. Fodor Pál, A budapesti imám. *Történelmi Szemle* 59 (2017/2) 315–323.

³² Baumgarten Izidor valamikor az 1880-as években kerülhetett Isztambulba, ahol rövid időn belül a Kereskedelmi Múzeum és a MÁV képviselője, később pedig a Magyar Kereskedelmi Rt. fiókgazdátja, valamint az Osztrák–Magyar Kereskedelmi Kamara ülnöke lett. Az oszmán Medzsidíje- és Oszmáníje-renddel, valamint a Ferenc József-rend lovagkeresztjével kitüntetett Baumgarten 1914-ben királyi tanácsosi címet is kapott. *Budapesti Hírlap* 1914. április 24., 13.

A 132 taggal bíró kör védnökévé Hieronymi Károly minisztert, magyar elnökévé Lánčzy Leó főrendiházi tagot, török elnökévé Ahmed Muhtár bej török főkonzult, alelnökévé Erődi Béla tankerületi főigazgatót, Simon efendi török konzult, Gelléri Mórt és maróthi Fürst Lászlót választották.³³ Tiszteletbeli tagja az idős Vámbéry Ármin lett, de a tagok között feltűnt az ekkor még a Keleti Kereskedelmi Akadémia kötelékében dolgozó Ömer Ferídún is. Ez volt tehát az első olyan szervezet, amelyben Ömer Ferídún és a „példakép”, Vámbéry bizonyíthatóan közösen vettek részt. A Társaskör bábáskodásával pedig 1911-ben megkezdte működését a Török–Magyar Iskola, mely főleg egyes magyar és török szabadkőműves körök egymásra találásának eredményeképpen született meg. 1910-ben ugyanis egy népesebb magyar iparos- és szabadkőműves-küldöttség utazott Konstantinápolyba, miután 1909-ben egy ifjútörök delegáció járt Magyarországon. Az ifjútörök kormányzat s főleg annak szaloniki (ma Thesszalóniki, Görögország) ága erős szabadkőműves kapcsolatokkal rendelkezett, így nem meglepő, hogy az egyébként is egyre szorosabbá váló magyar–török kapcsolatok közepette sor kerülhetett a találkozóra. A rövid szaloniki és konstantinápolyi látogatás eredményeképpen megállapodás született (oszmán-) török diákok magyarországi továbbképzéséről, akik különféle nagyvállalatoknál tanulhatták meg egy-egy szakma alapjait, vagy tölthettek el hosszabb-rövidebb szakmai gyakorlatot Magyarországon.³⁴ A főleg az Iparegyesület vezetője, Gelléri Mór nevével fémjelzett akció megsegítésére és a Magyarországra érkező török diákok integrációjának megkönnyítése érdekében a nyelviskola a török diákoknak magyar nyelvtanfolyamokat, a keleti kereskedelemben részt venni szándékozó magyaroknak török nyelvű képzéseket nyújtott. Az V. kerület Markó utcai főgimnázium épületében megnyílt tanintézmény vezetője Vámbéry tanítványa, Erődi Béla udvari tanácsos, a korszak kiemelkedő turkológusa, tankerületi főigazgató lett, aki nem mellesleg a fentebb már idézett Sejk Szulejmán-féle 1877-es küldöttség budapesti kalandjaira vonatkozó részletes visszaemlékezés szerzője is volt. A megnyitón az akkor már Magyarországon tartózkodó török diákok mellett megjelent többek között Balogh Jenő és Molnár Viktor államtitkár, illetve a török kormány részéről Muhtár bej főkonzul is. Az iskola tanárai között ott találjuk Ömer Ferídúnt is, aki tehát a Keleti Kereskedelmi Akadémián fel nem vett hivatalát itt folytatta. Mellette egy bizonyos Dzsevád efendi, a korai török–magyar szótárpróbálkozásával ismertté vált Pastinszky János, a Társaskör elnöke, Egyesy Géza, illetve a magyarországi muszlim közösség és a Gül baba türbéje mellett felállítandó mecset imámjának

³³ Magyar–török kereskedelmi társaskör. *Honi Ipar* 1910. június 15., 19.

³⁴ Gelléri Mór, Magyar iparosok és kereskedők kirándulása Törökországba. *Magyar Ipar* 1910. május 15., 461–467.

kinézett Abdullatíf állt szolgálatba.³⁵ A megnyitón készült az egyetlen olyan ismert fénykép, melyen Ömer Feridúnt láthatjuk (3. kép).

Bár az iskola a Társaskörrel szorosan együttműködve kezdte meg tevékenységét, 1912 márciusától Fahreddín bej török főkonzulnak köszönhetően már a török képviselő fenntartásában működött tovább, miután a Társaskör Egyeszy zavaros ügyletei miatt feloszlatta magát.³⁶ Az új helyszínen Ömer Feridún mellett többek között Mészáros Gyula dolgozott tanárként.³⁷ Hiába tűnt azonban sikertörténetnek a 60 török és 40 magyar tanulóval bíró iskola, Ahmed Hikmet (Müftüoglu) főkonzul személyes levelezéséből tudjuk, hogy teherként élte meg az iskola működtetését. 1913. július 29-i keltezésű levelében értetlenségének adott hangot, amiért a török Közmunkaügyi Minisztérium továbbra is ragaszkodik az iskola fenntartásához, és havonta 3000 kurust áldoz rá, miközben az iskolába 1913-tól már a Főkonzulátus épületében kellett jelentkezni. „Mintha nem lenne elég dolgom, még ezzel az átkozott iskolával is foglalkoznom kell” – írta.³⁸

Újra török földön

A világháború kitörése után az iskola bezárt, a Magyarországra érkező török diákok fogadását és taníttatását, különösen 1916 után, a Magyar Keleti Kultúrközpont vállalta magára. Hogy ezt követően Ömer Feridún mit csinált, nem tudjuk. Amit biztosan tudunk, az az, hogy a háború végeztével, 1919-ben már Adakale-szigetén találjuk, ahol a helyi kormányzó elmondása szerint hónapok óta a török csemetéket oktatta.³⁹

Feridún mozgalmas élete azonban nem itt ért véget; a török függetlenégi háborút követően visszatért Isztambulba. Több forrás is azt állítja, hogy a Bajezid Könyvtárban állt munkába,⁴⁰ míg mások arról írnak, hogy a török szoftákat tanította, de a dervisrendek 1925. év végi feloszlásával munkanélküli, földönfutó lett.

³⁵ A budapesti török iskola megnyitása. *Budapesti Hirlap* 1911. január 15., 10.

³⁶ Egyeszy egy idő után a Társaskör általános céljai helyett inkább a saját üzleti érdekeit akarva érvényesíteni, ami szemet szúrt a török főkonzulátusnak, ezért értesítették a saját külügyminisztériumokat, hogy a Társaskör nevében érkező megkereséseket hagyják figyelmen kívül. T.C. Cumhurbasbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (továbbiakban: BOA), DH. MUI. 159/122/1/1. (Haziran 1328 [1912 június]) BEO 4057/304235/1/1. (17 Haziran 1328 [1912. jún. 30.], DH. Mb. HPS. M. 6/4/1/1. (2 Haziran 1328 [1912. jún. 15.]

³⁷ BOA, MF. ALY. 73/101/9/1 (1913. április 13.); MF. ALY. 73/101/2/1 (1913. április 12.)

³⁸ Nil Türker Tekin, *Peşte günleri. Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun özel mektupları*. İstanbul, 2011, 76. Emellett azt is megjegyezte, hogy az első Balkán-háborúban a magyarok pénzért akartak a törökök mellett harcolni.

³⁹ Törökvilág a Senki-szigetén. *Délmagyarország* 1919. július 19., 3.

⁴⁰ Félmilliárd értékű Rákóczi-vagyon kallódott el Törökországban. *Ujság*, 1926. május 5., 3.



Magyar-török iskola Budapesten. A magyar-török barátságnak egyik legujabb bizonyítéka, hogy a fővárosban magyar-török iskola létesült. Az új iskolában a Budapesten tartózkodó török ifjak magyarul, a török nyelv iránt érdeklő magyarok pedig törökül fognak tanulni. Ez az iskola a múlt héten nyílt meg s képünkön a magyarul tanuló török ifjak és a tanárok láthatók. 1. Pasztinszky János, 2. Dsevad efendi, 3. Ömer efendi, 4. Abdul Latif efendi, 5. Egyessy Géza török konz. főtthkár. (Saját fényképünk felvétele.)

3. kép. A Török–Magyar Iskola megnyitóján készült fénykép, 3-as számmal jelölve Ömer Feridún. Forrás: *Budapesti Hírlap* 1911. január 15., 10

„Pastinszky útitársunk egy hosszúhajú öreg emberre hívta fel figyelmünket, aki szütyőt vitt a hóna alatt. *Ömer Feridun Efendi* ez, a magyar származású dervis, aki Füzesgyarmaton, Hontvármegyében született és eredeti neve Tóth (sic) Jónás volt. Megszólításunkra hozzánk csatlakozott; odaültettük a platánfa alá, jó török teát rendeltünk neki is és elbeszélgettünk. A szoftákat, a mohamedán papjelölteket tanította, olyan teológiai tanárféle volt, de Kemál basa (értsd Atatürk) feloszlatta őket és most hajléktalanul tengeti életét. Megkínáltuk Magyarországból való gomolyával, magyar kenyeret is tudtunk adni hozzá, de öröme akkor tört ki igazán, mikor Nagy László egri hentestől való jó darab szalonnával ajándékoztam meg a hátizsákomból. »Ez az, amit Konstantinápolyban nem lehet kapni!« – kiáltotta és bár mohamedán vallása tiltotta, ebből ette a legjobb falatokat. Többször felkeresett szállásunkon is, és fenntartottuk vele a jó viszonyt, míg Konstantinápolyban időztünk.”⁴¹

A bevezetőből emlékezhetünk, hogy a fenti, 1927-ből származó idézet keletkezése utáni évben került sor a halottá nyilvánítási eljárás megkezdésére, ám az utolsó, Ömer Feridúnra vonatkozó adatunk 1933-as, tehát ekkoriban még bizto-

⁴¹ *Az Egri Érseki Róm. Kat. Tanítóképzőintézet értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* Közli Csanády László. Eger, 1931, 6.

san életben volt. Nem meglepő módon ebben is egy mezítlábas, öreg és folyton éhes ember alakja tűnik fel, akiről a szerző tévesen azt emelte ki, hogy „18 éves korában ment ki Vámbéry Árminnal Közép-Ázsiába, közel 30 évet töltött ott”.⁴²

Ezek után nem hallunk többet Elek Jónásról, így valószínűleg valamikor az 1930-as évek közepén halhatott meg Isztambulban és temethették el valamelyik muszlim temetőben. Élete több mint 70 éve során sok nélkülözés és nehézség jutott osztályrészéül, mely a fiatalon elvesztett testvérek és szülők drámája mellett szinte egész életét meghatározta. Mindezek ellenére nincstelen szabóinas-ként vágott neki az ismeretlen Keletnek, és bár messze nem tudta megközelíteni példaképe, Vámbéry sikereit, kitartása és elhivatottsága révén a maga módján bizonyos ismertségre tett szert. Ahogy több korabeli forrás is kiemeli, alapfokú oktatásának hiányosságai rányomták bélyegüket későbbi tanulmányaira, de a keleti nyelvekben való jártassága végül oktatói karriert tett számára lehetővé. Ennek kiteljesedését és egy átlagos, polgári élet lehetőségét minden bizonnyal csak az elméjében bekövetkezett kóros elváltozás akadályozta meg, így minden igyekezete dacára idős korában is ugyanolyan nélkülözés jutott osztályrészéül, mint gyermekkorában. Mindezekkel együtt a Kúnos Ignác-féle expedícióban vállalt szerepe, a Keleti Kereskedelmi Akadémián, majd a Török–Magyar Iskolában betöltött feladatai, valamint a Szózat oszmán-törökre fordítása révén élettörténete mindenképpen megért egy értekezést.

FÜGGELÉK

Réthy László, Egy magyar mohamedán Stambulban.

Ethnographia 1 (1890) 110–113.

Doctor úr! Méltóztatott említeni dr. Kunos úrhoz intézett levelében, hogy arczképet ígértem. Igen, azt elismerem, sőt még azt is, hogy számítva arra, hogy a szóbeli szerződés épen olyan mint a falu pecsétjével megerősített contractus, megvethetjük lábunkat az ígéret tarka gerendájába s átlépve rajta az árkot, ott az igazság terén felmutatni, hogy a magyar ember a mit kimond, annak szentnek kell lenni. Csakhogy még én nem értem ám el Boldog-Arábiába, a hova teve, öszvér és szamar-csordák szállítják a kincset évenként. Még itt a napsugár oly silány, hogy a holdvilágba kell megkapaszkodnom, hogy a szegénység hideg szele el ne söpörjön mint a szélhajtji kórót a hó tetején, mert még nem vagyok oly hatalmasan belegyökerezve a tanítóskodásba, hogy mellette szilárd szélernyőt találtnék a télbe keveredett nyári napok április zivatarában.

⁴² Lázár Árpád, Istanbul–Galata. *Földgömb* 4 (1933/6) 207.

Ámbár ilyen boldog, mint ma nem voltam, mióta a világon vagyok, hisz nagyobb urakat és tanultabbakat tanítok mint a milyen magam vagyok, a kik megosztják velem napikenyerőket, szolgálatkészséggel, mintha urok volnék, pedig még csak szolgálók sem vagyok. No de azért néha neki keseredek a büszkélkedésnek, ha ilyen úri asztalnál eszembe jut, hogy midőn ide jövök, haraptak az emberek s a sors mint hú barátinak, nekik segített, felkapva egy darab hantot, azt gondolván hogy kő s üldözött filiszteus módjára. Bezzeg ha vissza találék tekinteni, rám rivalkodott kidülledt szemekkel: mindjárt agyonütlek egy kővel! s mikor hozzám vágta, akkor látta hogy nem is kő volt, de hanem jég az idő legtisztább harmatjából öszszefagyott jég, a mi rajtam elolvadván, lemosta rólam még azt a sarat is, melyet a rágalmozók rám szórtak. Dühöngött is veszedelmesen, hogy még rosszakaratból is jót kellett tennie s végtére ledöntötte azt a romlásnak indult házat, a hol vissza nem huzódva szeme közzé néztem, midőn jóltevőim így szánakoztak rajtam: nem tud az semmit, dologtalan, egész nap a könyveket dajkálja, mint valami természetbúvár, aki légmérésből él.

A ház rég elpusztult, melynek szellebélelt, áldott szobájában gázoltam keresztül mint a szarvas az oroszlánok barlangjában, a nélkül, hogy hittem volna hogy megtalálom a mit remélek, képességet arra, hogy hazámnak bármi csekély szolgálatot tehetnék, hogy hiába történtek ne lennének gyermekkori álmodozásaim. Hisz még jó anyám álmai is megkövetelik tőlem az igyekezetet. Midőn járn kezdttem, tanulék röpdülni anyám álmában, melyet jó atyám kérdésére, miért sirtál és nyomba mit nevetél? így beszélt el: képzeld csak, ez a gyerek álomban a forgómalom keréken fokról fokra szökdösött, hol az erőszakos forgás majd alá sodorta, míg én ijedtemben szólni sem tudtam, erre fiad felkerekedik s beröpdüle a napba, akkor sirtam, s a mint a hold mintha a naptól röpdült volna előmbe, fiad is az ölembe szállott – akkor neveték.

Füzes-Gyarmathon a falun kívül a szőlők alatt van a házunk s ha néha elvegyültem a falubeli gyerekek közé, olyan valék mint a fehér veréb a tarka verebek között: a sors már akkor mindenütt utánam lappangott s ha más csint nem tehetett: rám huszította a falu neveletlenebb gyerekeit. Egyik tudósnak hitt, a másik szentnek csúfolt, mert hogy a káromkodás egy nyomorult betegség, azt övelők nem olyan könnyű elhítenni, mint arra megtanítani, sőt még rám is ragadt belőle; de ha kibékülék zúgolódó lelkeimmel, szárnya alá huzódtam és föl vitt a csillagok közé; úgy vándoroltuk be a végtelen mindenséget, hol fénylő sugaraikkal üdvözöltek számtalan forgó színészek, kik ott szerepelnek a mennyország színpadán, közöttük a nap, a Sejk s a bolygók a dervisei: földünk is ott forog közöttök mindaddig, míg bele nem hal. De hát tudtam is én még akkor, hogy miért forognak, hisz földmivelőnek a földet kell szántani, nem mint a csillagászok, kik az eget szántják. Hogy néha az ekém az égnek fordult, arról nem tehetek. A falu bölcsei ugyan megjövendölték, hogy a régi bőrömbe nem fogok megmaradni. A jövendölés dicsérőleg is így hangzott: nem lesz ebből még mesterember sem, nemhogy szántóvető legyen, ha csak valami úrnak be nem válik, mert épen olyan képtelen a paraszti munkára, mint a ki királynak született.

Eszembe jutnak e jóslatok, tarka szivárványon gurulva előmbe, bár sokszor elénekelhetem Petőfi farkasok dalát; ugyan most sem parancsolok senkinek, de nekem sem parancsol ám senki! – Csak egynek vagyok rabja a világon, a kit szeretnék magammal vinni a túlvilágra is. Hízlegek neki jobbra-balra, ez a becsület. De van ennek egy hú szolgája is, a lelkiismeret, ezzel meglehetősen jó barátságban élek, néha eltréfálgatunk, míg el nem fáradunk, de bezzeg mikor a tréfát megunja, sorba mutogatja hitelezőimet, a kik ugyan rám nem ismernek, hacsak én rájuk nem ismerek. De ő kelme sugdossa mindig fülembre: ezekről megne feledkezz, mert gazdám kemény szívé, elkerget bennünket s akkor elmehetünk koldulni. Ezt az egyetlen hű barátomat csak azért szeretem, mert mindig velem jár, sőt néha meg is korbácsol, ilyenkor jajgatva kapok az igyekezet szakállába, hogy ne hagyjon tovább bántani stb.

Ömer szofta, s. k.

U. i. Leveletem hirtelenében irtam, kezem fázik, nem írhatok szebben, hiba is lesz benne elég, tudom jól, kivált a pontozást nem érem fel észszel, de ezt ne vegyék tőlem rossz néven, mert én iskolákban nem tanulmányoztam, hanem mint foltozó szabó, dülőfélben roskadozó szobákban.

Kelényi Béla

A „lamaizmus” művészete két Csoma-centenárium között*

Fehér Judit emlékének

Kőrösi Csoma Sándor születésének bicentenáriuma alkalmából 1984 szeptemberében nagyszabású, az Iparművészeti Múzeum első emeleti galériájának teljes egészét átfofogó tárlat nyílt *Lamaista művészet. Kiállítás Kőrösi Csoma Sándor emlékére* címmel.¹ A kiállítás a legkülönbözőbb megemlékezésekkel összekötött eseményekhez kapcsolódott,² többek között újra kiadták Baktay Ervin 1962-ben megjelent Csoma-könyvét³ és Csetri Elek Csoma életét összefoglaló munkáját is.⁴ Mindenekelőtt azonban megjelent Kőrösi Csoma életművének négykötetes reprint kiadása,⁵ szanszkrit–magyar szójegyzéke⁶ s a Csomára vonatkozó korabeli dokumentumok,⁷ valamint nemzetközi tibetológus konferenciát szerveztek tiszteletére,⁸ és felújították dardzsilingi sírját is.⁹

Az eredetileg *Kőrösi Csoma és Tibet* címmel a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeumba tervezett,¹⁰ végül az Iparművészeti Múzeumban megvalósult kiállítást a Hopp Múzeum indiai és tibeti gyűjteményének kurátora, Fehér

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.145>

* A tanulmány eredetileg a *Keréknymok* Fehér Judit emlékére összeállított különszámába készült, amely végül – a folyóirat szerkesztőségén kívül álló okok miatt – nem jelent meg.

¹ Ld. erről Eseménynaptár 1984–1986. *Ars Decorativa* 9 (1989) 217.

² A Csomával kapcsolatos országos iskolai vetélkedő mellett Kőbányán felavatták Tóth Béla Csomát vándorló szerzetesként ábrázoló szobrát, a Földrajzi Múzeumban pedig felállították Antal Károly feledésbe merült Csoma-szobrát. Ld. erről Kubassek János, *Az érdi Csoma-szobor kálváriájának története*. In: Uő, *A Himalája magyar remetéje*. Budapest, 1999, 225–234.

³ Baktay Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest, 1984.

⁴ Csetri Elek, *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, 1984.

⁵ *Essay towards a Dictionary, Tibetan and English*. Budapest, 1984; *Grammar of the Tibetan Language*. Budapest, 1984; *Sanskrit-Tibetan-English Vocabulary: Being an Edition and Translation of the Mahāvvyutpatti*. Budapest, 1984; *Collected Works of Alexander Csoma de Kőrös*. Budapest, 1984.

⁶ Wojtilla Gyula, *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit–magyar szójegyzéke*. Budapest, 1984.

⁷ *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról (levelek, okiratok, emlékezések)*. Szerk. Terjék József. Budapest, 1984; *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1984.

⁸ *Csoma de Kőrös Symposium Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös*. Visegrád, 1984. szeptember 13–19.

⁹ A felújítással kapcsolatos botrányos táblaáthelyezésekről ld. Bethlenfalvy Géza, *Síremlék Dardzsilingben*. *História* 26 (2004/9) 33–35.

¹⁰ Sajtótájékoztató a Kőrösi Csoma évfordulóról. *Békés Megyei Népiújság* 1983. október 6., 6.

Judit rendezte. Az esemény a Tibettel kapcsolatos legnagyobb szabású kiállítás volt 1942 óta, amikor is Kőrösi Csoma halálának centenáriuma alkalmából a Hopp Múzeum igazgatója, Felvinczi Takács Zoltán a múzeum teljes tibeti–nepáli anyagát felölelő kiállítást rendezett Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtárban.¹¹ Bár ekkor az indiai gyűjtemény jelentős tárgyaival együtt még Zajti Ferenc festőművész indiai textilgyűjteményét is bemutatták, lényegében ez volt a tibeti buddhizmus művészetének első összefoglaló jellegű kiállítása Magyarországon. A tibeti és nepáli műtárgyak az Indiában élt műkereskedő, Schwaiger Imre (1868–1940) adományai révén kerültek a Hopp Múzeumba,¹² s lényegében mindmáig Schwaiger adományai alkotják a tibeti–nepáli gyűjtemény legnagyobb és legjelentősebb részét. A kolozsvári kiállítás alkalmával megtörtént a bemutatott anyag első ikonográfiai és stiláris meghatározása, valamint – számos problémát felvető – datálása is, ami az akkori szakirodalom ismeretében nem lehetett könnyű feladat.¹³

A második világháború után a tibeti és nepáli műtárgyakat az indiai, hátsó-indiai és tibeti gyűjtemény első kurátora, a Hopp Múzeumban 1946-tól munkálkodó Baktay Ervin kezdte feldolgozni. Egyrészt a tibeti buddhizmus köréből származó anyag az indiai gyűjteményhez tartozott, másrészt 1928-ban megtett nyugat-tibeti útja révén Baktaynak valós tapasztalatai voltak a tibeti tárgyakkal kapcsolatban is.¹⁴ Működése során nemcsak a Hopp Múzeum vonatkozó anyagát rendszerezte, hanem részben feldolgozta a Néprajzi Múzeum Mongóliából származó tekercsképeit, valamint az akkoriban legnagyobb tibeti magángyűjteménynek tekinthető Debrőczy-gyűjteményt is. Már az ötvenes évek elejétől fogva folyamatosan tanulmányozta a bonyolult tibeti ikonográfiát,¹⁵ 1955-ben pedig külön tanulmányban foglalkozott a gyűjtemény kuriózumnak tekinthető nepáli részével.¹⁶ Ikonográfiai és kormeghatározásai – éppen a nepáli szobrok

¹¹ *Kőrösi Csoma Sándor emlékkiállítás az Egyetemi Könyvtárban*. Szerk. Felvinczi Takács Zoltán. Kolozsvár, 1942.

¹² Ld. erről Kelényi Béla, Schwaiger Imre, a Connaissanceur. Egy családegény fejezete a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum történetéből. *Művészettörténeti Értesítő* 47 (1998/1–2) 53–65; Béla Kelényi, Two Trunks from London: Hungarian Aspects of the ‘Discovery’ of Nepalese Art. *Ars Decorativa* 24 (2006) 123–145.

¹³ Felvinczi Takács a tibeti buddhizmusról és művészetéről írt rövid bevezetőjében nem említi meg forrásait. A korabeli forrásokról ld. Kelényi Béla, A tibeti műgyűjtés és recepciójának kezdetei a nyugati világban. *Keréknymok* 1 (2006) 133–146.

¹⁴ Baktay Lehben találkozott a tibeti művészet világhírű szakértőjével, Giuseppe Tuccival is, aki éppen számos tibeti tárgyat vásárolt fel a bazárban. Baktay Ervin, *A világ tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain Nyugati Tibetbe*. II. Budapest, é. n., 181.

¹⁵ Ld. erről Kelényi Béla, A Keletázsiai Művészeti Múzeum „önálló kutató muzeológusa”. In: *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Szerk. Kelényi Béla. Budapest, 2014, 338.

¹⁶ Baktay Ervin, Nepáli fémplasztika a Keletázsiai Művészeti Múzeumban. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei* II., (1955) 291–305. Ld. még erről Zentai György, Baktay Ervin és a nepáli művészet „felfedezése”. In: *Az indológus indián*, 349–354.

kivételével – a legtöbb esetben maradandónak bizonyultak; sokáig még az utódok által írt későbbi kiadványok is alig változtattak rajtuk (s ha igen, akkor többnyire helytelenül...).

A következő tibeti „kiállítást” ugyancsak Kőrösi Csoma kapcsán, születésének 175. évfordulója alkalmából rendezték meg a Hopp Múzeumban. 1959-ben a Csoma emlékéét állhatatosan ápoló Baktay a múzeum földszinti folyosóján megnyílt kis kamarakiállítással hódolt az évforduló előtt, melyen lényegében a saját maga által gyűjtött nyugat-tibeti tárgyakat mutatta be.¹⁷ Ezután sokáig nem volt a tibeti buddhizmus művészetével kapcsolatos rendezvény Magyarországon. Egyrészt nem adott rá alkalmat a Tibetet bekebelező Kína iránt elkötelezett politikai vezetés és az ideológiai kontroll, másrészt Csoma személye is veszített aktualitásából. Erdélyi magyarsága („Siculo-Hungarian of Transylvania”),¹⁸ a magyarság eredete iránti elkötelezettsége vagy kutatásainak angol támogatása nyilván nem hangzott túl jól azokban az időkben... Baktay utódjának, az indiai gyűjteményt átvevő Tóth Editnek (1932–1965) – a gyűjteményrészek szakszerű publikálása mellett – érdeklődési területéhez tartozott a tibeti anyag is, melynek folytatta a feldolgozását.¹⁹ Bár újólag foglalkozott Nepál művészetével,²⁰ lényegesen új szempontokkal nem gazdagította a korábbi kutatásokat.

Tóth korai és tragikus halála után, 1965-ben az indiai gyűjtemény vezetését az Iparművészeti Múzeum Textilosztályának volt munkatársa, Horváth Vera (1926–1986) kapta meg, aki elsősorban a gyűjtemény alapvető részét alkotó gandháriai művészettel foglalkozott,²¹ de 1970-ben Mongóliában is járt, hogy a tibeti buddhizmus művészetét tanulmányozza. A Hopp Múzeum megalapításának 50. évfordulójára készült kiállításához kapcsolódó *Emlékkönyv*ben Kovács Györggyel együtt a tibeti gyűjteményt, külön pedig többek között a nepáli gyűjteményt mutatta be, míg az időközben kialakult mongol gyűjteményt Ferenczy László írta le.²² A számos Horváth Vera által rendezett kiállítás közül is kiemelkedik az Iparművészeti Múzeum dísztermében 1980-ban megnyílt, „lamaista hitvilágot” megjelenítő tárlat.²³ Bár nem sokkal előtte a tibeti

¹⁷ Ld. erről Kelényi, A Keletázsiai Művészeti Múzeum „önálló kutató muzeológusa”, 342.

¹⁸ Így nevezi meg magát Csoma az általa kiadott tibeti–angol szótár előzéklapján. Alexander Csoma de Kőrös, *Essay towards a Dictionary, Tibetan and English*. Calcutta, 1834.

¹⁹ Murányiné Tóth Edit, A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum újabb tibeti szerzeményei. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*. III–IV. 1959. Főszerk. Dobrovits Aladár. Budapest, 1960, 341–351.

²⁰ Tóth Edit, *Nepál művészete* a „Hopp Ferenc” Keletázsiai Művészeti Múzeumban. Budapest, 1963.

²¹ Horváth Vera, *Görög istenek Indiában. Gandhára művészete*. Budapest, 1977.

²² *A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Emlékkönyve 1919–1969*. Szerk. Horváth Tibor. Budapest, 1970, 33–36 („Tibeti gyűjtemény”), 86–90 („Nepáli gyűjtemény”), 103–105 („Mongol gyűjtemény”).

²³ Horváth Vera, *Lamaista hitvilág. Kiállítás a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 1980.

buddhizmus művészetének különleges darabjait is bemutató kiállítás érkezett Mongóliából Magyarországra,²⁴ időközben pedig a Hopp Múzeum tibeti és nepáli gyűjteményének egyes tárgyai is szerepeltek időszakos kiállításokon,²⁵ a második világháború óta lényegében először mutatkozott be önállóan a tibeti buddhizmus művészete. A Tibetből, Nepálból – és két esetben feltételezhetően Mongóliából – származó 74 festményt, szobrot és rituális tárgyat felvonultató tárlathoz kapcsolódó katalógusban Horváth Vera csaknem minden egyes darabhoz rövid összefoglalót is írt, a tárgyak eredet- és kormeghatározásainál pedig többnyire a Baktay és Tóth Edit által írt műtárgykartonokat, illetve vonatkozó tanulmányaikat vette alapul.²⁶ Bár az istenségeknek csak a szanszkrit megnevezései szerepelnek a katalógusban (általában hibásan), a tibeti nevek pedig egyáltalán nincsenek feltüntetve a leírásokban, a tárlat mintegy nyitánya lett a tibeti buddhizmus művészetét gyors egymásutánban bemutató kiállításoknak.

Nem sokkal később, 1981-ben már a Hopp Múzeum mongol szakos könyvtárosa, Szabó Béla publikálta az akkor megszerzett és a hónap műtárgyaként kiállított nagyméretű és reprezentatív applikált *thangkát* (tekercképet), mely az egyik legfontosabb tantrikus istenséget, Guhjaszamádsát ábrázolja.²⁷ Az év végén nyílt meg a Mongol Népköztársaságból érkezett nagyszabású vendégkiállítás a Múcsarnok épületében, melyet Ligeti Lajos Mongóliából származó műtárgyaival egészítették ki a Hopp Múzeum gyűjteményéből.²⁸ Egy évvel később, 1982-ben pedig már egy meglehetősen nagy, 130 tárgyat bemutató kiállítás nyílt meg Miskolcon a Hopp Múzeum gyűjteményéből, melyet Szabó Béla rendezett.²⁹ Szabó amellett, hogy – mint azt jelezte is – átvette Horváth Vera meghatározásait, megpróbálta újra fogalmazni a tibeti buddhizmus művészetének háttérét, és tett néhány eredeti megállapítást is: „Nem az isten[t] festik le, s nem is a művész víziója róla, a jelképelemek szavanként egymás mellé rakva

²⁴ *Ősi és mai mongol művészet. Kiállítás az Ulan-Batori Képzőművészeti Múzeum anyagából.* Szerk. Szóke Vera. Budapest, 1977. Korábban, 1967-ben Frank János rendezte a *Mongol képzőművészeti kiállítást* az Ernst Múzeumban.

²⁵ *Nepál és Ceylon művészete.* Újrarendezett kiállítás (Budapest, Hopp Múzeum, 1963); *Kelet-ázsiai bronzok, fametszetek.* Vendégkiállítás-sorozat (Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum, 1963; Szombathely, Savaria Múzeum, 1963; Szolnok, Damjanich Múzeum, 1963; Pápa, Helytörténeti Múzeum, 1966). *A Múzeum legszebb műtárgyai.* Az 50 éves Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum jubileumi kiállítása 1919–1969 (Budapest, Hopp Múzeum és Kína Múzeum, 1969).

²⁶ Az rejtély marad, hogy Horváth miért nevezett át egy Baktay és Tóth által helyesen meghatározott, nyilvánvalóan nepáli Sákjamuni Buddhát tibeti Amitábhának. Ld. Sákjamuni Buddha, Nepál, 1856/57, ltsz.: 6150; ld. Baktay, Nepáli fémplasztika, 300; Tóth, A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum újabb tibeti szerzeményei, 26; Horváth, *Lamaista hitvilág*, 4.

²⁷ Szabó Béla, *Mongol lamaista kép.* A hónap műtárgya, 1981. november. Szórolap. Iparművészeti Múzeum.

²⁸ *Mongólia művészete.* Múcsarnok, 1981. december 4.–1982. január 3. Rendezte Baranyi Judit. Ld. még Kara György, *Mongólia művészete.* Budapest, 1981.

²⁹ Szabó Béla, *Régi tibeti és nepáli művészet.* Miskolc, 1982.

összeállnak az eszmét hordozó jelképmondattá. E művészetnek az alkotók szándéka szerint nem esztétikája – grammatikája van.”³⁰

A sorozatot az 1984-ben Kőrösi Csoma születésének bicentenáriuma alkalmából az Iparművészeti Múzeumban megrendezett *Lamaista művészet* című, 195 tárgyat felvonultató, nagyszabású kiállítás tetőzte be,³¹ amely – kiegészítve a mongol gyűjteményből származó anyag kis részével – az addigi legteljesebb bemutatása volt Magyarországon a tibeti buddhizmus művészetének. A kiállítást rendező Fehér Judit számára, aki csak 1983-tól (s főállásban feltehetően csak 1985-ig) dolgozott a Hopp Múzeumban az indiai és tibeti gyűjtemény kurátoraként, különösen komoly kihívás lehetett a kiállítás megvalósítása, hiszen példátlanul rövid idő alatt kellett a tárgyakat megismernie, kiválogatnia és meghatározni, valamint kialakítani a kiállítási koncepciót.³² Ráadásul – mivel alapvetően a buddhista filozófiával foglalkozott – addig semmilyen rész tanulmányt nem publikált a tárgykörben, így csak a múzeumi elődök munkáira és saját addigi tanulmányaira támaszkodhatott. Hogy ez sikerülhetett, abban kétségtelenül szerepe volt annak, hogy Fehér már a nemzetközi tibetológia fiatal nemzedékéhez tartozott, illetve, hogy vele együtt időközben itthon is színre lépett egy új tibetológus generáció (többek között Egyed Alice, Horváth Z. Zoltán, Somlai György, Szerb János).

Fehér kiállítása is a tibeti buddhizmus kiterjedt kultúrkörében készült műtárgyakat vonultatta fel; nemcsak az istenségek ábrázolásai, a rituális és a használati tárgyak voltak láthatók, hanem az egyes szobrok belsejében található ereklyék is. Az esemény azonban már csak címében kapcsolódott Csomához, akinek emlékét nem tükrözték tárgyak vagy dokumentumok, hiszen azok a bicentenáriumhoz kapcsolódó rendezvényeken szerepeltek. A kiállítás alkalmával kiadott katalógus (az Iparművészeti Múzeum akkori főigazgatójának, Miklós Pálnak Csoma szellemében írt előszavával)³³ – bár látszólag kevés lehetőséget biztosít a műtárgyak bemutatására és elemzésére – a kisméretű fényképek mellett addig szokatlanul szabatos és szakszerű összefoglalásokat közöl az egyes istenségek ikonográfiai háttéréről és az egyes tárgy típusok rituális használatáról. A szanszkrit megnevezés mellett megadja az istenségek tibeti nevét is,

³⁰ Szabó, *Régi tibeti és nepáli művészet*, o. n. A tibeti művészet ilyen felfogásáról ld. jóval később David Jackson, *Lineages and Structure in Tibetan Buddhist Painting: Principles and Practice of an Ancient Sacred Choreography*. *Journal of the International Association of Tibetan Studies* 1 (2005) 1–40.

³¹ Fehér Judit, *Lamaista művészet. Kiállítás Kőrösi Csoma Sándor emlékére*. Budapest, 1984.

³² A kiállítást eredetileg tervező, de ebben az időszakban ösztöndíjjal Mongóliában tartózkodó Szabó Béla 1984-ben távozott a Hopp Múzeumból.

³³ „A hazai orientalisztika egyik ága, egyben táplálója, forrása, a távol-keleti műtárgyak gyűjtése, művelődéstörténeti tanulmányozása éppen olyan sokat köszönhet Csomának, mint orientalisztikánk egésze: azt a modernnek minősíthető tudományos magatartást, amelynek lényege a helyszíni terepismeret, a filológiai (nyelvtudományi) alapozás és az összehasonlító vizsgálat becsülete.” Fehér, *Lamaista művészet*, o. n. (Miklós Pál előszava).

esetenként pedig felülírja a korábbi meghatározásokat. A katalógus megírásának körülményei mindazonáltal nem lehettek probléma nélküliek, mivel a szerző, bár az impresszumban kivételes módon feltüntette, hogy felhasználta kollégái, Ferenczy László és Szabó Béla munkáit, ezekre a bibliográfiában már nem hivatkozott.³⁴ A három részre tagolt („Kőrösi Csoma útja”; „Tibet és a lamaizmus”; „Lamaista művészet”), rövid bevezető szöveg után az egyes tárgyak bemutatása következik. A kiadvány jellegéből adódóan a fő hangsúly a tárgyakkal kapcsolatos fogalmak rendszerezett kifejtésén és az egyes darabok meghatározásán (név, a buddhista panteonban elfoglalt helyzet, származási hely, kor) van. Fehér ugyan a megadott ajánlott irodalomban csak néhány – többnyire általános – művet szerepeltet, ennél lényegesen nagyobb szakirodalommal kellett dolgoznia, bár ekkor még csak kevés megfelelő munka állhatott rendelkezésére, s így az egyes istenségek pontos ikonográfiai meghatározása is már jelentős eredménynek számított. Az előzmények ismeretében a megválaszolandó kérdések közül a legfontosabb talán a tárgyak készítésének ideje és helye volt, azaz hogy stílusa (és esetleges felirata) alapján a tibeti buddhizmus kultúrkörében mikor és hol készülhetett az adott műalkotás: Tibetben (és melyik részén), Nepálban, Kínában (és melyik részén), Mongóliában, Burjátiában vagy éppen Bhutánban. Ehhez nem sok segítséget nyújtott az akkor általánosan használt szakirodalom.

Mint az a katalógus kéztartásokat és szimbólumokat illusztráló rajzaiból kitűnik, Fehér az általános publikációk mellett elsősorban a tibeti ikonográfia „ábécéskönyvét”, Antoinette K. Gordon 1933-ban megjelent munkáját használta,³⁵ és mellette nyilván Alice Getty még 1914-ban publikált alapvető művét,³⁶ amely jól áttekinthetően rendszerezte az „északi” buddhizmus panteonját.³⁷ Az ikonográfiához ugyancsak használhatta a Walter Eugene Clark által kiadott kínai eredetű panteonokat, illetve Blanche Christine Olschak és Geshe Thupten

³⁴ A régész-muzeológus végzettségű Ferenczy László nemcsak a Hopp Múzeum kínai, japán és más kisebb (köztük a mongol) gyűjteményeivel foglalkozó munkatársa volt ebben az időszakban, hanem osztályvezetője is. Azt nem tudni, melyik munkája szolgálhatott Fehér írásának alapjául, hiszen Ferenczynek a Hopp Múzeum buddhista műtárgyait bemutató cikke csak később, 1987-ben jelent meg. Ld. László Ferenczy, *Buddhist Works of Art in the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts*, Budapest. *Orientalions* 18 (1987/3) 30–41.

³⁵ A könyv célja, hogy a kívülállók számára is könnyen azonosíthatóvá tegye a kaotikusnak tűnő „lamaista” istenvilágot, s ezért kérdés-felelet formájában vezeti le a bonyolult kinézetű istenségek azonosítását. Antoinette K. Gordon, *The Iconography of Tibetan Lamaism*. New York, 1933.

³⁶ Alice Getty, *Gods of Northern Buddhism: Their History, Iconography, and Progressive Evolution through the Northern Buddhist Countries*. Oxford, 1913.

³⁷ Az viszont nem hagyható figyelmen kívül, hogy Gordon anyaga csupán a New York-i American Museum of Natural History nem túl jelentős Whitney-gyűjteményére, Gettyé pedig csak a szerző férjének magángyűjteményére korlátozódott!

Wangyal munkáját,³⁸ valamint a test- és kéztartásokat, illetve szimbólumokat összefoglaló kitűnő orosz kézikönyvet is.³⁹ Mindemellett a Hopp Múzeumban jó néhány megvolt a Lokesh Chandra által 1961-től fogva folyamatosan kiadott „tibeti–mongol panteon” kötetei közül.⁴⁰ A tárgyak háttérét illetően pedig rendelkezésre álltak az amerikai Newark Museum (New Jersey) Eleanor Olson által kitűnően összegzett gyűjteményi katalógusai.⁴¹ Sajnálatos módon csak a kiállítás megnyitásának évében érkezett be a Hopp Múzeum könyvtárába Ulrich von Schroedernek a nyugati múzeumokban és magángyűjteményekben fellelhető jelentősebb tibeti buddhista szoboranyagokat összefoglaló, 1981-ben kiadott alapműve,⁴² melynek segítségével egészen másként – jóval érzékenyebben – lehetett volna felmérni az egyes tárgyak származási helyét és korát. Ez ugyanis – mint azt majd a néhány kiragadott példa is illusztrálni fogja – többnyire az előzetes meghatározások alapján, valódi analógiák hiányában történt meg.

Talán azt sem felesleges itt röviden elmondani, hogy a műtárgyak meghatározása komplex és sohasem teljesen lezárt folyamat; nemcsak a múzeumtörténeti korszakokon ível át, hanem az egyes tudósok és kurátorok munkásságán is. Ebben a tárgy helyes ikonográfiai meghatározása csak az első lépés: valójában annak a hosszú procedúrának a kezdete, melynek során a tárgy anyagának, stílusának és egyes elemeinek vizsgálatával körvonalazódni kezd lehetséges származási helye és kora; ezután és emellett állapítható meg tágabb – gyakorlati, szellemi, vallási – környezete. Persze az egymást követő értelmezések nemcsak egy adott kurátor szakmai tudását, problémaérzékenységét és intuícióját tükrözik, hanem azt is, hogy mennyire megfelelően tudja feldolgozni a már meglévő adatokat, illetve képes-e elfogulatlanul megítélni az elődök meghatározásait.

Esetünkben a tibeti–nepáli anyag első publikálását elvégző Felvinczi Takács Zoltán számára még a tárgyakat adományozó Schwaiger Imre feljegyzései is döntő jelentőségűek lehettek az eredetüket illetően (ugyanakkor Felvinczi Takács leírásaira csak kevéssé lehet támaszkodni, mivel sem a tárgyak leltári számát, sem a méretüket nem közölte). Ugyanez érvényes a nepáli anyagot szisztematikusan publikáló Baktay Ervinre is, aki az „északi buddhizmus” művészete kapcsán nem mulasztotta el megemlíteni a stiláris jellegzetességek vizsgálatának hiányát a szakirodalomban, és úttörő módon, alaposan végig gon-

³⁸ Walter Eugene Clark, *Two Lamaistic Pantheons*. I–II. Cambridge (MA), 1937; Blanche Christine Olschak–Geshe Thupten Wangyal, *Mystik und Kunst Alt tibets*. Bern, 1972.

³⁹ Andrej A. Tyerentyev, *Opit unyifikacii muzejnovo opiszanyija buddijszkih izobrazsenyij*. In: *Iszpolzovanyije muzejnih kollekcij v krityike buddizma*. Red. T. A. Szteckevics et. al. Leningrad, 1981, 6–119.

⁴⁰ Raghu Vira–Lokesh Chandra, *A New Tibeto-Mongol Pantheon*. I–XX. New Delhi, 1961–1972.

⁴¹ Eleanor Olson, *Catalogue of the Tibetan Collection and Other Lamaist Articles in The Newark Museum*. I–V. New Jersey, 1950–1971.

⁴² Ulrich von Schroeder, *Indo-Tibetan Bronzes*. Hong Kong, 1981.

dolt elemzéssel próbálta levezetni ezeket az összefüggéseket.⁴³ Ezzel a jóval későbbi muzeológusnemzedékeknek is meg kellett (volna) küzdenie egy-egy tárgy értelmezése kapcsán. A Fehér Judit által rendezett kiállítás legfőbb erénye ugyan éppenséggel a tárgyaknak a korábbi publikációkhoz képest jóval pontosabb interpretációja volt, származási helyük és koruk meghatározása legtöbbször a korábbi értelmezéseket követte. Ezeknek a problémáknak az illusztrálására itt csak három, a tibeti–nepáli gyűjtemény darabjai közé tartozó, megközelítőleg azonos korszakban készült műtárgy meghatározásának folyamatát teszem közzé.

Három tárgy, három stílus, három történet

A Hopp Múzeum tibeti gyűjteményének legrégebbi *thangkája* (ltsz. 6306) Amóghasziddhit (tibeti *Don yod grub pa*), az öt *tathágata buddha* egyikét ábrázolja. Az arany testszínű Amóghasziddhi lótusztrónon ül *vadzra*-testtartásban (szanszkrit *vajrāsana*), felemelt jobb keze a félelmet elhárító tartásban (szanszkrit *abhayamudrā*), bal keze pedig elmélkedő tartásban (szanszkrit *dhyānamudrā*) van. Alakját az indiai mintát követő trónhátter (szanszkrit *toraṇa*) és lótuszszirmokkal szegélyezett, reliefként kialakított dicsfény veszi körül, a trónja alján látható félig ember-, félig madártestű mitológiai lények (szanszkrit *kinnarī*) pedig Amóghasziddhi „hátasai” (szanszkrit *vāhana*). A főalak mellett két nagyobb álló, körülötte pedig tíz kisebb *bódhiszattva* helyezkedik el, a kép egészét pedig százkilencvennégy kis Sákjamuni Buddha-ábrázolás tölti ki. Nyilvánvalóan ez utóbbiaknak és a főalak arany testszínének köszönhető, hogy Felvinczi Takács az ábrázolást Sákjamuni Buddhaként azonosította,⁴⁴ holott kéztartása egyértelműen Amóghasziddhire utal. Magát a képet – talán a festmény első pillantásra provinciálisnak látszó jellege miatt – késői, 18. századi tibeti munkaként határozta meg.

Baktay nem publikálta a *thangkát*, de ugyancsak Sákjamuniként azonosította a minden valószínűség szerint általa írt múzeumi műtárgykartonon. Azt viszont érzékelhette, hogy nem a 18. században készült. Korát nem határozta meg, származási helyének pedig Nepált (és csak zárójeleszen Tibetet) tüntette fel. Ezzel feltehetően arra utalt, hogy a festmény stílusa (a térábrázolás hiánya, a figurák jellege és arányai, a színek és a díszítések) a nepáli mesterek révén Tibetben folytatódó korai indiai hagyományt, nem pedig a későbbi, a tájképi ábrázolásokat előnyben részesítő kínai hatást tükrözi. Lényegében ezt az elképzelést bontotta ki utódja, Tóth Edit, aki Nepál művészetéről szóló kiadványában már a 17. században készült nepáli munkaként, „a 108 Buddha gyülekezete-

⁴³ Baktay, Nepáli fémplasztika, 295–296.

⁴⁴ *Kőrösi Csoma Sándor emlékkiállítás az Egyetemi Könyvtárban*, 36, Nr. 110.

ként” azonosította a festményt (eszerint nem számolta meg a képen található kis buddhafigurákat, hanem egyszerűen a buddhizmus szent számát vette alapul).⁴⁵ Elemzésében a korai indiai és későbbi tibeti–kínai stílus keveredéseként mutatja be a képet, és nemcsak a reliefszerű dicsfényre, hanem a kép durva szövésű vásznára is felfigyel. A megfelelő analógiák hiányában azonban nem ismerhette fel, hogy a festmény eredetileg az ötös buddhacsoportot megjelenítő, öt képből álló sorozat része volt. Ennek következtében a sorozat öt képén összesen mintegy ezer kis Sákjamuni Buddhát kellett ábrázolniuk, hogy megfeleljenek a *Bhadrakalpika szútrában* megjövendőlt és az eljövendő világkorszakban megjelenő ezer buddhának, amelyet éppen ezért a szerencsés korszaknak (szanszkrit *bhadrakalpa*) neveznek.

Tóth Edit kor- és eredetmeghatározását mind Horváth Vera, mind pedig Szabó Béla és Fehér Judit is átvette.⁴⁶ A kép részleteivel rövid leírásában már csak Fehér foglalkozott; szerinte a főalak körül elhelyezkedő számos mellékalak nem más, mint az „istenségek fáját” (tibeti *tshogs shing*), azaz egy istenség körül az adott rend panteonjának istenségeit hierarchikus rendszerben ábrázoló „gyülekezet”. Bár a fentiek ismeretében ez az elképzelés sem volt helytálló, a főalak körül elhelyezkedő *bódhiszattvák* kiléte sokáig a kép megoldatlan ikonográfiai problémája maradt.⁴⁷ Az eredeti képsorozat az öt buddhát és kíséretét ugyanis a Vadszradhātu-mandala (tibeti *rDo rje dbyings kyi dkyil 'khor*) rendszerének alapján ábrázolta.⁴⁸ Eszerint a mandala északi oldalán elhelyezkedő Amóghasiddhi mellett álló nagyobb és két-két kisebb ülő *bódhiszattva* a mandalában öt körülvevő négy *bódhiszattvával* azonos, míg a fölöttük levő sorban ülő két-két *bódhiszattva* mellettük helyezkedik el. Ugyanide tartozik az Amóghasiddhi trónja alatt, középen elhelyezkedő istenség mint a mandala északi kapujának öre, illetve a két oldalán megjelenő áldozati istennők is. A megfelelő analógiák hiányában ugyancsak nehéz lett volna megállapítani, hogy a festmény nem nepáli, hanem a korai indiai mintákat követő, ám jellegzetesen közép-tibeti ábrázolás. A kép stílárís elemei közül legszembetűnőbb az Amóghasiddhi alakja körül reliefszerűen megmunkált dicsfény és ékszerek.

⁴⁵ Tóth, *Nepál művészete*, 27–30, 13. kép.

⁴⁶ Horváth, *Lamaista hitvilág*, 3, Nr. 1; Szabó, *Régi tibeti és nepáli művészet*, o. n., Nr. 16; Fehér, *Lamaista művészet*, 29, Nr. 25.

⁴⁷ Ld. Kelényi Béla, *Egy 14. századi stílusú, tibeti thangka ikonográfiai és stílárís problémái. Keletkutatás* 1996. tavasz, 111–121; Béla Kelényi, *On the Iconographic and Stylistic Problems of a Fourteenth-Century Type Thangka*. In: *Tibetan Studies. Proceedings of the 7th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Graz 1995*. Ed. by Helmut Krasser et al. I. Wien, 1997, 487–494.

⁴⁸ Ld. erről Christian Luczanits, *On the Iconography of Tibetan Scroll Paintings (Thang ka) Dedicated to the Five Tathāgatas*. In: *Art in Tibet. Issues in Traditional Tibetan Art from the Seventh to the Twentieth Century. PLATS 2003: Tibetan Studies: Proceedings of the Tenth Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Oxford 2003*. Ed. by Erberto F. Lo Bue. Leiden–Boston, 2011, 42–44.

Ez a dekorációs technika a 14–15. században terjedt el Tibetben, s főként ennek, valamint a kép többi jellegzetességének, vásznának és színeinek alapján lehetett korát pontosabban meghatározni.

A nepáli gyűjtemény egyik legjelentősebb szobra Padmapánit (tibeti *Phyag na padmo*), a buddhák együttérzését kifejező *bódhiszattvának*, Avalókitésvarának az egyik megjelenési formáját ábrázolja (ltsz. 50.113), amely Nepálban a korai Malla-korszakban (körülbelül 1200–1482) is elterjedt volt. Kettős lótusztrónon áll, kissé hajló (szanszkrit *ābhaṅga*) testtartásban; jobb keze adakozó kéztartásban (szanszkrit *varadamudrā*) látható; gyűrűs kéztartásban (szanszkrit *kaṭakamudrā*) levő bal kezével pedig az eredetileg válláig emelkedő lótusz szárát tartotta. Bár alakjának kidolgozottsága és arányai elmaradnak a korszak igazán fontos, rendkívül kifinomult munkái mögött, formáinak erőteljessége és a kompozíció összhangja jelentős műalkotássá teszi.

A szobor korának első meghatározásaként a múzeumi műtárgykartonon a 16–17. század szerepel. Baktay ezt 1951-ben írt tanulmányában felülbírálta, amikor a nepáli „lamaista buddhizmushoz” tartozó darabként (bár nem tett különbséget a Katmandu-völgyben honos nevárok buddhizmusa és a Nepálban is elterjedt tibeti buddhizmus között) a 15–16. századra keltezte.⁴⁹ A szobrot ezután a Hopp Múzeum igazgatója, Horváth Tibor publikálta, aki stílusát a bostoni Museum of Fine Arts – akkor még a 9–10. századra datált, valójában a 14. századra tehető – klasszikus szépségű Padmapáni-szobrához hasonlította, és keletkezését a 11–12. században állapította meg.⁵⁰ Egy évvel későbbi publikációjában Baktay ugyan a nepáli gyűjtemény legrégebbi darabjaként, de 15. századiként mutatta be, azzal a jogos kitételrel, hogy „jellegében” megegyezik a bostoni szoborral,⁵¹ ám formájában, kidolgozottságában jóval elmarad mögötte.⁵² Ezt később finomította Tóth Edit ugyancsak a bostoni ábrázolással párhuzamot vonó meghatározása (14–15. század),⁵³ amelyet mind Horváth

⁴⁹ A szövegben még 16. századi szoborként írta le, ez azonban a képaláírásnál már 15–16. századra módosult. Ervin Baktay, Recent Acquisitions of the Museum of Eastern Asiatic Arts in Budapest. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1951) 198, Pl. X.

⁵⁰ Horváth Tibor, *Ázsia művészete a budapesti Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeiben*. Budapest, 1954, 24, Nr. 100.

⁵¹ Míg Horváth a szoborral kapcsolatban Chintamani Kar 1952-ben Londonban kiadott *Indian Metal Sculpture* című könyvére utalt, amelyben a szobor addigi utolsó publikációja szerepelt, Baktay inkább Coomaraswamy 1927-ben, Lipszében kiadott *Geschichte der indischen und indonesischen Kunst* című alapvető munkáját használta.

⁵² Ld. Baktay, Nepáli fémplasztika, 297. *India művészete* című könyvében a korai indiai hátsó követő nepáli művészettel kapcsolatos példaként Baktay érdekes módon nem a Hopp Múzeum Padmapáni-szobrát, hanem az általa is jóval korábbinak vélt bostoni fényképét mutatta be. Igaz, mellette közölte a Hopp Múzeum másik korai, általa 14–15. századnak datált nepáli szobrát is (Durgá Szinhaváhini, 13–14. század), amely a maga idejében ugyancsak helytálló meghatározás volt. Ld. Baktay Ervin, *India művészete*. Budapest, 1958, 248, 251 (Nr. 206, 207).

⁵³ Tóth, *Nepál művészete*, 13–14.

Vera, mind pedig Szabó Béla követett.⁵⁴ Éppen ezért meglepő Fehér Judit datálása, aki a szobor korát a tárgy kartonjával megegyezően a 16–17. századra teszi,⁵⁵ ugyanis ebben a késői korszakban már kevésbé lehetett Nepálban ilyen, az északkelet-indiai Pála–Széna-korra (8–13. század) utaló stílussal találkozni.

A fentieknél izgalmasabb problémákat vet fel az a Hopp Múzeum tibeti gyűjteményébe tartozó, különleges ikonográfiájú (9 fejű, 18 karú, 3 lábú) szobor, mely Kínában, feltehetően a Yunnan tartományban egykor létező Dali Királyság időszakának (937–1253) vége felé vagy nem sokkal utána készülhetett (1. kép).⁵⁶ A kérdéses istenség legkorábbi ábrázolása a 12. század második felében a Dali Királyságban készült, s a taibei National Palace Museumban található úgynevezett *Hosszú tekercsen* (kínai *Daliguo Fanxiang tu*) látható.⁵⁷ A számos ikonográfiai különlegességet is mutató festmény ugyan elsősorban a tantrikus buddhizmus panteonjához kapcsolódik, de *csan* pátriárkákat és számos, csak a helyi valláshoz köthető istenséget is bemutat. A *Hosszú tekercs* a 18. században került a Qianlong-udvarba. Mivel egyes részei összekeveredtek, a császár a legfőbb udvari buddhista tanítót, a híres Lalitavadzsrát (1717–1786) kérte fel, hogy rendszerezze a képmásokat: az ő instrukciói és az eredeti festmény alapján az udvari festő, Ding Guanpeng egy új tekercsképet is készített.⁵⁸

A szobor típusát sokáig azért nem azonosították a *Hosszú tekercsen* található kínai előképével, mivel különböző változatai először a tibeti művészetet bemutató könyvekben bukkantak fel.⁵⁹ Az egyes darabok ugyanis többnyire Tibetből vagy a tibeti buddhizmus befolyása alá tartozó területekről (Bhután, Mongólia) kerültek elő, ám a kutatók hiába próbálták őket a tibeti buddhizmusban ismeretes ikonográfiai rendszereknek megfeleltetni. Ráadásul, rendkívüli hasonlóságuk ellenére, ikonográfiailag egyik eddig ismert típus sem egyezik meg teljesen a másikkal. A szakirodalom többnyire ismeretlen *dharmapálaként*, illetve – feltehetően három lába miatt – Vaisravana vagy Kuvéra tantrikus megfelelőjeként határozta meg a szobrokat. Azt viszont nem ismerték fel, hogy az eddig publikált típusok valójában két csoportra oszthatók: azokra, amelyek a Dali Királyság időszakában készültek, s azokra, amelyek jóval később, Qianlog császár uralkodásának időszakában, feltehetően Din Guanpeng festménye alapján. Az első csoportra a *Hosszú tekercsnek* megfelelő sajátos ikonográfiai és stílusjegyek,

⁵⁴ Horváth, *Lamaista hitvilág*, 6. Nr. 23; Szabó, *Régi tibeti és nepáli művészet*, o. n., Nr. 27.

⁵⁵ Fehér, *Lamaista művészet*, 31, Nr. 34.

⁵⁶ Ld. erről Béla Kelényi, *The Choreography of Identities: A Peculiar Type of Statue from the Dali Kingdom. Berliner Indologische Studien* 22 (2015) 263–278.

⁵⁷ Helen B. Chapin, *A Long Roll of Buddhist Images. IV. Revised by Alexander C. Soper. Artibus Asiae* 33 (1971/1–2) 139.

⁵⁸ Patricia Berger, *Empire of Emptiness: Buddhist Art and Political Authority in Qing China*. Honolulu, 2003, 152–153.

⁵⁹ Többek között Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Pl. XLIX; Gordon, *The Iconography of Tibetan Lamaism*, 39.

az utóbbira pedig a 18. század sino-tibeti stílusa mellett a tibeti buddhista jellegzetességek (lótusztrón, bizonyos attribútumok) jellemzők. Különösen annak van jelentősége, hogy bár a *Hosszú tekercsen* a kérdéses istenség neve nem volt olvasható, Ding Guanpeng meg is nevezte a másolaton. Eszerint a háromlábú figura nem más, mint a „Nagy Győzedelmes Vadzsra, a Kiválasztott” (kínai *Da sheng jingang jue*). Mivel ennek megfelelő ikonográfiai forma és megnevezés sem a kínai, sem pedig a tibeti buddhizmus panteonjában nem található, az a legvalószínűbb feltételezés, hogy Lalitavadzsra sem azonosította, hanem egyszerűen új nevet adott a számára is ismeretlen istenségnek.

A kérdéses típusból eddig négy olyan szobrot publikáltak, amelyik nemcsak hasonló ikonográfiával rendelkezik, hanem minden valószínűség szerint Yunnanban a Dali Királyság időszakában is készült. Stílusa és attribútumai alapján a Hopp Múzeum darabja is ezzel a típussal áll összefüggésben. Háromszögletű alapzaton áll, hármas tagolásban elhelyezkedő kilenc feje fölött pedig a Dali Királyság korában készült szobrokra jellemző kis lótusztrónon egy fél vadzsra nyugszik. Az egyes koponyakorónáknál átbújó kígyó is követi a *Hosszú tekercs* és a belőle eredeztethető szobrok ábrázolását.

A szobor áttétként került a Néprajzi Múzeumból a Hopp Múzeumba. Felvinczi Takács Tibet vagy Mongólia részére Kínában készült, 18. századi (kérdőjellel) *dharmapálaként* határozta meg,⁶⁰ és ez a datálás a későbbiek folyamán sem változott. Nem úgy az eredet kérdése, melyet – talán az említett szakirodalom következtében – a továbbiakban már egyértelműen tibetiként definiáltak. Haragvó kinézetének köszönhetően a műtárgy kartonján olvasható leírás tibeti *dharmapálaként* írja le a szobrot, de korát nem határozza meg. Horváth Vera publikációjától Fehér Judit katalógusáig viszont minden szerző Tibetben a 18. században készült ismeretlen *dharmapálának* attribuíja az istenséget.⁶¹ A késői datálás nyilván a szobor szokatlan, látszólag provinciális stílusának és egyedi ikonográfiájának a következménye. Arra viszont senki nem figyelt fel, hogy mind a stílusa, mind az aranyozás típusa és a lakkozás nyomai egyértelműen Kínára utalnak. A szobor típusának a *Hosszú tekercsen*ben található előképpel való azonosítása csak egy évvel *A lamaizmus művészete* kiállítás után, a British Museum nagyméretű, reprezentatív szobra alapján történt meg.⁶²

⁶⁰ Kőrösi Csoma Sándor emlékkiállítás az Egyetemi Könyvtárban, 36, Nr. 105.

⁶¹ Horváth, *Lamaista hitvilág*, 12, Nr. 66; Szabó, *Régi tibeti és nepáli művészet*, o. n., Nr. 66; Fehér, *Lamaista művészet*, 37, Nr. 90.

⁶² Lókapála, Kína, 12–14. század. Wladimir Zwalf, *Buddhism: Art and Faith*. London, 1985, 201, Nr. 304.



1. kép. Dharmapála. Kína, Yunnan, 13. század vége–14. század (?). Vörösréz, aranyozás, lakkozás és festés nyomaival, magasság: 30,9 cm. Áttét a Néprajzi Múzeumból. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, ltsz. 4396

Személyes epilógus

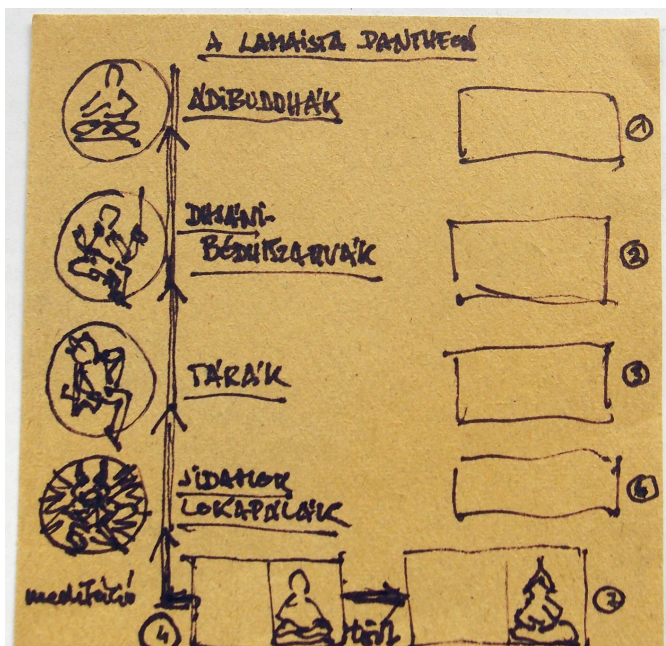
Magam 1989-ben kezdtem dolgozni a Hopp Múzeumban a tibeti–nepáli gyűjtemény kurátoraként. Az anyaggal való rövid megismerkedés után jutottam arra, hogy elsősorban a gyűjtemény szobraiból lenne érdemes kiállítást rendezni: egyrészt azért, mert 1988-ban egy nagyszámú, főként késői, 18–19. századi sino–tibeti kisplasztikákból álló hagyaték, Csapek (Csapváry) Károly festőművész és keramikus addig ismeretlen gyűjteménye került a múzeumba, másrészt azért, hogy a rendezéssel bemutatatható – s számomra egyben jól felmérhető – legyen a rendkívül összetett tibeti buddhista panteon ikonográfiája. A kiállítást *Lamaista szobrászat* címmel végül 1990-ben rendeztem meg a Hopp Múzeumban a mongol gyűjtemény kurátorával, Vinkovics Judittal együtt, s már maga a címadás is azt tükrözte, hogy milyen nehéz elszakadni az elődök által addig általánosan használt fogalmaktól.⁶³

A kiállítási szituáció értelmezése sokat köszönhetett a Hopp Múzeumot ekkor még rendszeresen látogató Miklós Pállal való beszélgetéseknek, aki a termékeny viták mellett külön rajzokkal is illusztrálta számomra a kiállítás verbálisan és vizuálisan is megjelenítendő térként való használatát (2–4. kép). Ugyanakkor ellenezte a nagyszámú (151 darab) műtárgy egyetlen teremben, mintegy „Kunstkammer”-ként való bemutatását, mondván, hogy a kiállítási szituációban minden egyes tárgy megszemlélésére legalább másfél percnyi időnek kell jutnia. (Nyitott szemléletét mutatja, hogy a kiállítótér egységes látványa után elfogadta a kiállítás általam javasolt megvalósítását.) A tárgyak megnevezése és meghatározása azonban Fehér Judit 1984-ben megjelent katalógusának köszönhetette a legtöbbit, hiszen korábbi azonosításuk és a panteon szerinti rendszerezésük szolgált a kiállított anyag nagyobbik részének alapjául. Mindamellett több esetben is újra kellett gondolni a tárgyak datálását, illetve eredetük meghatározását. Éppen ezért nem minden tanulság nélkül való, hogyan alakult a fent elemzett műtárgyak meghatározása ezen a kiállításon, majd utána. Egyrészt jelzik, hogy egy kezdő muzeológusnak mennyire nehéz mérlegre tenni elődei szempontjait, másrészt azt is rögzítik, hogy egy-egy tárgy értékelése egy életpályán keresztül tartó folyamat.

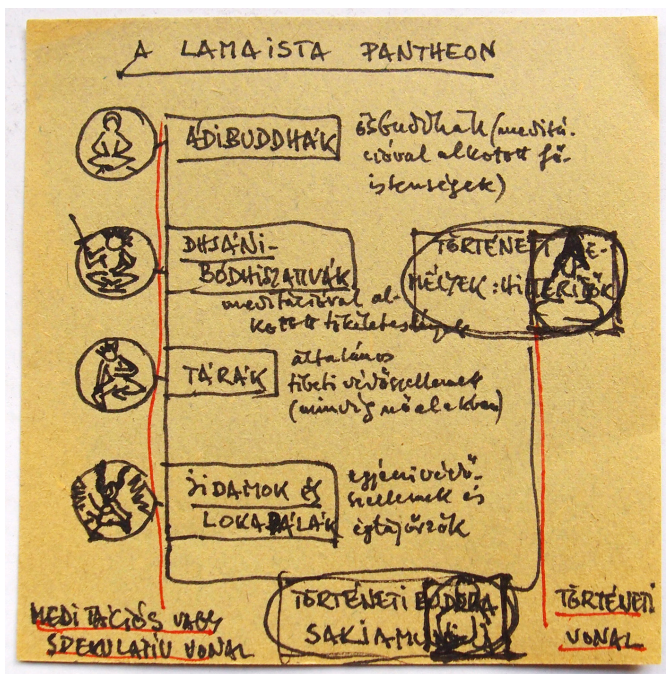
Máig érthetetlen számomra, hogy a Padmapánit ábrázoló szobor esetében miért nem Baktay Ervin (15. század) vagy Tóth Edit (14–15. század) kor meghatározását vettem alapul, hanem Fehér Juditét (16–17. század).⁶⁴ Jóllehet a műtárgy korai voltához nem férhetett kétség, nyilván feltűnő volt a Hopp Múzeum szobra és a párhuzamként elemzett bostoni darab közötti jelentős esz-

⁶³ Különösen ami a „lamaizmus” kifejezés használatát illeti. Ld. erről Donald S. Lopez Jr., *Prisoners of Shangri-la: Tibetan Buddhism and the West*. Chicago–London, 1998, 15–45.

⁶⁴ Kelényi Béla–Vinkovics Judit, *Lamaista szobrászat*. (A Buddhizmus Művészete, 1.) Budapest, 1990, 37, Nr. 22.



2. kép. A lamaista panteon. Miklós Pál rajza, 1990



3. kép. A lamaista panteon. Miklós Pál rajza, 1990



4. kép. Jamántaka dharmapála. Miklós Pál rajza, 1990

tétikai és formai különbség, és olyan párhuzamot sem találtam, amely azonos korukat igazolta volna. Bár Ulrich von Schroeder könyvében jól fel lehetett mérni a bostoni szobornak megfelelő analógiákat, az adott korszakra hivatkozó példák között éppen a Hopp Múzeum szobrának megfelelő darab nem volt. Csak a korszakok és stílusok alaposabb ismerete után, a szobor jóval későbbi publikációjánál tudtam visszatérni Baktay és Tóth Edit meghatározásaihoz,⁶⁵ de időbe telt, amíg konkrét párhuzamát is megtaláltam.⁶⁶

Érdekesebb a háromlábú kínai szobor esete, melyet kezdettől fogva nem a tibeti buddhizmushoz tartozónak láttam, így eredetileg ki sem akartam állítani. Nemcsak különbözött az általam ismert ikonográfiai és stiláris jegyeitől, hanem lakkozás és hidegaranyozás nyomait viselő felületével teljesen eltért a Tibetben készült munkáktól. Különleges jellegének köszönhetően – és mivel minden addigi tibeti buddhizmussal kapcsolatos kiállításon szerepelt – mégis kihelyeztem, jóllehet sem származási helyét, sem korát nem adtam meg, csupán az addig használatos ikonográfiai meghatározást (*dharmapála*) alkalmaztam.⁶⁷

⁶⁵ Kelényi, Schwaiger Imre, 61, Nr. 13.

⁶⁶ Mind megformálásának, mind arányainak majdnem tökéletes megfelelője a valamikor Philip Goldman gyűjteményébe tartozó nepáli Padmapáni-szobor, melyet a 13. századra datáltak. *Sotheby's: Indian & Southeast Asian Art*. New York, March 21, 2002, 44, Nr. 46.

⁶⁷ Kelényi–Vinkovics, *Lamaista szobrászat*, 46, Nr. 121.

Csak jóval később, éveken át tartó munkával tudtam a szobor párhuzamaira vonatkozóan annyi anyagot összegyűjteni, hogy a különböző típusokat és a velük kapcsolatos problémákat összegezve meghatározom hozzávetőleges korát és a *Hosszú tekercsen* ábrázolt képmáshoz való tartozását.⁶⁸

A *Lamaista szobrászat* című kiállításon már semmilyen vonatkozásban nem jelent meg Körösi Csoma alakja. Mint azt a kiállítás alcíme (*A buddhizmus művészete I.*) is jelezte, nem a tibetológia magyar alapítójára hivatkozva mutatta be anyagát, hanem a buddhizmus művészetét átfogóan bemutató kiállítássorozat első tagja kívánt lenni. Ez később módosult, mivel a Hopp Múzeum 1994-ben megrendezett, a kínai buddhizmus művészetét bemutató, nemcsak a szobrászattal, hanem a többi művészeti ágat is reprezentáló kiállítása ugyanezt a sorozatcímet viselte.⁶⁹ Végül az utóbbi sorozat második részeként 1995-ben rendeztük meg ugyancsak Vinkovics Judittal közösen a *Tibeti és mongol tekercsképek* című kiállításunkat, melynek katalógusát Fehér Judit lektorálta. A tárgyak meghatározásához egyáltalán nem szolt hozzá, közreműködésének elsősorban a tibeti és a mongol buddhizmus történetét leíró részek vették nagy hasznát. Ugyan a fent elemzett Amóghasiddhi-*thangkát* az előzetes kutatásnak köszönhetően⁷⁰ ekkor már koraiént tudtam meghatározni,⁷¹ Christian Luczanitsnak az ötös buddhacsoport tagjait ábrázoló *thangkák* és a Vadzsradhātu-mandala szerkezetének összefüggéseit elemző, 2003-ban megtartott előadása után tudtam csak a festmény minden részletét értelmezni.⁷²

⁶⁸ Ld. Kelényi, *The Choreography of Identities*, 272–273.

⁶⁹ Fajcsák Györgyi, *A kínai buddhizmus művészete a 10–19. században*. (A *Buddhizmus Művészete*, 1.) Budapest, 1994.

⁷⁰ Kelényi, *On the Iconographic and Stylistic Problems*.

⁷¹ Kelényi Béla–Vinkovics Judit, *Tibeti és mongol buddhista tekercsképek*. (A *Buddhizmus Művészete*, 2.) Budapest, 1995, 50–51.

⁷² Luczanits, *On the Iconography of Tibetan Scroll Paintings*, 37–51.

Fodor Pál

A köztársasági eszme Törökországban és Magyarországon*

Az Oszmán Birodalom és Magyarország dinasztikus államokként vagy monarchiákként léptek be az első világháborúba, szövetségesként harcoltak,¹ majd a háború végén nemcsak területük és lakosságuk nagy részét veszítették el, hanem rövid időn belül államformát is váltottak. Közismert, hogy Törökországban 1923. október 29-én a Nagy Nemzetgyűlés határozatával kikiáltották a köztársaságot, és azóta – amint azt a jelenlegi török alkotmány is kimondja – a köztársaság Törökország „örök”, megváltoztathatatlan és magas erkölcsi értékekkel bíró államformája. Törökországban a köztársaság a demokrácia, a jogállamiság, a nemzeti szuverenitás, valamint a török nemzet és haza örökkévalóságának első számú biztosítékává vált. Ezzel szemben Magyarország, amely a köztársaságot Törökországnál korábban, 1918. november 16-án alapította meg, nem sokkal később hátat fordított a köztársaság elvének, és bár a második világháború vége óta az államforma ismét köztársaság (a kommunista korszakban népköztársaság), az ebben az időszakban élő magyarok nem tulajdonítottak nagy erkölcsi értéket ennek az államformának, és nem teremtettek olyan szoros kapcsolatot demokrácia és köztársaság között, mint Törökország. Az alábbiakban megpróbálom röviden megvilágítani a két ország hozzáállása közötti különbség okait.

A törökországi köztársaság és a törökként való létezés ilyen mértékű összefonódása mögött – mint az általánosan ismert – Musztafa Kemál Atatürk áll, aki győzelemre vezette a függetlenségi háborút. Atatürk rendkívül tudatos politikával, lépésről lépésre, a körülményekhez alkalmazkodva ültette át gyakorlatba a köztársaság eszményét, amelyet olyan 19. századi, nagy hazafiak és gondolkodók ismertettek meg az oszmán-török társadalommal, mint például Námik Kemál (1840–1888). E lépések közül a legfontosabbak a következők voltak:²

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.163>

* Jelen eszme-futtatás a 2023. május 10-én, a Török Köztársaság Kulturális és Turisztikai Minisztériuma és a Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (TİKA) által „A Török Köztársaság 100. évfordulója: Az Atatürk-korszak” címmel rendezett konferencián tartott előadás magyar nyelvű, néhány jegyzettel kiegészített változata.

¹ Ennek egyes epizódjairól ld. İsmail Tosun Saral–Emre Saral, *Çanakkale ve Sina-Filistin cepheleri'nde Avusturya-Macaristan ordusu topçu batalyalari*. (Türk–Macar Dostluk Derneği yayını, 9.) Ankara, 2012.

² A Török Köztársaság megszületéséhez vezető út fő állomásait és azok dátumait, valamint az Atatürktől származó néhány idézetet ld. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi kronolojisi, 1918–1938*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, XVI/49.) Ankara, 1983, passim.

1) A monarchia egyedüli utódjának tekintett Nagy Nemzetgyűlés létrehozása és megnyitása (1920. április 23.);

2) A *Teşkilat-i Esasiye Kanunun*nak nevezett első alkotmány Nagy Nemzetgyűlés általi elfogadása, amely lehetővé tette, hogy a nemzeti mozgalom köztársaságként működjék a birodalom keretein belül (1921. január 21.);

3) A szultánság és a kalifátus szétválasztása és a szultánság megszüntetése (1922. november 1.);

4) A hazaárulásról 1920. április 29-én hozott törvény első cikkelyének módosítása és annak biztosítása, hogy a politikai legitimitás a szultánságról a Török Nagy Nemzetgyűlésre szálljon (1923. április 15.);

5) A köztársaság kikiáltása (1923. október 29.);

6) A kalifátus eltörlése és az Oszmán-dinasztia tagjainak kiutasítása (1924. március 3–4.); és végül

7) A köztársasági alkotmány elfogadása (1924. április 20.), amely néhány módosítással 1960. május 27-ig maradt hatályban.

E módosítások közül a legfontosabbak az 1928. április 10-i törvények, amelyek rögzítették a vallás és az állam szétválasztását, valamint az 1937. február 5-i törvények, amelyek Atatürk hat alapelvét („hat nyíl”) emelték be az alkotmányba. Az 1982-ben elfogadott, a 2000-es években egyes cikkelyeiben módosított és 2017-ben véglegesített új alkotmány hű marad ehhez a köztársasági hagyományhoz, és kimondja: „A Török Köztársaság demokratikus, világi és szociális jogállam, amely a társadalmi béke, a nemzeti szolidaritás és az igazságosság szellemében tiszteletben tartja az emberi jogokat, hűséges Atatürk nacionalizmusához és a bevezetőben meghatározott alapelveken alapul.” (Első rész, 2. cikkely).³

Magyarországon a köztársasági eszme jóval régebbre nyúlik vissza. Az első magyar politikai mozgalom, amely a köztársaságot programjába foglalta, a 18. század utolsó éveiben jött létre (ez volt az úgynevezett magyar jakobinus mozgalom). Az efféle eszmék azonban nem tudtak gyökeret verni Magyarországon, mert a monarchia elve és hagyománya, amely a magyar államot megalapító Szent István királyon és a neki (tévesen) tulajdonított Szent Koronán alapult, mindig is kivételesen erős volt az országban – még akkor is, amikor a királyi cím és hatalom idegen dinasztia, például a Habsburgok kezébe került. E hagyomány rendkívüli ereje jól megfigyelhető a Habsburgok ellen vívott 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc idején is. A magyar országgyűlés 1849. áprilisában a Habsburgokat letaszította a trónról, de az államformát nem változtatta meg, és a nemzet vezetőjét, Kossuth Lajost „köztársasági elnök” helyett „kormányzóelnök”-nek választotta. Ennek érthető okai voltak. Bár a magyar nemesi politikai osztály felfogását ekkoriban és még sokáig a római hagyomá-

³ <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridaresi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf> (2024. február 3.).

nyokból táplálkozó republikanizmus határozta meg, a szokásjogon alapuló és a nemzet és királya közös alkotásának tartott ősi alkotmány megőrzése épp olyan fontos volt számára, és azt csak a nemzet és fejedelme együttműködésében tudta elképzelni.⁴

A forradalom és szabadságharc bukása után a Habsburgok visszaülhettek átmenetileg elvesztett trónjukra, így – elsősorban az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésnek köszönhetően – a magyar állam az első világháború végéig királyság/monarchia maradt. Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) idején az ország politikai rendszere részben korlátozott, részben fejlett parlamentáris demokrácia volt. A köztársaság eszméjét azonban csak egy jelentéktelen politikai párt képviselte, amelyet mindössze egyéves működés után hivatalosan fel is oszlattak.

Az első világháború utolsó hónapjaiban Magyarország (Törökországhoz hasonlóan) történelmének legnehezebb időszakát élte át. A szövetséges hatalmak által támogatott szomszédos országok és nemzetek elkezdték felosztani és elfoglalni a történelmi magyar területeket. Ezzel egyidejűleg a megmaradt területeken óriási méreteket öltött a társadalmi elégedetlenség. Ezt kihasználva a Károlyi Mihály vezette ellenzék 1918 októberében Magyar Nemzeti Tanácsot alakított, és az Ausztriában 1918. november 12-én kikiáltott köztársaság példáját követve 1918. november 16-án „népköztársaság”-ra változtatta Magyarország államformáját. De sem Károlyi kormánya, sem az őt követő baloldali pártok nem tudtak megbirkózni a rendkívüli nehézségekkel. Végül az Oroszországból hazatérő kommunista vezetők kierőszakolták a baloldali pártok összefogását, és 1919. március 21-én kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot. 133 napon át korábban soha nem látott terror és diktatúra tombolt az országban. Augusztusban a bolsevik kormány összeomlott, de a hatalmi válság és az alkotmányos vákuum még hónapokig tartott. Ennek jeleként ebben az időben az államot és formáját hol népköztársaságnak, hol pedig köztársaságnak nevezték.

Az akkori magyar közvélemény Magyarország felosztását (az ország a trianoni békeszerződés értelmében elveszítette területének kétharmadát) teljes egészében a kommunista forradalomnak és a vezetői által létrehozott, terroron alapuló köztársaságnak tulajdonította. Bár a kommunistákat leváltó új magyar kormány 1920. március 18-i rendelete szerint 1918. november 16-án megszünt a királyság, a népköztársaság kikiáltása sem az évezredes államformát, sem a királyi intézményt és hatalmat nem változtatta meg. Ennek következtében a királyság továbbra is fennmaradt Magyarországon. A Habsburg-dinasztiát azonban az antant és a vele szövetséges szomszédos országok nyomására nem lehetett visszahozni, ezért a magyar országgyűlés 1920. március 1-jén Horthy Miklós admirálist választotta kormányzónak. Így a két világháború között

⁴ Ehhez ld. Ferenc Hörcher, *Law and Literature and the Christian-Humanist Educational Ideal in Hungary*. *Acta Juridica Hungarica* 53 (2012/1) 23–32 (főleg 25, 27–29).

Magyarország király nélküli királyságként folytatta életét. Ezért ebben az időszakban nagymértékben megerősödött a Szent Korona eszméje, amely szorosan kötődött az ezeréves magyar királysághoz, és a magyar nemzet egységét, oszthatatlanságát és a háború után elvesztett területek összetartozását szimbolizálta.

Magyarország a második világháborúból ismét vesztesen került ki. Ebből okulva az új politikai erők úgy döntöttek, hogy végleg búcsút mondanak a régi állam- és társadalmi formáknak, és 1946. február 1-jén létrehozták a jelzők (népi, szovjet, tanács- stb.) nélküli Magyar Köztársaságot. A Magyarországot megszálló bolsevik Szovjetunió nyomására azonban fokozatosan totalitárius szocialista rendszert hoztak létre az országban, aminek egyik lépéseként 1949. augusztus 18-án elfogadták az új kommunista alkotmányt, és kikiáltották a Magyar Népköztársaságot.

A szovjetek által vezetett kommunista világ összeomlását követően, 1989. október 23-án Magyarország a népköztársaságtól búcsút véve ismét kikiáltotta a (jelző nélküli) köztársaságot. A 2011-ben elfogadott új alkotmányban is ez az államforma szerepel.

Mégis világosan látnunk kell, hogy a mai Magyarország – bár demokratikus jogállam és a nemzetközi viszonyok függvényében önrendelkezésre képes, független ország – nem annyira elkötelezett a köztársasági elv mellett, mint Törökország. Nem nehéz rámutatni ennek a különbségnek az okaira: míg Törökország számára a köztársaság fogalma és rendszere újjászületést, modernizációt és fejlődést, egyszóval bel- és külpolitikai sikerek sorát jelentette, addig a magyarok jelentős részének szemében a köztársaság olyan katasztrófákkal kapcsolódott össze, mint Nagy-Magyarország szétesése, a nemzet széthullása, a nemzeti érzések elfojtása és a bolsevik terror. Ebből a szempontból az elmúlt harminchárom év eseményei sem úgy alakultak, hogy alkalmasak lettek volna a lakosság köztársasági érzelmeinek elmélyítésére. A magyarok köztársasághoz való ellentmondásos viszonyát jól jelzi, hogy a 2011 tavaszán elfogadott és 2012. január 1-jén hatályba lépett új magyar alkotmány az ország hivatalos nevét Magyar Köztársaságról Magyarországra változtatta, és a Szent Koronát az állam hivatalos címerébe helyezte. Ugyanakkor az ország államformája jobb híján a köztársaság maradt. Az új alkotmányt megalkotó és elfogadtató kormánypárt már korábban is világossá tette, hogy szerinte a köztársasági eszme vonzerője és legitimációs ereje Magyarországon gyenge, s akadályozza a történelmi kontinuitás helyreállítását. Ezt a véleményt Orbán Viktor, az ország mai miniszterelnöke így foglalta össze még 2006-ban: „Számunkra a köztársaság egy üres szó, ... az csak egy ruha, valójában a nemzet a test, azon a köztársaság a ruha, az emberek, azok a nemzetben élnek[,] a köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk... A mi jövőnk a nemzetben van, nem a köztársaságban...”⁵

⁵ Orbán Viktor szavait idézi: Takács Péter, *A magyar állam átnevezéséről*. (MTA Law Working Papers, 2015/7.) Budapest, 2015, 27/66. jegyzet.

Remélem, hogy ez a rövid történelmi utazás valamennyire világossá tudta tenni, hogy miért viszonyulnak annyira másként a köztársasághoz a törökök és a magyarok. Miközben az utóbbiak többsége egyetért Atatürkkal abban, hogy „a szuverenitás feltétel nélkül a nemzeté”, az elmúlt évszázad tapasztalatai miatt (például, hogy a monarchista rendszerek kedvezőbb körülményeket biztosítottak a nyugodt fejlődéshez és gyarapodáshoz) a török államférfi köztársasággal kapcsolatos fő tételével („A török nemzet természetének és karakterének leginkább megfelelő államigazgatás a köztársasági államigazgatás”)⁶ már sokkal kevésbé tudnak azonosulni.

⁶ Atatürk e híres mondása a köztársaság ünnepe (október 29.) alkalmából szinte minden állami intézmény honlapján feltűnik.

SZEMLE KÖNYVEK

SIRIN MAMA NYUGATI HADJÁRATA, AVAGY EGY ISTENNŐ SZÜLETÉSÉNEK CSODÁS TÖRTÉNETE

Kínai nyelvből fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sárközi Ildikó Gyöngyvér. (Kultúrák Keresztútján, 29.) ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, Budapest, 2022, 167 oldal

A soknemzetiségű Kína folklórájának kicsiny, ám mégis figyelemre méltó szelét tartalmazza az a kötet, amely *Sirin mama nyugati hadjárata, avagy egy istennő születésének csodás története* címmel jelent meg a Károli Gáspár Református Egyetem Kínai Tanszékén oktató és a Magyar (korábban Eötvös Loránd) Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében dolgozó Sárközi Ildikó Gyöngyvér jóvoltából. A sibe kulturális örökségét és ennek a nemzeti identitásukban betöltött szerepét már 2010 óta kutató¹ Sárközi jelen kötete az alig 200 ezer főt számláló és ma már Kína különböző részein kisebb-nagyobb csoportokban élő, nomád eredetű nép egyik központi jelentőségű elbeszéléscsoportját mutatja be. Mint azt a könyv szerzője írja, „a Sirin mamáról szóló történetekre a sibe értelmiség úgy tekint, mint a népük eredetének feltárását, homályba vesző ősi múltjuk megrajzolását segítő legfőbb források egyikére”. E forrásművet némiképp sorsszerű módon, ama bizonyos, a magyar néprajzkutatók által is gyakran hangoztatott „utolsó óra” jegyében alig másfél évtizede örökítették meg. Fennmaradása annak az északkelet-kínai sibe férfinak, He Junyounak (1924–2012) köszönhető, akinek családjában a történetmondás hagyománya a 20. század közepéig nemzedékről nemzedékre öröklődött.

Sárközi Ildikó Gyöngyvér könyvének több mint félszáz oldalas bevezető tanulmánya felvázolja a műfaji értelemben leginkább eposznak minősíthető szövegemlék történeti és kulturális hátterét. Szót ejt a Kína északi határvidékein immár legalább kétezer éve élő sibékről, akik valószínűsíthetően az ottani sztyeppét uraló nomád népek egyikének, a xianbeieknek a leszármazottai. Főbb csoportjaik jelenleg Belső-Mongólia keleti vidékén, illetve szétszórta három észak-kínai tartományban, valamint az északnyugati határvidéken, a Xinjiang Ujgur Autonóm Területen élnek. A 18. század elején szakadtak el egymástól, amikor besorozták őket a mandzsú hadseregbe, és a terjeszkedő Orosz Birodalom elleni védelmi rendszer részeként különböző helyőrségekben telepítették

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.169>

¹ Vö. Sárközi Ildikó Gyöngyvér, *A mártírium homályából. Sibe ösök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. Budapest–Pécs, 2018, 15–16.

le őket határörnek. Innen ered az a jelentős mandzsu hatás, amely nyelvüket, írásrendszerüket és szokásaik egy részét érte. A sibe nyelv azonban manapság már csak az északnyugatra telepített sibék körében él, legtöbb csoportjuk a 20. század végére nyelvileg asszimilálódott a kínai (han) többséghez.

A bevezető tanulmány, mintegy tovább írva a fent említett monográfiát, részletesen elemzi a sibe kulturális örökség megőrzésének viszontagságos és ellentmondásos történetét, azt a komplex kulturális hagyatékot, amely szájhagyományozott formában maradt ránk, és amelyben több évszázados rítusok, hiedelmek és éntudat összegződnek. A Sirin mama-kultuszról rekonstruálható folyamat pontosan beleillik az Eric J. Hobsbawm és Terence Ranger² által kifejtett elméletbe, amelyben a kulturális örökség kollektív emlékezetet formáló erejéről esik szó számos példa alapján. Sirin mama alakjának és kultuszának örökségesítése ugyanis valóban kulcsfontosságú a sibe népi kultúra értelmezése szempontjából: megmutatja, hogy e mitikus történeti szereplő miként vált kultúrhérosszá, a családok fennmaradásáért felelős istenséggé, a gyermekek védelmezőjévé. Jelképe, a kötél (zsinór) a legtöbb hagyományörző sibe családnak máig is féltve őrzött kultusztárgya, amelyet a holdújév ünnepén a lakás egy meghatározott pontján kifeszítenek, és arra különböző jelképes tárgyakat függesztenek.

E kultusz szimbolikus formái – egyes településeken és családi körben – még a 21. századot is megérték, ellentétben mindazokkal a narratív tradíciókkal, melyek csak bűvópatakszerűen maradtak fenn. További xinjangi kutatások vélhetőleg árnyalhatják e képet, jelenlegi tudásunk szerint azonban Sirin mama (és a többi sibe istenség) története legteljesebb formájában a kelet-kínai Shenyang környékén maradt fenn. A 18. század elején erre a vidékre telepített sibe csoportokkal kapcsolatos az ottani Sibe ősök temploma, amely a kulturális forradalomig a fő vallási-szellemi központjuk volt. Amint Sárközi precíz módon nyomon követi, az 1988-ban kiadott *A shenyangi sibék krónikája* című könyvben³ olvasható az első híradás Sirin mama történetéről, igaz, mindössze egyetlen rövid elbeszélés formájában, amelyet egy húsz évvel későbbi kiadvány⁴ kivonatos formában megismételt. Ezért is volt a kutatók számára is revelációszerű az a 2000-es évek elején napvilágra került narratív hagyománykör, amely merőben más megvilágításba helyezte az egész addig ismert tradíciót.

Folklorisztikai szempontból itt kezdődik Sárközi Ildikó Gyöngyvér tanulmányának legizgalmasabb része, amely arról szól, hogy az addig szórványos 19–20. századi sibe népköltészeti gyűjtések után hogyan került elő egyszer csak

² Eric J. Hobsbawm–Terence Ranger, *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.

³ *Shenyang Xibozu Zhi* [A shenyangi sibék krónikája]. Ed. by Shenyang Shi Minwei Minzu Zhi Bianzuan Bangongshi. Shenyang, 1988, 227–238.

⁴ *Xibozu Jianshi* [A sibe nemzetiség rövid története]. Ed. by „Xibozu Jianshi” Bianxiezu–„Xibozu Jianshi” Xiudingben Bianxiezu. Beijing, 2008, 150–151.

a maga impozáns teljességében a sibék narratív formát öltött mitológiája, amely eredethagyományuk fő forrása is.

A Sárközi által kínaiból magyarra fordított forrásmű tartalmi kivonata szerint Sirin egy nomád kislány, aki egy titokzatos „ősöreg halhatatlan” segítségével csodás képességekre tesz szert, majd szülei helyett hadba vonul, hogy legyőzön három, a füves sztyeppék törzseit rettegésben tartó nyugati rablóvezért. Az ellenség felett aratott győzelmét követően Sirin védelmébe veszi és hazaviszi szüleikhez a rablók által elhurcolt gyermekeket, így válik a gyermekek és a családok oltalmazójává, és kapja meg a megtisztelő „Sirin mama” nevet. Ez az eredeti szüzsé, amelyhez utóbb sok más hagyományréteg is társult, az eposzi hősből mindinkább isteni szerepkörbe emelve Sirint.

A kiemelkedő tudású mesemondóról, az 1924-ben született He Junyóuról viszonylag kevés adatot közölnek a történeteit sajtó alá rendező kutatók. Annyi bizonyos, hogy a mesemondás hagyománya a családjában generációról generációra öröklődött. A történeteket a dédnagyapja még mandzsu nyelven mondta el, a család fiatalabb tagjai azonban már keverték a mandzsu és a kínai nyelvet. Már a nyolcvanadik életévét is betöltötte, amikor elhatározta, hogy lejegyzí az őseitől hallott szájhagyományt, és füzetek sokaságát írta tele – immár kínai nyelven. Munkájában a helyi iskolaigazgató is segítette, és talán ő hívta fel rá a kutatók (a Yuhongqui Kulturális Központ munkatársai, valamint a Liaoningi Egyetem néprajzos tanárai és diákjai) figyelmét, akik 2008 nyarán hozzákezdték He Junyou történetrepertoárjának magnetofonos lejegyzéséhez. A gyűjtés meglehetősen intenzitással több hónapon keresztül tartott, és 2009 tavaszára fejeződött be, majd példás gyorsasággal ki is adták két kötetben, *He Junyou sibe történetei* címmel 2009-ben.⁵ A 263 oldalas első kötet csak Sirin mama történetét foglalja magában, a második, amely 353 oldal terjedelmű, a Harkanról és a sibék által tisztelt más istenségekről szóló hagyományok korpusza. A Sárközi Ildikó által magyarul közreadott részlet a kínai kiadvány *Sirin nyugati hadjárata* című első nagy fejezetének fordítása (amely 23 kisebb alfejezetre tagolja a nagyszabású epikus alkotást).

Sirin mama története kulturális jelentőségétől és esztétikai értékétől függetlenül is tudományos kérdések sokaságát veti fel. Ezek közül többre Sárközi Ildikó Gyöngyvér is kitér a mű bevezetőjében. Mivel az említett két kínai kötet nem kritikai igényű kiadás, további kutatásokat igényel annak eldöntése, hogy a mesemondó által papírra vetett történetek mennyiben azonosak az élőszóban elmondott (felolvasott?) szövegváltozatokkal, és hogy a kézirat mely része hangzott el félig-meddig spontán módon a gyűjtési szituációban. Milyen mértékben nyúltak bele a szövegbe a gyűjtők és a szöveggondozók a kiadást megelőzően?

⁵ He Junyou–Shenyangshi Yuhongqu Wenhuaquan, *He Junyou xibozu changbian gushi* [He Junyou sibe történetei]. Shenyang, 2009.

Milyen előadói képességei voltak He Junyounak, továbbá – Ortutay Gyula terminológiáját követve⁶ – alkotó vagy reprodukáló típusú mesemondó volt-e?

Legalább ennyire fontos folklorisztikai kérdés, hogy Sirin mama története milyen tágabb népköltészeti örökség része. Többé-kevésbé egyedülálló mű, vagy keletkezésének társadalmi körülményeit és motívumkincsét illetően beágyazódik Közép-Eurázsia nagyepikai alkotásainak sorába? És egyáltalán: mi ennek a csodálatos prózaepikai alkotásnak a műfaja, vagy mi volt évszázadokkal ezelőtt? Eposz? Vagyis a többi rokonítható alkotáshoz hasonlóan versben vagy ritmikus prózában mesélték és énekelték eredetileg? A prózává oldódás tendenciája ugyanis a nemzetközi folklórban számos nagyepikai műfajt (eposz, hősenek, ballada) érintett. Mindenesetre Sirin mama nyugati hadjáratának története, pontosabban történetfüzére ma ismert formájában már a mondákkal is rokonítható, és egy olyan „naiv eposz”,⁷ amely epikus ciklusként a kiemelkedő hőssel történt kalandokat lineáris formában adja közre. Sárközi egyik lábjegyzetében utal arra, hogy a szülei helyett hadba vonuló lányról egy másik népköltészeti alkotás is ismert a sibék körében (a *Mulan verse*), sőt a harcban kitűnő lány elbeszéléstípusa az évszázadok folyamán Kínában szélesebb körben is elterjedt. Mindez azonban tágabb eurázsiai vizsgálódást is megérne.

A *Sirin mama nyugati hadjáratában* megörökített kalandok sora tehát főképpen népköltészeti kontextusban értelmezhető. Az azonban, hogy a nevezett hős kultikus tisztelete egészen napjainkig domináns maradt, még inkább szembetűnővé teszi az alakjához fűződő vallási tartalom szinte teljes hiányát e műben. Mint azt Sárközi is megfogalmazza, e momentum nyilvánvalóan az örökségesítés szándékából fakad: a kínai társadalmi közegre és a 20. századi ideológiákra is tekintettel Sirin mama története a hazaszeretet jegyében (re)konstruált mikrotörténelem egy fontos dokumentuma (is) lett. Annak lenyomata, hogy – miként a mű magyar közreadója fogalmaz – „mi az, amire ezek az emberek emlékeznek, vagy még inkább: amire emlékezni és emlékeztetni akarnak” (59. old.).

He Junyou folklór hagyatékának egyelőre csak mintegy tizede olvasható magyar nyelven. Bizonyára nem kevés tudományos haszonnal járna, ha az e munkát sajtó alá rendező kutató vállalkozna mind a két fent említett kötet közreadására vagy legalábbis a Sirin mamáról szóló első kötet egészének lefordítására. Az, hogy Sárközi Ildikó Gyöngyvér etnológusként a sibék lakta vidékeket járva már több mint fél évtizedet töltött el Kínában, mintegy predesztinálja őt a kutatás folytatására. Mint írja, bár terepmunkája során a nevezett idős mesemondóval nem találkozott, több településen is részt vett a Sirin mamának bemutatott áldozatokban, és maga is hallott róla szóló történeteket. Némi gyűjtői és

⁶ Ortutay Gyula, *Fedics Mihály mesél*. Budapest, 1978², 7–19.

⁷ Vö. Arany János, Naiv eposzunk. In: Uő, *Prózai művek I*. Sajtó alá rend. Keresztury Mária. (Arany János Összes Művei, 10.) Budapest, 1962, 264–272.

kutatói szerencsével tehát a He Junyou által megőrzött hagyománykör Xinjiang sibék lakta vidékein néprajzi terepmunkát végezve bizonyára még bővíthető lenne eposztöredékekkel, mondákkal és más népköltészeti alkotásokkal. Jelen formájában a kutatói naprakészség és a kutatás tárgya iránti mély elköteleződés szép példája a Sárközi által közreadott kötet, amely ha korábban lát napvilágot, *A világ eposzai* című könyvsorozatnak is részét képezhette volna.

Magyar Zoltán

SZEMLE KRÓNKA

IN MEMORIAM CORNELL HUGH FLEISCHER (1950–2023)

Melegsívű barát ment el váratlanul és korán. Nem ismerem a részleteket, csak annyit, hogy otthon halt meg, 2023. április 25-én, de azt tudom, hogy távozása a szakma nagy vesztesége. Olyan kiválóság hagyott itt minket, akinek munkássága meghatározó a török történelem, főleg a kultúrtörténet szempontjából, s aki a török mellett arabul és perzsául is ragyogóan beszélt és olvasott, amit ilyen magas szinten kevesen mondhatnak magukénak az oszmanisták között.

Cornell Fleischer 1950. október 23-án született Berkeley-ben (California), diplomata családba. Fiatalon fedezte fel magának a Közel-Keletet, s ezen a területen végezte tanulmányait, először a nálunk kevésbé ismert Brown Egyetemen (Providence, Rhode Island), majd Princeton híres Közel-Keleti Intézetében, ahol a doktori fokozatot (PhD) is megszerezte.

Egyetemi karrierje az Ohio State Universityn kezdődött, innen a St. Louis-i Washington Universityre (Missouri) került, hogy aztán Halil İnalçık távozta után néhány évvel, megkapva a Nagy Szulejmánról elnevezett professzorságot, 1993-tól a Chicago University legyen mintegy 30 éven át a munkahelye.

Az egyik legjelesebb oszmán bürokratáról és értelmiségiről, Musztafa Álíról írt kitűnő ifjúkori kötete, amely PhD-értekezése alapján készült (*Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Áli, 1541–1600*. Princeton, 1986), rögtön otthoni és nemzetközi hírnevet hozott számára. A könyvvel elnyerte a MacArthur Alapítvány ösztöndíját, amely Amerikában a legnagyobb kitüntetések közé számít. A remek kezdést sajnos nem követte hasonló folytatás, több nagy terve – apokaliptikus nézetek a Földközi-tenger térségében, nagymonográfia Szulejmán (uralk. 1520–1566) szultánról – torzóban maradt. Csupán néhány cikkel jelentkezett, amelyek mind briliáns tudásról és szintetizáló készségről tettek tanúságot. Hatalmas vállalkozásként Gülru Necipoğluval és Cemal Kafadarral sikerre vitte II. Bajezid (uralk. 1451–1482) könyvtára katalógusának számos szerző közreműködésével készült értékelő kiadását (*Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library, 1502/3–1503/4*. I–II. Ed. by Gülru Necipoğlu–Cemal Kafadar–Cornell H. Fleischer. Leiden, 2019¹). Energiáit és rendkívüli tudását nem annyira a maga, mint inkább tehetséges tanítványai javára kamatoztatta, akik (például Ebru Turan, Nikolay Atanasov Antov, Kaya Şahin, A. Tunç Şen és mások) valójában az ő elgondolásait és meglátásait visszhangozva írták meg jeles értekezéseiket és könyveiket.

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.175>

¹ Ismertette Péri Benedek, *Keletkutatás* 2020. ősz, 141–147.

A fent említetten kívül számos más ösztöndíj és megtiszteltetés érte, így 2014-ben kitüntették a Török Köztársaság Érdemérmével (Liyyakat Nişanı).

Amikor évtizedekkel ezelőtt Isztambulban megismerkedtünk, nyitott személyisége révén pillanatok alatt megtaláltuk a közös hangot. Későbbi találkozásaink is hasonló légkörben zajlottak. 2014-es Fulbright-ösztöndíjam során Chicagóba is eljutottam. A legtermészetesebb módon ajánlotta fel, hogy nála lakhatok, másnap reggel bevitt a városba, egyik este kisebb szimpóziumot tartottunk barátaival, elutazásomkor pedig kikísért a repülőtérre, jóllehet nem sokkal később maga is ment valahová egy másik légikikötőből. Legutolsó üzenetében azt sürgette, hogy tartsunk szorosabb kapcsolatot. Erre a földi tereken immár nem lesz mód, de embersége, jószívúsége velem marad. Kollégái is ezt éreztették, amikor így fogalmaztak: „His passing leaves a great emptiness where once there was friendship and fellowship.”²

Dávid Géza

² <https://nelc.uchicago.edu/memorial-statement-cornell-fleischer> (2023. május 4.).

E számunk szerzői

Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Duba Ernő	helytörténész
Fodor Gábor	HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Fodor Pál	HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Kelényi Béla	Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum
Kerényi Bálint	SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató
Kovács Máté Gergő	BME ÉPK Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Magyar Zoltán	HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet
Mátyás Anna Réka	KRE BTK történelem mesterszakos hallgató
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék

